

Київський державний лінгвістичний університет

На правах рукопису

Баган Мирослава Петрівна

УДК 808.3-56

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНІ ПАРАМЕТРИ БЕЗОСОБОВОГО
ВЖИВАННЯ ОСОБОВИХ ДІЄСЛІВ
У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Спеціальність 10.02.01 — українська мова

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Науковий керівник —
Кочерган Михайло Петрович
доктор філологічних наук, професор

Київ-1999

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК СИМВОЛІВ.....	6
ВСТУП	8
.....	
РОЗДІЛ I. ФОРМУВАННЯ ОСОБОВИМИ ДІЄСЛОВАМИ БЕЗОСОБОВИХ РЕЧЕНЬ З НЕПРЯМИМ СУБ'ЄКТОМ	21
1.1. Безособові речення з орудним суб'єкта	21
1.1.1. Семантико-синтаксична структура безособових речень, утворених дієсловами із значенням породження запаху	22
1.1.1.1. Проблема валентного оточення дієслів із значенням породження запаху	22
1.1.1.2. Статус орудного при безособово вжитих дієсловах із значенням породження запаху	26
1.1.1.3. Напівоблігаторні поширювачі предикативного ядра безособових речень	29
1.1.1.4. Факультативні поширювачі у семантико-синтаксичній структурі безособових речень	32
1.1.1.5. Імплікація суб'єкта — породжувача запаху	32
1.1.2. Безособове вживання дієслів на позначення руху фізичних речовин	34
1.1.2.1. Порівняльний аналіз семантико-синтаксичного потенціалу дієслів руху фізичних речовин і породження запаху	35
1.1.2.2. Напівоблігаторні компоненти в семантико-синтаксичному оточенні дієслів руху газоподібних речовин	38
1.1.2.3. Специфіка безособового вживання дієслів руху сипучих речовин	40
1.1.2.4. Специфіка семантико-синтаксичної структури безособових речень з дієсловами руху рідин	43
1.1.3. Безособове вживання дієслів конкретної фізичної дії	47
1.1.3.1. Семантична характеристика дієслів конкретної фізичної дії ..	47

1.1.3.2. Лексико-семантичні передумови безособового вживання дієслів конкретної фізичної дії	50
1.1.3.3. Безособове вживання двовалентних дієслів конкретної фізичної дії, спрямованої на зміну об'єкта	53
1.1.3.4. Основні причини імплікації суб'єкта дії при безособово вжитих дієсловах конкретної фізичної дії, спрямованої на зміну об'єкта.....	61
1.1.3.5. Параметри знахідного відмінка при дієсловах конкретної фізичної дії.....	68
1.1.3.6. Безособове вживання тривалентних дієслів із значенням переміщення об'єктів	73
1.2. Безособові речення із давальним суб'єкта	84
1.2.1. Давальний відмінок як форма вираження суб'єкта стану.....	84
1.2.2. Давальний суб'єкта при безособово вжитих дієсловах із значенням зміни фізичного та психологічного стану.....	86
1.2.3. Детермінантне наповнення безособових речень з дієсловами зміни фізичного та психологічного стану суб'єкта	88
1.3. Безособові речення з непрямим суб'єктом у формі родового відмінка ...	89
1.3.1. Родовий відмінок як засіб вираження непрямого суб'єкта	89
1.3.2. Семантико-синтаксична структура безособових генітивно-заперечних речень	90
1.3.3. Семантико-синтаксичні параметри безособових генітивно-квантитативних речень.....	105
1.3.3.1. Проблема квантитативних речень у мовознавстві	105
1.3.3.2. Безособові генітивно-квантитативні речення з дієсловами вияву кількісних змін	105
1.3.3.3. Безособові генітивно-квантитативні речення з екзистенційними дієсловами	111
1.3.3.4. Безособові генітивно-квантитативні речення з дієсловами ку-	

	4
мулятивності та дистрибутивності	113
1.4. Безособові речення із знахідним суб'єкта стану	117
1.4.1. Проблема знахідного суб'єкта в сучасному мовознавстві	117
1.4.2. Лексико-семантичний потенціал акціональних дієслів на позначення фізичного та психологічного стану істот.....	119
1.4.3. Семантико-синтаксичні параметри безособових речень з дієсловами на позначення фізичного стану істот	123
1.4.4. Семантико-синтаксичні параметри безособових речень з дієсловами на позначення психологічного стану істот.....	125
1.5. Безособові речення з непрямим суб'єктом у формі місцевого відмінка ..	129
1.5.1. Місцевий відмінок як крайня периферія морфологічного вираження суб'єкта	129
1.5.2. Безособові речення із суб'єктно-локативним компонентом, вираженим назвами просторових реалій	131
1.5.3. Безособові речення із синкретичним компонентом, вираженим назвами частин людського організму	137
1.5.3.1. Особливості семантико-синтаксичного оточення дієслів на позначення фізичного стану істот	137
1.5.3.2. Зміни в семантико-синтаксичному потенціалі безособово вжитих дієслів на позначення фізичного стану істот	139
1.5.3.3. Метафоризований характер безособових речень, породжених переносно вжитими дієсловами	142
РОЗДІЛ II. ОСОБОВІ ДІЄСЛОВА ЯК ПРЕДИКАТИ БЕЗОСОБОВИХ РЕЧЕНЬ З ІМПЛІЦИТНИМ СУБ'ЄКТОМ.....	146
2.1. Безособове вживання особових дієслів на позначення природних процесів.....	146
2.2. Семантико-синтаксичні параметри безособового вживання дієслів звучання	154
2.3. Особливості безособового функціонування екзистенційних дієслів із	

значенням виникнення чогось	167
2.3.1. Екзистенційні дієслова із значенням виникнення чого-небудь як предикати II рангу.....	167
2.3.2. Квалітативний детермінант як облігаторний поширювач екзисте- нційних дієслів із значенням виникнення чого-небудь	169
2.3.3. Обставинні поширювачі семантико-синтаксичної структури безо- собових речень з предикатами II рангу.....	172
ВИСНОВКИ	176
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ	183
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	201
ДОДАТКИ.....	205
Додаток А. Семантичні різновиди дієслів, що можуть вживатися як безо- бові	205
Додаток Б. Узагальнювальні таблиці семантико-синтаксичних параметрів безособового вживання особових дієслів.....	218

ПЕРЕЛІК СИМВОЛІВ

P — предикат

S — суб'єкт

S* — непрямий суб'єкт

S_{exist} — екзистенційний суб'єкт

S_{quant} — квантитативний суб'єкт

Obj — об'єкт

Loc — локатив

Instr — інструменталь

Med — медіатив

Obj/Med — об'єктно-медіативний компонент

S/Instr — суб'єктно-інструментальний компонент

Instr/S — інструментально-суб'єктний компонент

S/Med — суб'єктно-медіативний компонент

Med/S — медіативно-суб'єктний компонент

S/Loc — суб'єктно-локативний компонент

Loc/S — локативно-суб'єктний компонент

D_{sub(possesive)} — детермінант на позначення суб'єкта володіння

D_{sub(perceiving)} — детермінант на позначення суб'єкта сприйняття

D_{sub(concrete)} — детермінант на позначення конкретного суб'єкта буттєвої ситуації

D_{sub(addresse)} — детермінант на позначення суб'єкта-адресата

D_{sub(plural)} — детермінант на позначення суб'єкта множинного стану

D_{comp/sub} — порівняльно-суб'єктний детермінант

D_{comp/loc} — порівняльно-локативний детермінант

D_{caus/sub} — каузативно-суб'єктний детермінант

D_{sub/loc} — суб'єктно-локативний детермінант

D_{loc/sub} — локативно-суб'єктний детермінант

D_{sub/obj} — суб'єктно-об'єктний детермінант

D_{obj} — об'єктний детермінант

D_{loc} — локативний детермінант

D_{temp} — темпоральний детермінант

D_{caus} — каузативний детермінант

D_{mod} — квалітативний детермінант

D_{quant} — квантитативний детермінант

D_{result} — детермінант результативно-цільової семантики

ВСТУП

Безособове вживання особових дієслів в українській та інших слов'янських мовах привертало увагу багатьох дослідників. Перші спроби аналізу природи і структури безособових речень, головний член яких виражений особовими дієсловами, зроблено в працях О.О.Потебні та Д.М.Овсянико-Куликовського [163, 163а, 151, 151а]. Об'єктом їхньої уваги була структура безособових речень взагалі, характерною ознакою яких вони вважали відсутність підмета. Такий підхід уможлилював лише формально-граматичний аналіз безособових речень з особовими дієсловами. Науковий інтерес становлять зауваги цих учених про існування своєрідної градації типів речень за рівнем суб'єктності/безсуб'єктності, про причини й умови редукції в безособовому реченні підмета-суб'єкта та про основні лексичні групи безособових дієслів і структуру утворюваних ними конструкцій.

Формальний аналіз безособових речень з особовими дієсловами здійснено також у працях відомого російського лінгвіста О.М.Пешковського [158]. Він уперше вказав, що ці речення становлять специфічну форму викладу думки, паралельну, а іноді омонімічну до відповідного двоскладного особового речення. Так було сформульовано необхідність порівняльного аналізу структури безособового односкладного й особового двоскладного речень з тим самим дієсловом у ролі предиката.

Спробу виявити семантичні передумови безособового вживання особових дієслів у російському мовознавстві зробила Є.М.Галкіна-Федорук [66].

Особливості безособового вживання особових дієслів у різних слов'янських мовах активно досліджували у 60-70-х рр. [196, 147, 170, 215, 107]. Основну увагу було зосереджено лише на формально-граматичній будові деяких співвідносних особових і безособових речень. Проте активне студіювання їхньої поверхневої структури не забезпечило комплексного аналізу й адекватного витлумачення закономірностей функціонування таких конструкцій. Це зумовлено певною мірою нерозв'язаністю деяких теоретичних проблем,

що стосуються безособового речення загалом, а не тільки тих, що породжені особовими дієсловами.

На сьогодні в мовознавстві немає єдиного загальноприйнятого визначення безособового речення. Дослідники виділяють різні семантичні та структурні ознаки цього типу односкладних речень. Донедавна в лінгвістичній літературі широко використовувалося визначення відомої російської дослідниці Є.М.Галкіної-Федорук, яка безособовим реченням називала безпідметову конструкцію з одним головним членом — присудком, у формі якого не виражено значення особи і немає вказівки на неї в даному контексті [66, с.123]. Подібно витлумачує його В.В.Бабайцева, пор.: "Безособові речення — це такі односкладні речення, в яких виражено дію чи стан (ознаку), що виникає чи існує незалежно від виконавця дії чи носія ознаки" [22, с.53]. Цілком очевидною є неточність і нечіткість цих визначень, адже будь-яка дія обов'язково передбачає того, хто її породжує, тобто свого активного виконавця, діяча, рівень конкретності, узагальненості чи неозначеності якого може бути різним. Слід говорити не про незалежність дії від діяча, чи ознаки від носія, а про особливе "безособове" подання дії чи стану. Вдалішим видається визначення П.С.Дудика: "Безособовими називаються такі односкладні речення, головний член яких означає **дію або стан, що мисляться як незалежні** від будь-якого витворювача дії чи носія стану" [191, с.243].

Безпідставним видається заперечення значення особи в предикативі безособових речень. У сучасному мовознавстві категорію особи тлумачать як категорію предикативного типу, що "властива кожному реченню мови, виходячи з онтологічної природи мовлення взагалі" [143, с.2-3]. Вона вказує на комунікантів за їх участю/неучастю в акті комунікації: 1 особа — мовець, 2 особа — слухач, 3 особа — неучасник, той, про кого йдеться.

Відповідно не зовсім вдалими і точними є терміни "безособове дієслово" та "безособове речення", на що свого часу вказували О.О.Потебня, О.М.Пешковський, В.С.Юрченко, В.Н.Мигирін, Г.М.Чирва та ін. Адекватніши-

ми, на думку цих дослідників, є терміни "безсуб'єктне дієслово" та "безсуб'єктне речення", які вказують на дію, незалежну від діяча, виконавця, але не від синтаксичної особи [163, с.91; 158, с.343; 218, с.157-158, 141, с.183; 204, с.32]. О.О. Потебня, зокрема, писав, що "в поняття про дієслово неодмінно входить відношення до особи, якою б вона не була: відомою чи невідомою..." [163, с.91]. О.М.Пешковський підкреслював, що "повної безособовості в присудку взагалі бути не може" [158, с.343].

В українському мовознавстві останнім часом спостерігається тенденція кваліфікувати безособові дієслова як "одноособові", чи "моноособові", оскільки за системою закінчень вони мають стосунок до третьої особи однини [58, с.104; 52, с.98; 79, с.82]. З цим не погоджується О.В.Бондарко, зауважуючи, що "тотожності зі значенням III особи немає, оскільки при безособовості відсутня вказівка на ...будь-який суб'єкт. Але загальну вказівку на "зовнішні витoki" предикативної ознаки (від природи, навколишнього середовища, а не від учасників мовленнєвого акту) навряд чи можна заперечити" [38, с.24]. В.М.Павлов вважає, що "закріпленість значення 3-ї особи за присудком безособових речень суперечить буквальному значенню терміна "безособовість" [154, с.73].

Вживання термінів "одноособові" та "моноособові" дієслова видається не зовсім доцільним тому, що вони вказують на відношення цих дієслів до певної особи (не конкретизуючи, до якої), тобто об'єднують їх з дієсловами неповної парадигми, хоч і не розкривають їхньої сутності. Важливо не тільки те, що так звані безособові дієслова мають стосунок до 3-ьої особи, а й те, що за змістом вони не співвідносяться з жодним суб'єктом. Терміни "безсуб'єктне дієслово" та "безсуб'єктне речення" точніше відображають специфіку позначуваної дії.

Деякі дослідники пропонують увести крім термінів "безсуб'єктне дієслово", "безсуб'єктне речення" категорію суб'єктності / безсуб'єктності [218; 194; 202], яка є лексико-граматичною, класифікаційною, бо позначає номінативну обов'язкову ознаку дієслова — співвіднесеність / неспіввіднесеність з виконавцем дії. Категорія особи на противагу категорії суб'єктності є не номінативною,

а дійктивною, тому що вона вказує на змінну обов'язкову ознаку дієслова — яку позицію в акті мовлення займає суб'єкт позначуваної ним дії [202, с.42-43].

Проте навіть термін "безсуб'єктне дієслово" є до певної міри умовним. Помічено, що "суб'єктність характерна також для багатьох безособових дієслів, хоч виявляється в них своєрідно" [202, с.42-43]. Від особових суб'єктних дієслів безособові та безособово вжиті відрізняються типами суб'єкта і формами його вираження, пор.: *Пахне сіно. — Пахне сіном; Вода наринала. — Води наринало; Він посумнішав. — Йому посумнішало*. Власне-безсуб'єктними, на думку Г.П.Циганенко, є лише деякі дієслова на позначення природних процесів, стану природи. Решту безособових дієслів вона кваліфікує як непрямосуб'єктні [202, с.43]. Цей термін використовував також І.П.Распопов [168, с.79] на позначення речень із додатком у формі Дав.в., що вказує на безпосереднього суб'єкта дії чи стану. Вживання терміна "непрямосуб'єктні дієслова" пов'язане з прагненням дослідників підкреслити, що в безособовому реченні дія не є цілком незалежною від суб'єкта, що так чи інакше він уявляється, згадується в контексті, називається непрямо.

Отже, сутність семантико-функціональної специфіки безособових речень полягає в характері зв'язку їх предикативної ознаки із семантичним суб'єктом, а не у їх відношенні до категорії персональності.

Донедавна в мовознавстві існувало два різних підходи до витлумачення категорії семантичного суб'єкта: денотативний та ієрархічний. Прихильники першого підходу, зокрема В.Г.Гак, О.І.Москальська, вважали, що основною ознакою суб'єкта є типове денотативне значення активного діяча [64; 146]. За ієрархічного підходу суб'єкт визначають як рівневу, функціональну категорію. Його прибічники С.Д.Кацнельсон, С.І.Кокоріна кваліфікують суб'єкта як носія предикативної ознаки, головного актанта предиката [100; 102; 109]. Свого часу Г.О.Золотова слушно зауважувала, що "такий суб'єкт не відмежований від тематичного компонента актуального членування" [84, с.40].

У сучасній лінгвістичній літературі спостерігається тенденція до врахування основних засад обох підходів. Показовим у цьому плані є, зокрема, визначення Н.Ю.Шведової: "Суб'єкт — це той (те), від кого (чого) виходить дія, стан, сприйняття, відношення (у широкому розумінні, включаючи володіння чи ознаку)... ми будемо пов'язувати з суб'єктом поняття носія дії, стану, сприйняття, відношення чи ознаки" [212, с.464]. У цьому визначенні суб'єкт витлумачено як категорію денотативного типу, що водночас виступає носієм предикативної ознаки.

На сьогодні вчені дійшли висновку про необхідність комплексного дослідження семантичної і синтаксичної організації мовних одиниць, врахування їх власне-семантичних, функціонально-синтаксичних та морфологічних ознак [85; 60; 16 та ін.]. Відповідно суб'єкт дістав статус семантико-синтаксичного компонента речення.

Визначальним елементом суб'єктної семантики є значення агенса, діяча. Суб'єкт — це джерело, каузатор непасивної предикативної ознаки, він її породжує, каузує. Ознака креативності найвиразніше виявляється в суб'єкта-агенса, але простежується і в інших різновидах суб'єкта [37, с.28].

Суб'єкт, як і інші семантичні компоненти речення, зумовлений валентністю дієслівного предиката. Відповідно до характеру предикатів виділяють різні семантичні типи суб'єктів. У мовознавстві зроблено немало спроб класифікувати суб'єкти. Найдокладнішою є класифікація Г.О.Золотової, в якій виділено: суб'єкт дії, стану, носій ознаки, квантитативний, посесивний, екзистенційний, тематичний, компаративний, кваліфікативний, функтивний, перцептивний, емотивний, соціативний та локативний суб'єкти [85, с.135-138]. Надто узагальнену класифікацію суб'єктів запропонувала О.Н.Старикова, бо виділила лише три їх різновиди: агенс (активний, субстанціальний ініціатор дії), експерієнсив (суб'єкт, який щось сприймає, відчуває, усвідомлює) та носій якості [184, с.7]. На нашу думку, найоптимальнішу кількість різновидів суб'єкта визначив І.Р.Вихованець, серед яких: суб'єкт дії, суб'єкт процесу, суб'єкт стану, суб'єкт

якісної ознаки, суб'єкт локативного стану, суб'єкт кількісної ознаки [54, с.112]. У дисертаційній роботі використано лише три з них, а саме: суб'єкт дії, суб'єкт стану, суб'єкт кількісної ознаки. Крім того, введено поняття екзистенційного суб'єкта та суб'єктного детермінанта у витлумаченні відповідно Г.О.Золотової та Н.Ю.Шведової [85, 209, 173].

Оскільки вирішальним у визначенні семантичних компонентів речення є денотативно-поняттєве значення, то їхнє формально-граматичне вираження може бути різноманітним. Так, типовою, еталонною формою вираження суб'єкта є Наз.в. у позиції підмета. Проте в сучасному мовознавстві загальнови-знаною стала теза про можливість морфологічної реалізації суб'єкта формами всіх інших відмінків.

Відповідно безособові речення, утворені особовими дієсловами, тлумачать як постійно односкладні, але суб'єктні. Вважають, що семантичний суб'єктний компонент у безособовому реченні повністю не редукується, він потрапляє в позицію інших компонентів. З огляду на це односкладні безособові і двоскладні особові речення треба розмежовувати не за відсутністю-наявністю семантичного суб'єкта, а за формою його вираження. Немаркована форма називного відмінка є характерною для суб'єкта двоскладного речення, а марковані форми орудного, давального, родового та інших відмінків виражають суб'єкт у безособових реченнях.

Слід зауважити, що непрямі відмінки не просто реалізують суб'єктну семантику, а певним чином змінюють, ускладнюють її. Займаючи позиції інших компонентів, суб'єкт істотно модифікує своє безпосереднє значення. Відбувається зрушення від абсолютної, повної суб'єктності до денотативної, поєднаної з інтерпретативним елементом зайнятої позиції. У випадках вираження суб'єкта непрямыми відмінками, як зазначає В.М.Павлов, маємо "суперечливу єдність реально суб'єктного статусу предмета (особи), ...що певною мірою виступає носієм предикативної ознаки, і його об'єктного оформлення (йдеться, зокрема, про Зн.в.); обидва аспекти цієї єдності виявляють себе в граматичних конструк-

ціях і роблять свій внесок у семантичний зміст відповідних мовних утворень" [154, с.98].

Залежно від дискретності/недискретності суб'єктного значення (неускладненості чи ускладненості його семантикою зайнятого компонента) дослідники розрізняють пряму і непряму суб'єктність [85, с.115; 202, с.43] чисту і змішану [37, с.29].

Точнішим видається поняття синкретичного компонента: суб'єктно-інструментального (S/Instr), суб'єктно-медіативного (S/Med) тощо. При цьому враховується умовність таких термінів: вони не означають механічного поєднання рівноправних частин первісного образу фрагмента дійсності. Співвідношення суб'єктного та інтерпретативного значення позиції зайнятого компонента залежить від ряду семантичних і структурних особливостей його утворення та функціонування.

Отже, безособове вживання особових дієслів спричиняється до утворення односкладних безособових формально-граматичних речень, які відрізняються від співвідносних двоскладних речень лише непрямою відмінковою формою вираження семантичного суб'єкта, тоді як власне-семантична структура в них спільна.

Характерно, що в безособових реченнях семантичний суб'єкт може лексично не виражатися взагалі. Безособові речення з лексично не вираженим, але наявним у їхній власне-семантичній структурі суб'єктом називають реченнями з імпліцитним суб'єктом [54, с.43; 36, с.18]. Деякі дослідники кваліфікують їх як безсуб'єктні [173, с.351; 181, с.194; 16, с.40]. Проте цей термін видається не зовсім вдалим, оскільки суб'єкт будь-якої дії чи стану обов'язково виділяється лише на власне-семантичному рівні речення, його можна легко реконструювати шляхом семантичних трансформацій. Термін "імплікація суб'єкта" є точнішим за термін "безсуб'єктність", оскільки він вказує на невираження суб'єкта на формально-граматичному та семантико-синтаксичному рівнях, але не заперечує його наявності взагалі.

Як зазначає О.Н.Старикова, "імплікація — це додаткове невираження судження, що супроводжує експліцитне судження" [184, с.112]. Цей термін є певною мірою умовним, тому що формально-граматичне невираження саме по собі є значущим, інформативним. З цього приводу В.М.Павлов, зокрема, зауважував, що "безпосередньо не виражене складом лексем безособового речення ...все-таки виражається структурно-семантичною схемою речення, оскільки вона вимагає мати на увазі певні елементи, які разом з експліцитно вираженими утворюють необхідну для осмислення повідомлення мінімально повну семантичну мікросистему" [154, с.73]. Але попри свою умовність саме термін "імплікація суб'єкта" розкриває суть асиметрії між двокомпонентною власне-семантичною структурою (семантичний суб'єкт + предикат), односинтаксемною семантико-синтаксичною (предикатна синтаксема) та однокомпонентною формально-граматичною структурою (головний предикативний член) безособового речення.

Деякі дослідники не виділяють речень з невираженим, усунутим суб'єктом в окремий структурний тип речень. Так, Г.О. Золотова вважає, що неназваність суб'єкта не є структурною ознакою і "зумовлюється тими самими умовами, що й неназваність інших членів речення в неповних реченнях: різні іменні компоненти речення можуть пропускатися через контекстну чи ситуативну надлишковість, непотрібність, заради комунікативно-стилістичних прийомів "невідання" (відчуження) чи узагальнення" [85, с.115-116]. На нашу думку, слід розрізняти безособові речення із спорадично усуненим, пропущеним з певних комунікативних причин суб'єктом і безособові речення, у яких суб'єкт лексично не виражається послідовно. Дієслова певних ЛСГ виявляють тенденцію до утворення безособових речень з постійно високим рівнем завуальованості суб'єктного значення. Свого часу В.Г.Гак розрізняв відповідно безособові речення з опущеним суб'єктом (ситуативно пропущеним) і усунутим (імпліцитним, невираженим) [64, с.93].

Імпліцитним вираженням семантичного суб'єкта називаємо послідовну його редуцію на формально-граматичному та семантико-синтаксичному рівнях речення, що відбувається в умовах безособового функціонування особових дієслів певних ЛСГ.

Отже, безособове вживання особових дієслів спричиняє утворення односкладних безособових формально-граматичних речень, які відрізняються від співвідносних двоскладних особових непрямовідмінковим вираженням або лексичним невираженням, імпліцитністю суб'єктного компонента. Відповідно слід розрізняти безособові речення із синкретичним (непрямо вираженим) суб'єктом і безособові речення з імпліцитним (лексично не вираженим) суб'єктом.

У дослідженнях останніх десятиліть формально-граматичний підхід до вивчення синтаксичної системи мови поступається перед семантичним. Аналіз змістового боку мови безпосередньо пов'язаний із розумінням його функціонального аспекту, комунікативної спрямованості мовних одиниць і не означає самодостатності семантичного опису.

Семантичний підхід до вивчення безособових речень у зв'язку з структурними ознаками був започаткований Н.М.Арват [15, 16]. Семантичну структуру речень вона витлумачила як організований на предикативній основі змістовий комплекс, що є наслідком взаємодії семантичних компонентів і відображає зв'язок елементів дійсності. Такий підхід дає змогу найбільш адекватно проаналізувати семантико-синтаксичну організацію речення. Він є також зручним для порівняльного аналізу різних типів речення. У наукових дослідженнях, що ґрунтуються на семантичному підході, більше уваги приділено особливостям семантичної структури безособових речень взагалі, їхньої конструктивно-синтаксичної співвіднесеності з тотожними за змістом двоскладними реченнями, але не з реченнями, утвореними лексично тотожними дієсловами. Зіставний аналіз їх ролі у структурі особових і безособових речень залишається актуальним.

Дослідження особливостей безособового вживання особових дієслів необхідне ще й з огляду на недостатнє висвітлення цього явища в українському мовознавстві. Якщо на матеріалі російської мови досить повно проаналізовано формально-граматичну співвіднесеність безособових і особових речень, породжених тотожними дієслівними предикатами, і є спроби їх семантичного аналізу, то в українській лінгвістиці подібних досліджень немає. Про безособові речення, утворені особовими дієсловами, принагідно йдеться в працях П.С.Дудика, М.Я.Плющ, Г.М.Чирви, Е.Г.Борщ та О.В.Болух. Вони звертають здебільшого увагу на синтаксичну структуру таких безособових речень і не торкаються багатьох інших питань, пов'язаних з явищем безособового вживання особових дієслів.

Актуальність дослідження семантико-синтаксичних параметрів безособового вживання особових дієслів зумовлена відсутністю в українському мовознавстві комплексного вивчення цього явища, що передбачає аналіз змін у валентному оточенні особових дієслів, які виконують роль головного члена безособових речень, передусім змін у вираженні семантичного суб'єкта, а також установлення набору напівоблігаторних та облігаторних компонентів речення. Дослідження інтенційно-валентного потенціалу особових дієслів і закономірностей його реалізації в їхньому безособовому вжитку має велике значення для семантико-синтаксичного моделювання структури речень та систематизації цих дієслів у сучасній українській мові як засобів формування безособових речень з імпліцитним суб'єктом та безособових речень з непрямовідмінковою формою вираження семантичного суб'єкта.

Зв'язок дисертації з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження тісно пов'язане з планами науково-пошукової роботи від-

ділу історії та граматики української мови Інституту української мови НАН України.

Об'єктом дослідження є семантико-синтаксична структура безособових речень, породжених особовими дієсловами.

Мета роботи – установити семантико-синтаксичні особливості безособового вживання особових дієслів, зміни в їхньому валентному та детермінантному оточенні. Для реалізації цієї мети розв'язано такі основні завдання:

- 1) визначено основні лексико-семантичні групи (ЛСГ) дієслів сучасної української мови, що можуть уживатися як безособові, окреслено межі їхнього валентного потенціалу;
- 2) проаналізовано зміни у валентному оточенні особових дієслів при їхньому безособовому функціонуванні;
- 3) встановлено типи семантико-синтаксичної структури безособових речень, породжених особовими дієсловами;
- 4) визначено способи вираження семантичного суб'єкта в безособових реченнях, з'ясовано причини його імплікації;
- 5) проаналізовано форми непрямовідмінкової реалізації семантичного суб'єкта в безособових реченнях, встановлено їхню ієрархію;
- 6) визначено конструктивно необхідні (облігаторні) компоненти таких безособових речень;
- 7) розмежовано напівоблігаторні та облігаторні поширювачі в семантико-синтаксичній структурі безособових речень, утворених дієсловами різних ЛСГ;
- 8) виділено групу дієслівних предикатів II рангу, вказано на специфіку семантико-синтаксичної структури сформованих ними безособових речень;
- 9) визначено ступені нейтралізації суб'єктного значення в безособових реченнях.

Методи дослідження. Відповідно до мети і завдань роботи використано два основних методи дослідження: описовий і зіставний. Принагідно залучався також метод трансформаційного аналізу.

Матеріалом дослідження послужили дієслова, що зареєстровані в Словнику української мови в 11-ти томах як такі, що можуть функціонувати як безособові. Проаналізовано семантико-синтаксичні параметри безособового функціонування близько 800 дієслів. Ілюстративний матеріал дібрано з творів таких видатних українських письменників, як Т.Шевченко, Леся Українка, Панас Мирний, М.Коцюбинський, В.Винниченко, М.Хвильовий, М.Стельмах, Г.Тютюнник, О.Гончар, Є.Гуцало та ін. Використано також найновіші матеріали лексичної картотеки Інституту української мови НАН України і речення, змодельовані за аналогією до тих, що функціонують у художніх текстах. Їхнє вживання зумовлене двома причинами: 1) вони мінімально достатні за структурою, набором компонентів, що зручно з позицій умов дослідження; 2) вони відповідають комплексу вихідних, передбачених завданням дослідження характеристик – семантичних, структурних та ін.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній уперше в українському мовознавстві в повному обсязі проаналізовано семантико-синтаксичні параметри особових дієслів, ужитих у функції головного члена односкладного безособового речення, імпліцитні та експліцитні способи вираження семантичного суб'єкта в них, встановлено ієрархію компонентів та типи семантико-синтаксичної структури безособових речень, породжених дієсловами різних ЛСГ. Це дало змогу створити цілісне дослідження семантико-синтаксичної структури одного з невивчених різновидів безособових речень, виділених за способом морфологічного вираження його головного члена.

Теоретичне значення роботи виявляється в тому, що її висновки й узагальнення збагачують теоретичну й функціональну граматику сучасної української мови, зокрема теорію простого речення, семантико-синтаксичну категорію валентності, проблему синтаксичної сполучуваності, двоскладності та односкладності.

Практична цінність виконаного дослідження. Його матеріали можуть бути використані для написання навчальних підручників та посібників з граматики сучасної української мови, у науково-пошуковій роботі аспірантів, а також у спецкурсах з теорії двоскладного та односкладного речення. Матеріалами дослідження можна скористатися і в лексикографічній практиці, зокрема для укладання словника лексичної та синтаксичної сполучуваності.

Особистий внесок здобувача полягає в окресленні кола дієслів сучасної української мови, що можуть уживатися як безособові, у визначенні умов такого безособового функціонування та встановленні типів семантико-синтаксичної структури безособових речень, породжених цими особовими дієсловами.

Апробація роботи. Основні теоретичні положення дисертаційного дослідження апробовані на науково-практичній конференції студентського та викладацького складу Київського державного лінгвістичного університету (Київ, 1999) та на II Міжнародній науково-практичній конференції "Функціональна граматики" (Донецьк, 1999). Дисертацію обговорено на засіданні кафедри загального та українського мовознавства Київського державного лінгвістичного університету.

Публікації. Основні положення дисертації викладено в чотирьох статтях.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку літератури, списку використаних джерел та додатків. Повний обсяг дисертації — 220 с. Список літератури налічує 225 джерел.

РОЗДІЛ I

ФОРМУВАННЯ ОСОБОВИМИ ДІЄСЛОВАМИ БЕЗОСОБОВИХ РЕЧЕНЬ З НЕПРЯМИМ СУБ'ЄКТОМ

1.1. Безособові речення з орудним суб'єкта

У лінгвістичній літературі неодноразово зазначалося, що орудний відмінок є продуктивним засобом вираження суб'єктної синтаксеми. Дослідники відводять йому друге місце після давального за частотою вживання в безособових реченнях [160, 137, 143]. За нашими спостереженнями, серед непрямо-суб'єктних безособових речень, утворених особовими дієсловами, перше місце посідають речення з непрямим семантичним суб'єктом саме у формі орудного відмінка.

Про можливість вираження суб'єкта формою орудного відмінка в безособових реченнях писали Т.П.Ломтєв, Н.Ю.Шведова, Г.О.Золотова, Н.М.Арват, І.Р.Вихованець, М.Я.Плющ, В.С.Юрченко, Г.П.Чирва, Е.Г.Борщ, М.В.Мірченко, О.В.Болух, О.Г.Межов. Різні дослідники по-різному характеризують функціональну специфіку орудного суб'єкта. Одні вважають, що вираження суб'єкта формою орудного відмінка пов'язане з пасивізацією суб'єкта, ослабленням його зв'язку з предикатом [160, с.115; 36, с. 43; 137, с.112]. Т.П.Ломтєв зазначає, що орудний суб'єкта протиставляється називному "за ознакою деміактивності-активності, яка виявляється у випадковій / не випадковій ролі предмета в дії" [132, с.191]. На думку Г.О.Золотової, орудний суб'єкта є засобом маркованого вираження мимовільності дії чи стану щодо суб'єкта речення, його вживання пов'язане з комунікативною потребою підкреслити стихійність, мимовільність дії або стану [85, с.106].

Визнаючи орудний суб'єкта як окремий морфологічний варіант суб'єктної синтаксеми, дослідники водночас вказують на його семантичну неоднорідність. Ідеться про те, що його суб'єктна семантика ускладнюється значенням граматичної форми. Саме тому деякі вчені кваліфікують такий орудний як синкретичний компонент, що поєднує денотативну семантику суб'єкта з ін-

терпретативним значенням займаної позиції [37, с.30; 154, с.97]. Оскільки первинною семантико-синтаксичною функцією орудного відмінка є функція інструменталія (знаряддя), то синкретичний компонент здебільшого кваліфікують як суб'єктно-інструментальний [16, с.52; 57, с.131; 154, с.97; 137, с.118].

Функціонально-семантичний статус компонента у формі орудного відмінка у кожному конкретному випадку залежить від цілого ряду чинників: семантики дієслівного предиката, його валентного потенціалу, від семантики інших валентно зумовлених компонентів речення і, нарешті, від лексичного наповнення форми орудного відмінка. Тому специфіку вияву його суб'єктного значення необхідно аналізувати в контексті окремих лексико-семантичних груп дієслів.

1.1.1. Семантико-синтаксична структура безособових речень, утворених дієсловами із значенням породження запаху

1.1.1.1. Проблема валентного оточення дієслів із значенням породження запаху

В українській мові існує невелика група дієслів, які вказують на породження запаху і об'єднуються навколо основної і стилістично нейтральної лексики *пахнути*, пор.: *пахтіти*, *запахнути*, *смердіти*, *воняти*, *тхнути* тощо. Деякі дослідники кваліфікують їх як "дієслова поширення-сприйняття" [16, с.54] або як дієслова нюхового сприйняття [36, с.54; 87, с.235], мотивуючи це тим, що запах виявляється лише через чиєсь сприйняття і визначається з позиції певного суб'єкта-особи. Проте з цієї позиції суб'єкта-особи може подаватися не тільки запах, а й будь-які інші ознаки, стани, процеси чи дії. Сприйняття — це властивість істот, вид їхньої життєдіяльності. В українській мові його виражає окрема ЛСГ дієслів, до якої належать лексики типу *бачити*, *чути*, *відчувати*, *вслухатися*, *придивлятися* тощо. А запах — це інша властивість багатьох об'єктів довкілля. Для одних, передусім рослин, деяких речовин, страв, продуктів харчування, запах є невід'ємною, органічною властивістю, способом вияв-

лення. Для інших, здебільшого конкретних побутових предметів, вона є набутою, неорганічною: речі пахнуть, якщо контактують із безпосередніми поширювачами запаху, ефірними речовинами тощо. Тому більш переконливою видається позиція тих дослідників, які кваліфікують такі дієслова як дієслова стану [125, с.72].

Подібно до всіх дієслів, що передають стан, дієслова із значенням породження запаху одновалентні. Їхню валентну рамку формує лише один семантичний компонент — суб'єкт (носій) стану. Діапазон його лексичного наповнення надзвичайно широкий, оскільки під впливом ефірних речовин пахнути може будь-що: природні об'єкти, побутові предмети, продукти життєдіяльності, приміщення тощо. Проте в лінгвістичній літературі неодноразово зазначалося, що крім суб'єкта стану в реченнях, утворених дієсловами із значенням породження запаху, послідовно вживається ще один компонент у формі орудного відмінка, пор.: *Пахнуть медом яблука в саду* (В.Сосюра); *Зрита земля нудотно смерділа міцними газами* (О.Гончар); *Маленькі, геть пухнасті, тендітні яблучка пахтіли зелом...* (В.Шевчук). Функціонально-семантичний статус цього компонента в мовознавчій літературі витлумачують по-різному. Дослідники звернули увагу на те, що особливо важливим він стає в семантико-синтаксичній структурі безособових речень, утворених дієсловами, що передають породження запаху, і визначали його семантичну роль з огляду на структуру і семантику безособової конструкції, ігноруючи те, що у співвідносних двоскладному й однокладному реченнях семантика того самого компонента може змінюватися, модифікуватися. Так, О.О.Потебня і О.М.Пешковський вважали, що орудний відмінок у безособових реченнях реалізує значення інструмента, знаряддя невідомого, неназваного суб'єкта [163а, с.329; 158, с.353]. Якщо при дієсловах дії орудний відмінок, справді, реалізує здебільшого інструментальне значення, то дієслова стану, що відзначаються пасивністю і нецілеспрямованістю, ніяк не можуть зумовити появу інструменталія. Є.М.Галкіна-Федорук з цього приводу цілком слушно зауважувала, що "первісний орудний, дійсно, був інструментальним, але з розвитком мови в орудному розвинулися й інші значення, зокрема

способу, порівняння, подібності і т.д." [66, с.149]. Характерно, що сама дослідниця теж функціонально не розмежовувала конструкції типу *Убило громом* і *Пахне димом* й об'єднувала їх в один тип безособових речень, які виражають дію невідомої сили за допомогою певного знаряддя [66, с.146-148]. Відштовхування від формального вираження компонента і неврахування його семантичної функції, семантико-синтаксичних зв'язків з предикатом спричиняється до неадекватного, трактування його семантики.

У сучасному мовознавстві вчені відмовилися від визначення орудного відмінка при дієсловах із значенням породження запаху як інструментального. У русистиці набула поширення думка, згідно з якою він позначає не інструмент чи засіб, а зміст процесу породження запаху й нюхового сприйняття. Г.О.Золотова називає такий компонент деліберативом [87, с.235], а Н.М.Арват кваліфікує його як "інструменталь..., що виражає зміст поширення чи сприйняття" [16, с.56]. Проте компонент із семантикою змісту можливий лише при дієсловах мовленнєво-мисленнєвої і соціальної діяльності та дієсловах сприйняття. Оскільки аналізовані дієслова передають породження запаху як стан певних об'єктів природи, а не його сприйняття, то вживання термінів "зміст процесу" і "делібератив" видається невдалим, бо вони не відповідають семантиці дієслів.

Не переконливою є також думка про те, що дієслова із значенням породження запаху є двовалентними, зокрема те, що "змістова валентність таких дієслів зумовлює при них позицію для вираження змісту того, що поширюється чи сприймається, ...і позицію джерела поширення" [16, с.55]. Визначальною семантико-синтаксичною ознакою дієслів стану є одновалентність: вони можуть відкривати лише позицію суб'єкта стану, тобто джерела, каузатора запаху. Тому компонент у формі орудного відмінка немає підстав вважати елементом валентної рамки дієслів із значенням породження запаху.

Помилковими видаються також твердження деяких вчених про те, що компонент у формі орудного відмінка конкретизує значення предиката із значенням породження запаху і навіть є його складовою [16, с.56], що "без нього дієслова не мають закінченого змісту" [181, с.190]. Будь-яке дієслово з незаповненими обов'язковими валентними позиціями не виражає "закінченого змісту".

Дієслова, що передають запах як органічну властивість об'єкта природи, взагалі не потребують компонента у формі орудного відмінка. Вони реалізують цілком самостійне значення стану, що полягає в породженні запаху, пор.: *Пахне чебрець; Пахнуть суніці; Пахне борщ.* Уведення у такі конструкції компонента у формі орудного відмінка може спричинитися до змін їхньої семантики, зокрема до набуття переносного, оказіонального значення, пор.: *Чебрець пахне сивою давниною.* Орудний відмінок послідовно вживається тільки при дієсловах, що вказують на стан об'єктів довкілля, які не мають свого природного запаху, але набувають і поширюють його внаслідок контакту з іншими об'єктами. Оскільки той чи інший запах для таких об'єктів не є питомим, органічним, то постає потреба у вказівці на його подібність до запаху відповідної реалії, для якої він є природним, пор.: *І ніколи не було так, щоб коси її та не пахли чим-небудь: ромашкою, материнкою, любистком, полином, кропом, огірчаним гудинням, яблуневим цвітом, колоссям житнім чи пшеничним, коров'ячим молоком, медом...* (Є.Гуцало). У таких випадках компонент у формі орудного вказує на той предмет довкілля, запаху якого набув інший предмет, позбавлений здатності мати свій запах (або непахучий предмет). Подібність запахів двох реалій (набутого і природного) можна встановити тільки у процесі їх порівняння, ідентифікації. Саме цим зумовлене вживання в особових реченнях, що вказують на набуття одним предметом (непахучим) запаху іншого предмета (пахучого), двох непередикатних компонентів: у формі називного відмінка, що визначає носія набутого запаху, та орудного відмінка, який окреслює справжнього носія такого запаху. Проте компонент у формі орудного відмінка перебуває поза валентним зв'язком із предикатом *пахнути*. Річ у тому, що трикомпонентні дво-складні речення ґрунтуються на двох однотипних семантично елементарних

реченнях, пов'язаних власне-семантичними відношеннями тотожності. До їх складу входять два компоненти: предикат стану із значенням породження запаху і носій цього стану, пор.: *Волосся пахне материнкою* ← *Волосся пахне* + *Материнка пахне*. У цих елементарних реченнях наявний лексично тотожний предикат стану із значенням породження запаху, що уможлиблює його редукцію в другому реченні у процесі їх об'єднання, пор.: *Волосся пахне* + *Материнка пахне* → *Волосся пахне так, як пахне материнка* → *Волосся пахне материнкою*. Але в першому елементарному реченні (*Волосся пахне*) предикат *пахнути* вказує на набутий стан його носія, а в другому (*Материнка пахне*) — на перебування носія у своєму природному стані, відповідно носій (суб'єкт) набутого стану порівнюється з носієм (суб'єктом) свого природного стану. У контексті аналізованого речення це означає, що набутий запах волосся порівнюється, ідентифікується з природним запахом материнки. Зазначені відмінності лексично тотожних предикатів не дають змоги поставити у валентну залежність від предиката першого елементарного речення компонент другого (згорненого) елементарного речення із семантичною функцією носія стану, що виконує, по суті, роль суб'єкта порівняння. Втілений у формально-граматичній структурі двоскладного речення формою орудного відмінка, він функціонує як детермінант із порівняльно-суб'єктним значенням ($D_{\text{comp/sub}}$).

Значно рідше в таких двоскладних реченнях набутий запах якоїсь реалії порівнюється не з органічним запахом відповідної реалії, а з тим специфічним запахом приміщення чи певного простору, який ця і подібні реалії створюють, локалізуючись у ньому, пор. у реченнях: *Халати пахли лікарнею*; *Картопля смерділа льохом*; *Одяг воняв вагоном*; *Рецепти пахли аптекою*; *Ковдра пахла лісом*. Цілком очевидно, що в такого орудного суб'єктне значення є глибоко завуальованим, натомість актуалізується локативне значення (місцезнаходження). Це дає підстави кваліфікувати його значення як порівняльно-локативне ($D_{\text{comp/loc}}$). Орудний із цим синкретичним детермінантним значенням у двоскладних реченнях є наслідком складніших дериваційних перетворень — об'єднання трьох семантично елементарних речень в одне реальне речення,

пор.: *Халати пахли лікарнею* ← *Халати пахли так, як пахнуть речі, що є в лікарні* ← *Халати пахли + Речі пахли + Речі є в лікарні*.

1.1.1.2. Статус орудного при безособово вжитих дієсловах із значенням породження запаху

При безособовому вживанні дієслів із значенням породження запаху відбувається передусім редукція позиції суб'єкта стану, натомість зростає семантична і синтаксична роль компонента у формі орудного відмінка. Він стає конструктивно і семантично необхідним у безособових реченнях, утворених дієсловами, що передають породження будь-якого запаху: як питомого, органічного, так і набутого, пор.:

Пахне в'яла трава. → *Пахне в'ялою травою*;

Волосся пахло материнкою. → *Від волосся пахло материнкою*;

Речі в кімнаті пахнуть нафталіном. → *У кімнаті пахне нафталіном*.

Думки дослідників про функціонально-семантичну природу компонента у формі орудного відмінка в таких безособових реченнях не збігаються. Одні з них вважають, що семантика цього компонента при безособовому вживанні дієслів із значенням породження запаху залишається незмінною, і він відповідно реалізує значення знаряддя [66, с.148] або змісту [16, с.55; 132, с.161; 195, с.676]. Інші схиляються до думки, що в безособовому реченні із зазначеними дієсловами компонент у формі орудного відмінка частково набуває суб'єктного значення. Зокрема, Р.Мразек називає його периферійним обставинно-суб'єктним членом, а Ж.Вейренк, Я.Светлик, Г.П.Циганенко взагалі кваліфікують як орудний суб'єкта [147, с.167; 48, с.137; 176, с.191; 202, с.43]. Підставою для суб'єктної кваліфікації компонента у формі орудного відмінка служить легка і повноцінна трансформація безособового односкладного речення у дво-складне особове, пор.: *Пахне в'ялою травою* → *Пахне в'яла трава*; *В стайнях смерділо кінським гноєм* (В.Винниченко) → *В стайні смердів кінський гній*.

Для визначення статусу компонента у формі орудного відмінка, що вживається в безособових реченнях, зумовлених дієсловами із значенням поро-

дження запаху, принципово, чи цей запах є питомим, природним для його носія чи набутим. Оскільки дієслова, що означають видавання природного запаху реалії не потребують його ідентифікації із запахом іншої реалії (пор.: *Пахне матіолою; Пахло молоком; Запахло осокою*), то це уможливило вираження зредукованого називного відмінка із функцією суб'єкта стану формою орудного відмінка. Воно є одним із виявів тенденції непрямовідмінкової реалізації семантичного суб'єкта у формально-граматичній структурі речення. Отже, компонент в орудному відмінку в таких безособових реченнях є наслідком формально-семантичної трансформації називного суб'єкта стану двоскладних речень, тобто орудним суб'єкта (носія) стану. Він пов'язується з дієсловами породження запаху як валентно зумовлений компонент, пор.: *Пахло воском та ладаном...*(Є.Гуцало) ← *Пахнув віск і ладан; Запахло отруйною чемерицею, іржавим болиголовом, кислим корінням* (М.Стельмах) ← *Запахла отруйна чемериця, іржавий болиголов, кисле коріння*. Семантико-синтаксичну структуру таких безособових речень відбиває схема P+S*.

Значення суб'єкта стану компонент у формі орудного відмінка має тоді, коли він виражений іменниками, що означають:

- 1) реалії рослинного світу, пор.: *Пахло в Яблунівці кропивою, бузиною та матіолою* (Є.Гуцало); *Од ставка запахло осокою* (М.Хвильовий); *...гостріше запахло рожевим маком* (Є.Гуцало);
- 2) природні речовини, пор.: *На вулицях обізвалася худоба,.. запахло молоком і димом* (М.Стельмах); *На печі лише сажею смердить* (Є.Гуцало); *Там пахне гарячою глиною і хатньою пилюгою* (Г.Тютюнник);
- 3) страви, продукти харчування, пор.: *У ярку смачно запахло підпеченою скоринкою* (Г.Тютюнник); *Пахло ...тушкованою капустою, курячою печенею і поросячими драглями* (Є.Гуцало); *...на все село смерділо вишкварками* (І.Нечуй-Левицький).

Компонент у формі орудного відмінка, виражений назвами реалій, які не мають свого питомого природного запаху, не може реалізувати функцію суб'єкта (носія) стану. До них належать назви:

- 1) конкретних предметів, пор.: *Пахло наретом з волака* (О.Довженко); *А в сторожці пахло ...сухими теплими ящиками з-під насіння* (Гр.Тютюнник);
- 2) тварин, пор.: *У коморі навіть мишами не пахло* (Є.Гуцало); *Пахло курми* (М.Стельмах);
- 3) частин ландшафту, пор.: *...стояли жнива, і на майдані пахло полем* (М.Хвильовий); *Пахне степом; І від розрізаної диньки в машині уже пахне баштаном* (О.Гончар);
- 4) приміщень, пор.: *Пахло склепом* (О.Донченко); *Пахне лікарнею.*

У всіх зазначених вище випадках неможливі формально-семантичні трансформації односкладних безособових речень у співвідносні двоскладні речення, у процесі яких компонент у формі орудного відмінка був би замінений формою називного відмінка в межах суб'єктного значення. Це є свідченням того, що він не пов'язаний валентним зв'язком із предикатом безособового речення, тобто має детермінантну природу. Незважаючи на свій детермінантний статус цей орудний входить в обов'язкове, або облігаторне, оточення безособово вжитих дієслів із значенням породження запаху, бо він надає реченням конструктивної й семантичної завершеності. Значення такого детермінантного компонента у безособових реченнях збігається із значеннями відповідних детермінантів двоскладних речень. Він так само є виразником порівняльно-локативного (*Пахло лікарнею / льохом / склепом / полем* і под.) та порівняльно-суб'єктного значень (*Пахло мишами / курми / кіньми / свиньми* і под.). Семантико-синтаксичну структуру безособових речень із цими компонентами схема-тично можна зобразити так: $P+D_{comp/loc}$, $P+D_{comp/sub}$.

1.1.1.3. Напівоблігаторні поширювачі предикативного ядра безособових речень

Двокомпонентні безособові речення мають свій набір структурно-семантичних поширювачів, причому він не залежить від значення компонента у формі орудного відмінка. Ці поширювачі розрізняються передусім за ступенем своєї обов'язковості, необхідності у семантико-синтаксичній структурі безосо-

бових речень, який визначається їхнім значенням, адже саме воно конкретизує, уточнює, доповнює характеристику процесу породження запаху. Залежно від ступеня обов'язковості поширювачі бувають напівоблігаторними та факультативними. Напівоблігаторні компоненти визначають найважливіші особливості вияву стану, зокрема ті, що стосуються його джерел та просторових параметрів, тоді як факультативні — менш істотні, переважно ті, що стосуються його якісної оцінки та часових вимірів.

Напівоблігаторні компоненти розрізняються за своєю формою вираження та значенням. Найуживанішим з-поміж них є той, який виражений родовим відмінком з прийменником *від (од)*, з, пор.: *Від нього й справді тхнуло горілкою* (Є.Гуцало); *Від мамі пахло фермою*; *Від одежі [Порфирія] тхнуло кислятиною і димом* (М.Стельмах); *Я своїм носом чула, що з її вивода цілу петрівку на все село смерділо вишкварками* (І.Нечуй-Левицький). Г.О.Золотова кваліфікує цей компонент як "сурсив — джерело походження світла, тепла, запаху, звуку" [87, с.76], Н.М.Арват називає його суб'єктним різновидом джерела запаху [16, с.55], а Н.Ю.Шведова — суб'єктним детермінантом, що вказує на того, від кого походить ситуація, хто її стимулює [173, с.152]. Нам здається, що значення цього компонента залежить від лексичного наповнення відмінкової форми. Якщо її виражають іменники — назви істот та конкретних предметів, то для нього визначальним є суб'єктне значення. Але на це значення накладається ще й семантика форми, тобто значення вихідного пункту поширення запаху. З огляду на це компонент у формі *від (од)*+Род.в слід кваліфікувати як компонент із синкретичним суб'єктно-локативним значенням ($D_{sub/loc}$). Він активно використовується як у безособових реченнях із непрямим суб'єктом, так і в реченнях із порівняльно-суб'єктним та порівняльно-локативним компонентами, пор.: $P+S^*+D_{sub/loc}$, $P+D_{comp/sub}+D_{sub/loc}$, $P+D_{comp/loc}+D_{sub/loc}$.

Якщо у формі родового відмінка вживаються іменники — назви просторових понять, то компонент *від (од)* + Род.в., а ще виразніше — з + Род.в. реалізує локативне значення — вихідного пункту поширення запаху, пор.: *Од ставка запахло осокою* (М.Хвильовий) ← *Запахла осока* + *Запах поширюється від*

ставка; *Із кожного закутка тхнуло сирістю* ← *Сирість тхне* + *Запах поширюється з кутків*.

До напівоблігаторних належить і компонент, виражений формою *на*+Місц.в. або *у(в)*+Місц.в., пор.: *В пасіці пахло медом* (І.Нечуй-Левицький); *В коморі пахло борошном і сушеним липовим цвітом* (Г.Тютюнник); *На майдані пахло полем* (М.Хвильовий). *Там [на печі] пахне гарячою глиною* (Г.Тютюнник); *У Глинську пахло солом'яними димами* (В.Земляк); *На подвір'ї пахло гноєм і молодю травою* (М.Стельмах). Він має локативну природу, бо у власне-семантичній структурі безособових речень співвідноситься з локативним компонентом другого елементарного речення: *У пасіці пахло медом* ← *Мед пах* + *Мед був у пасіці*. У залежність від дієслова *пахнути*, що представляє однокомпонентний предикативний центр безособового речення, такий компонент потрапив внаслідок згортання другого елементарного речення, тобто як детермінант із значенням локалізації стану (D_{loc}). Характерно, що він вживається в безособових реченнях, що виражають питомі й набуті запахи, пор.: *У хаті пахло борщем*; *У хаті пахло аптекою*; *У хаті пахло мишами*. Семантико-синтаксичну структуру цих речень відбивають схеми $P+S^*+D_{loc}$, $P+D_{comp/sub}+D_{loc}$ і $P+D_{comp/loc}+D_{loc}$. Іноді локативний детермінант позначає просторові параметри поширення запаху через вказівку не на простір чи приміщення, а на певний предметний орієнтир: *над, за* або *під* ним, *збоку, у межах* нього, пор.: *Над водою ...пахло осиковими сережками* (М.Стельмах); *Під припічком пахло свіжою глиною*; *За вікном пахло матіолою*.

Статус напівоблігаторного компонента має, нарешті, і суб'єктний детермінант, виражений формою давального відмінка іменників — назв істот або займенників, який доповнює предикативне ядро безособового речення інформацією про суб'єкт сприймання запаху, пор.: *Мені запахло грибами*; *Василькові запахло теплим вранішнім молоком* (Гр.Тютюнник); *Із кожного обійстя пахло йому цвітом дерев* (Є.Гуцало). Такий компонент не можна ототожнювати із суб'єктом, що залежить від валентності предиката із значенням породження запаху, пор.: *Запахло матіолою* і *Мені запахло матіолою*. Суб'єктний детермі-

нант є наслідком згортання окремого семантичного елементарного речення, в якому він виконував семантичну функцію суб'єкта сприймання. Потрапивши в залежність від предикативного ядра незгорненого елементарного речення, цей суб'єктний компонент дістав статус суб'єктного детермінанта ($D_{\text{sub(perceiving)}}$), пор.: *Мені запахло грибами ← Я відчув, що запахло грибами ← Я відчув, що запахли гриби або Я відчув, що запахло так, як пахнуть гриби*. Семантико-синтаксичну структуру безособових речень із суб'єктним детермінантом відбивають схеми $P+S^*+D_{\text{sub(perceiving)}}$, $P+D_{\text{comp/sub}}+D_{\text{sub(perceiving)}}$ і $P+D_{\text{comp/loc}}+D_{\text{sub(perceiving)}}$. Ці типи безособових речень менш поширені в сучасній українській мові, ніж інші.

1.1.1.4. Факультативні поширювачі у семантико-синтаксичній структурі безособових речень

Факультативні компоненти у семантико-синтаксичному оточенні безособово вжитих дієслів із значенням породження запаху, як уже зазначалося, подають менш важливу, нерідко суб'єктивну-оцінну інформацію до характеристики вираженого дієсловом стану. Типовим факультативним компонентом є квалітативний детермінант, що визначає якісну оцінку або специфіку стану (D_{mod}), пор.: *...гірко і п'яно пахло осиковими серезжками, вербовими котиками і соком, що пробивав молоду кору* (М.Стельмах); *Ніжно і солонко попахує чужим духом із лабораторії* (В.Винниченко); *У ярку смачно запахло підпеченою скоринкою* (Гр.Тютюнник); *Від неї приємно пахло жіночим молоком* (М.Івченко).

Менш поширеним є детермінант, що вказує на міру, ступінь вияву стану (D_{quant}), вживання якого здебільшого ґрунтується на суб'єктивному сприйманні кимось процесу породження запаху, пор.: *На горищі так смерділо, що аж у носі дерчало* (М.Чабанівський); *Увійшли до сіней, у яких страшно воняло торішньою гнилою капустою* (І.Франко); *Трохи пахло приїсним запахом* (М.Хвильовий).

Найменш уживаним у семантико-синтаксичному оточенні дієслів із зна-

ченням породження запаху є темпоральний детермінант, що визначає часові межі його фіксації (D_{temp}), пор.: *Увечері від матері пахне степом; Вночі духмяно пахне матіолою; Скоро в хаті запахло юшкою з грибами* (Є.Гуцало)

1.1.1.5. Імплікація суб'єкта — породжувача запаху

Характерно, що дієслова породження запаху зрідка можуть утворювати безособові речення без типового для них синкретичного компонента у формі орудного відмінка, пор.: *Вже пахло по-весняному* (Ю.Бедзик); *На бузковій алеї запаморочливо пахло* (Ю.Збанацький). Необхідним компонентом семантико-синтаксичної структури таких безособових речень є квалітативний детермінант. У сучасній українській мові вони використовуються для позначення: 1) типових, усім відомих запахів; 2) невідомих, ще не ідентифікованих, ні з чим не порівнюваних запахів.

Безособові речення першого типу можна кваліфікувати як стилістичний варіант базового типу безособових речень із порівняльно-суб'єктним детермінантом, пор.: *На бузковій алеї запаморочливо пахло* (Ю.Збанацький). ← *На алеї запаморочливо пахло бузком*. Синкретичний компонент у формі орудного відмінка базових безособових речень імплікується внаслідок очевидності суб'єкта породження запаху: зрозуміло, що на бузковій алеї запаморочливо пахнути може лише бузок. Вживання квалітативного детермінанта дає змогу експресивніше акцентувати на якісній специфіці запаху, не називаючи при цьому очевидний або вказаний у контексті суб'єкт його породження, пор.: *Я вчора там бачив купи окостів. А пахтіло як...* (О.Ільченко). Це спричиняється до утворення безособових речень з імпліцитно вираженим суб'єктом, який можна легко встановити з контексту, та квалітативним детермінантом. Їхню семантико-синтаксичну структуру відбиває схема $P+D_{mod}$.

У другому випадку відсутність компонента із суб'єктною семантикою зумовлена неможливістю чи небажанням автора встановлювати джерело породження запаху або порівнювати його із запахом інших об'єктів. У таких безособових реченнях синкретичний компонент важко встановити чи реконструю-

вати, оскільки його роль можуть виконувати іменники різноманітної, навіть непередбачуваної семантики, пор.: *Пахло по-весняному* ← *Повітря пахло по-весняному* або *Дерева пахли по-весняному* або *Трава пахла по-весняному*. Найлегше в позицію суб'єкта можна підставити займенник *усе (все)* з узагальнювальним значенням, пор.: *Усе навколо пахло по-весняному*.

Отже, обмежене коло дієслів із значенням породження запаху репрезентує досить сприятливу для безособового функціонування частину української дієслівної лексики.

Семантико-синтаксичне оточення дієслів із значенням запаху чітко ієрархізоване. У ньому виділяються: 1) облігаторні компоненти у формі називного відмінка (у двоскладному реченні) та орудного відмінка (в безособовому реченні) із значенням суб'єкта (носія) стану, які зумовлені валентністю дієслів, що вказують на виділення чим-небудь свого питомого, природного запаху, а також у формі орудного відмінка з порівняльно-суб'єктним і порівняльно-локативним значеннями, який пов'язується невалентним зв'язком з дієсловами, що означають видавання чим-небудь набутого запаху, тобто запаху іншої реалії; 2) напівоблігаторні детермінантні компоненти, що доповнюють суттєвими штрихами характеристику вияву стану, серед яких компоненти у формі *від (од)* + Род.в. із суб'єктно-локативним значенням, *від (од)*, *з* + Род.в. з локативним значенням — вихідного пункту поширення запаху, *на, у(в)* + Місц.в. із значенням локалізації запаху та давального відмінка іменників і займенників, що конкретизує суб'єкта сприймання запаху; 3) факультативні детермінантні компоненти, виражені морфологізованими прислівниками або адвербіалізованими прийменниково-відмінковими формами, які конкретизують стан за якісними та часовими вимірами.

Дієслова породження запаху можуть утворювати також безособові речення з імпліцитним суб'єктом типу $P+D_{mod}$, проте цей тип речень є рідковживаним.

1.1.2. Безособове вживання дієслів на позначення руху фізичних речовин

Лексико-семантична група дієслів руху семантично неоднорідна, оскільки рухатися (самостійно або під впливом кого-, чого-небудь) можуть істоти, фізичні субстанції тощо. Типовою семантико-синтаксичною ознакою всіх дієслів руху є їхнє обов'язкове двокомпонентне валентне оточення, в якому виділяються компоненти із функціями суб'єкта дії та локатива, який може вказувати на вихідний чи кінцевий пункт руху або шлях руху. Схематично воно виглядає так: S+P+Loc.

Дієслова на позначення різних видів руху утворюють безособові речення різної семантико-синтаксичної структури, тобто обов'язкова для всіх дієслів цієї ЛСГ валентна рамка S+P+Loc при їх безособовому вживанні зазнає різних кількісних і якісних змін.

1.1.2.1. Порівняльний аналіз семантико-синтаксичного потенціалу дієслів руху фізичних речовин і породження запаху

Особливий тип семантико-синтаксичної структури безособових речень у сучасній українській мові формують дієслова на позначення руху газоподібних речовин, пор.: *віяти, повіяти, тягти, потягти, подувати, подихнути, задимати, струмувати* тощо. Традиційно в лінгвістичній літературі ці дієслова в безособовому вжитку функціонально ототожнюються з дієсловами породження запаху. Деякі дослідники об'єднують їх в один функціональний клас дієслів "запаху-віяння" [16, с.55; 181, с.190].

На нашу думку, об'єднання дієслів із значенням породження запаху і руху газоподібних речовин в одну групу із спільними семантико-синтаксичними властивостями є помилковим, оскільки вони мають зовсім різну природу. Як уже зазначалося, дієслова із значенням породження запаху належать до дієслів із семантикою стану і позначають пасивний стан об'єктів довкілля, суть якого полягає у видаванні певного питомого або набутого запаху. Дієслова руху газоподібних речовин — це акціональні дієслова. Вони означають активну дію і крім позиції суб'єкта зумовлюють своєю семантикою позицію локатива. Пор.

речення з дієсловами породження запаху: *Пахне бузком* — *Пахне бузок*; *Від хустинки пахне парфумами* — *Хустинка пахне парфумами*, що виражають видавання певними реаліями свого питомого чи набутого запаху, та речення, утворені дієсловами руху газоподібних речовин: *До кімнати вдарило ароматом бузку* — *Аромати і звуки ранку...вдарили до кімнати вслід за сонцем* (Ю.Смолич); *...повіяло польовими пахощами* (М.Коцюбинський) — *З поля повіяли польові пахощі*, що передають безпосередній рух запаху, тобто активну дію.

Слід також зазначити, що дієслова руху газоподібних речовин означають рух не лише ароматів і запахів, а взагалі будь-яких повітряних мас: *свіжості, прохолоди, вільгості, тепла, холоду* тощо. Саме ці іменники — узагальнені назви запаху і повітряних мас — виконують при зазначених дієсловах функцію суб'єкта дії, пор: *До кімнати заструмувала прохолода*; *Рвучкий вітер подував з моря* (М.Трублаїні); *Аромати і звуки ранку...вдарили до кімнати вслід за сонцем* (Ю.Смолич); *Густий запах пізніх гречок і сухої стерні повівав з поля* (М.Коцюбинський). Відомо, що в позиції суб'єкта дії "звичайно використовуються іменники — назви осіб" [54, с.112]. Суб'єктом дії можуть бути також деякі стихійні природні сили (вітер, буря, вогонь, вода тощо) [137, с.57]. Іменники — назви запахів та повітряних мас не належать до типових суб'єктів дії: вони хоч і позначають природні явища, проте мають пропозитивну семантику, тобто утворюються внаслідок згортання інших семантично елементарних речень, пор.: *Повіяли пахощі* ← *Щось пахне* + *Цей запах долинув*; *Потягнуло свіжістю* ← *Повітря посвіжіло* + *Свіжість долинула*. Отже, дієслова руху газоподібних речовин на відміну від дієслів із значенням породження запаху поєднуються в реченні не з суб'єктом стану, вираженим назвами конкретних об'єктів довкілля, а з суб'єктом дії, функцію якого виконують пропозитивні іменники. Відповідно дієслова руху газоподібних речовин, услід за Н.Д.Арутюною, ми кваліфікуємо як предикати II рангу [19, с.139].

Безособове вживання цих дієслів спричиняється до утворення безособових речень, подібних на формально-граматичному рівні до речень, сформованих

дієсловами із значенням породження запаху, пор.: *Від Ташані вийнуло холодним духом конопель* (Г.Тютюнник) і *Від кошари запахло дальнім гноєм* (М.Хвильовий). Ця подібність виявляється в наявності в них компонентів у формі орудного відмінка та родового з прийменником *від*. Проте їхній функціонально-семантичний статус у безособових реченнях з дієсловами породження запаху і дієсловами руху газоподібних речовин неоднаковий. Якщо в реченнях першого типу компонент у формі орудного відмінка залежно від його лексичного наповнення та контексту може реалізувати значення суб'єкта стану або порівняльно-суб'єктне чи порівняльно-локативне детермінантне значення, то в реченнях другого типу він має виразну семантику суб'єкта дії, що засвідчують співвідносні двоскладні речення, в яких він корелює з називним суб'єкта дії, пор.: *Подувало з моря штормовим вітром* (В.Кучер) і *Рвучкий вітер подував з моря* (М.Трублаїні); *Завалувало димом по висоті* (О.Гончар) і *Над головами людей у морозному повітрі завалувала пара* (Г.Тютюнник); *Ось і ароматом бурякової гички заструмувало* (Є.Гуцало) і *Незабаром веселий димок уже заструмував із димаря Яреськової хати* (О.Гончар). Отже, при безособовому вживанні дієслів руху газоподібних речовин валентно зумовлений від них суб'єктний компонент набуває нетипового вираження формою орудного відмінка.

Не збігається за своїм функціонально-семантичним статусом і компонент у формі родового відмінка з прийменником *від*. Якщо в реченнях з дієсловами породження запаху він має статус напівоблігаторного компонента, який залежно від лексичного наповнення відмінкової форми виражає суб'єктно-локативне або локативне значення детермінанта, то в реченнях із дієсловами на позначення руху газоподібних речовин цей компонент входить в їхнє обов'язкове валентне оточення як валентно пов'язаний локатив.

Безособові речення з дієсловами руху газоподібних речовин здебільшого є семантично елементарними, сформованими з предиката, суб'єкта та локатива. Останній здебільшого реалізує значення вихідного пункту руху. Крім форми *від*+Род.в. може виражатися прислівниками *зверху, звідти, згори* тощо або ад-

вербіалізованими прийменниково-іменниковими формами *з / з-за / з-під / із-за + Род.в.*, пор.: *Стали спускатися в темний яр, звідти повіяло холодом і проваллям* (Гр.Тютюнник); пор.: *Голосніше кумкають жаби, подихає димом із села* (В.Винниченко); *Ніби весняним вітром з-під сонця війнуло...* (О.Гончар). Дещо рідше в безособових реченнях з дієсловами руху газоподібних речовин локатив передає значення кінцевого пункту руху чи напрямку руху. На вираженні цих значень спеціалізуються форми *в/у+Зн.в.* та *до+Род.в.* (пор.: *Якби хоч дуло в один край...* (К.Гордієнко); *До кімнати війнуло прохолодою*). Ще рідше за допомогою специфічної форми *крізь + Зн.в.* він виражає локативне значення шляху руху, пор.: *Їдким порохом димом війнуло крізь стріху* (В.Дрозд); *...вітром — крізь бокові щілини в брезенті — уже задимало...* (О.Гончар). Для вираження цього значення зрідка використовуються також форми *по + Місц.в.* і *над+ Ор.в.*, пор.: *Завалувало димом по висоті* (О.Гончар). *Над головами людей завалувало парюю.*

1.1.2.2. Напівоблігаторні компоненти в семантико-синтаксичному оточенні дієслів руху газоподібних речовин

Напівоблігаторні компоненти додають певні штрихи до характеристики руху газоподібних речовин. У безособових реченнях аналізованого типу найчастіше актуалізується компонент у формі *в / на+Зн.в.*, пор.: *Як тільки я перейшла сіни... на мене вдарило вільгістю* (Леся Українка); *Подихнуло на Пилипка вільним холодним повітрям* (Панас Мирний); *Теплим подуло в мене вітерком* (Я.Щоголів). Семантико-синтаксичну природу цього компонента мовознавці витлумачують неоднаково. Н.М.Арват кваліфікує його як суб'єкт сприйняття [16, с.59], а Н.Ю.Шведова — як "суб'єкт-носієв буттєвої ситуації в цілому" [210, с.320]. Справді, він позначає істоту, здебільшого людину, яка сприймає або відчуває рух повітряних мас, пор.: *Подихнуло на Пилипка вільним холодним повітрям* (Панас Мирний) ← *Пилипко відчуває, як подихнуло вільне холодне повітря*; *Теплим подуло в мене вітерком* (Я.Щоголів) ← *Я відчуває, як подує теплий віте-*

рок. З іншого боку, відомо, що форма знахідного відмінка при акціональних дієсловах спеціалізується на вираженні об'єктного значення [57, с.87]. Це дає підстави кваліфікувати компонент у формі прийменникового знахідного як об'єкт, на який спрямовано рух повітряної маси. Проте такий рух не є цілеспрямованим, він хоч і має певний напрямок, але не потребує для своєї реалізації позиції об'єкта. Тому в безособових реченнях такого типу актуалізується не звичайний, а умовний (формальний) об'єкт: об'єктом відносно дії повітряних мас виступає суб'єкт, який сам її сприймає, пор.: *Я відчув, як подув вітер*. Внаслідок згортання першого семантично елементарного речення з предикатом сприйняття (*Я відчув*) його суб'єкт трансформувався в об'єкт безособового речення, втративши при цьому свою диференційну ознаку активності. Це дає підстави кваліфікувати його як детермінант із синкретичним суб'єктно-об'єктним значенням ($D_{\text{sub/obj}}$), що не залежить від валентності дієслів руху повітряних мас і має складну природу: з одного боку, він позначає об'єкт, який потрапляє під потік газоподібних речовин, а з іншого — семантичний суб'єкт, істоту, що сприймає породжену іншим дію.

За наявності суб'єктно-об'єктного компонента позиція локатива в безособовому реченні стає необов'язковою, пор.: *На мене подуло холодним вітром і На мене подуло з-за рогу холодним вітром*. Семантико-синтаксична структура таких безособових речень схематично виглядає так: $P+S^*+D_{\text{sub/obj}}+(Loc)$.

Здатність утворювати безособові речення, в яких ідеться не лише про рух газоподібних речовин, але й про його сприйняття кимось, уподібнює аналізовані дієслова до дієслів породження запаху. Повітряні, газоподібні субстанції так само, як запахи, відзначаються специфічністю і суб'єктивністю сприйняття, тому ускладнення власне-семантичної структури безособових речень, утворених дієсловами руху газоподібних речовин, елементарним реченням на позначення процесу його сприйняття є закономірним явищем. Проте при стативних дієсловах породження запаху детермінант із семантикою суб'єкта сприйняття має особливо виразне суб'єктне значення, оскільки набуває типової для пасивного суб'єкта форми давального відмінка (пор.: *Мені запахло чебрецем*). При

акціональних дієсловах руху газоподібних речовин суб'єкт сприйняття характеризується відтінком об'єктності внаслідок нетипового вираження формою знахідного відмінка.

Напівоблігаторний характер у семантико-синтаксичному оточенні дієслів руху газоподібних речовин має і компонент у формі давального відмінка, пор.: Напр.: *А в обличчя йому вже потягнуло димом; А в ніздрі [йому] б'є запахом розпареної землі, зеленої трави, пилюкою дороги* (В.Козаченко). Він вказує на особу, у напрямку якої відбувається рух повітряних мас. Функцію локатива із значенням кінцевого пункту руху виконують іменники — назви частин людського тіла (*ніздрі, обличчя* тощо), які водночас позначають найбільш активно задіяну частину об'єкта-особи. Ю.Д.Апресян кваліфікував такі випадки як розщеплення об'єктної валентності [13, с.318]. На нашу думку, компонент у формі давального відмінка є підстави кваліфікувати як суб'єктний детермінант, оскільки на власне-семантичному рівні речення він виражає значення суб'єкта володіння і не залежить від валентності дієслів руху газоподібних речовин, пор.: *А в обличчя йому вже потягнуло димом* ← *Дим потягнув у обличчя + Він має обличчя; А в ніздрі [йому] б'є запахом розпареної землі...* (В.Козаченко) ← *Запах розпареної землі б'є у ніздрі + Він має ніздрі.*

Семантико-синтаксична структура безособових речень із напівоблігаторним детермінантом суб'єктної семантики у формі давального відмінка схематично виглядає так: P+S*+Loc+D_{sub(possessive)}.

1.1.2.3. Специфіка безособового вживання дієслів руху сипучих речовин

Безособове вживання дієслів руху сипучих речовин в українській мові характеризується певною семантичною обмеженістю і непослідовністю. Вони функціонують як безособові лише тоді, коли позначають рух природних сипучих речовин — *снігу, граду*, рідше — *пилюки, куряви, мжички* тощо, пор.: *Ліпило широкими пластами снігу; ... відтіля ударило громом і посипало градом!* (Панас Мирний); *А надвечір крутнула справжня завірюха, забило, закуріло [сні-*

гом] (О.Донченко). Існує чимало дієслів на позначення руху снігу, сніжинок (пор.: *падати, летіти, пурхати, кружляти, мелькати, витися, крутитися, валити*), але в безособовому вжитку зафіксовано лише ті, які акцентують на тому, що відбувається саме густий рух дрібних частинок, рух-сипання, рух-порошіння. Таких дієслів в українській мові небагато, пор.: *сіятися, сипатися, труситися, посипатися* тощо. До них прилягають дієслова, які можуть позначати як самостійний рух-порошіння сипучих речовин, так і їх переміщення-розпорошування вітром чи якоюсь іншою силою, пор.: *посипати, порошити, порснути, сіяти, труснути*, тощо. Відповідно ці дієслова можуть функціонувати як двовалентні дієслова руху і як тривалентні дієслова переміщення об'єктів, пор.: *Зверху сипав і сипав дрібний сухий сніг...* (З.Тулуб) — *Починалась хуртовина, вітер сипав в обличчя лапата сніжинки* (М.Зарудний); *У заліплені шибки порошив сухий сніг* (І.Ле). — *...гуде холодний вітер, порошить крупами [по дорогах]...* (І.Нечуй-Левицький). При безособовому вживанні таких дієслів відмінності між їхніми відтінками значень часто нівелюються, пор.: *...як сипне, як війне снігом у вікна ...* (С.Васильченко); *Слідом за ним [зайцем] фуркнуло, порснуло снігом* (І.Сенченко). У таких реченнях важко визначити семантико-синтаксичний тип дієслова, а відповідно і функціонально-семантичний статус компонента у формі орудного відмінка, оскільки невідомо, чи це *сніг* сам *сипнув / порснув*, чи *вітер / буря / метелиця* ним *сипнула / порснула*. Ми враховуємо можливість обох зазначених випадків, що зумовило аналіз семантико-синтаксичних параметрів безособового вживання таких дієслів у двох різних підрозділах — у цьому, присвяченому дієсловам руху фізичних речовин, і в тому, де розглядаються дієслова руху-переміщення об'єктів.

Характерно, що рух сипучих речовин у безособових реченнях позначають також деякі дієслова інших лексико-семантичних груп, вживаючись у своєму переносному значенні, пор.: *бити, ліпити, сікти*. Напр.: *З-за причілка било снігом...* (О.Гончар); *Сікло, як градом, збивало з ніг* (О.Гончар). Такі дієслова акцентують на інтенсивності, стрімкості руху сипучих речовин.

Подібно до дієслів руху газоподібних речовин дієслова руху сипучих ре-

човин утворюють безособові речення з непрямим суб'єктом у формі орудного відмінка типу P+S*+Loc. Виражений назвами природних сипучих речовин він також легко трансформується в прямий суб'єкт двоскладних речень, утворених тими самим дієсловами, пор.: *Спершу кинуло збитим у грудку льодом, потім посипалося гей би з міху густим великим градом* (Н.Кобринська) і *З сизувато-синіх, низько навислих над землею хмар посипався град; Засипало гострою холодною пилюгою — знизу і зверху* (П.Козланюк) і *З горища раптом засипала густа неприємна пилюга*. Непрямий суб'єкт наведених безособових речень все ж відрізняється від непрямого суб'єкта безособових речень з дієсловами руху газоподібних речовин тим, що має предметну, а не пропозитивну семантику. Він не розгортається у відповідні двоскладні речення, а позначає природні речовини, що виконують функцію суб'єкта дії на основі метафоричного перенесення: сніг, наприклад, виступає як стихійний, природний діяч.

У безособових реченнях дієслова руху сипучих речовин подібно до дієслів руху газоподібних речовин зберігають валентну позицію локатива, проте семантичний діапазон цього компонента значно вужчий. Здебільшого він виражає значення вихідного пункту руху, пор.: *З-за причілка било снігом* (О.Гончар); *Засипало гострою холодною пилюгою — знизу і зверху* (П.Козланюк). Зрідка локативний компонент реалізує значення кінцевого пункту руху, напр: *...як сипне, як війне снігом у вікна — зразу стемніло* (С.Васильченко); *В дерев'яне накриття ліпило градом*.

Подібно до дієслів руху газоподібних речовин дієслова руху сипучих речовин іноді утворюють безособові речення типу P+S*+Loc+D_{sub(possessive)}, що є наслідком згортання двох семантично елементарних речень, пор.: *Йому ліпило снігом в обличчя ← Сніг ліпив в обличчя + Він має обличчя; Їй сипнуло пилюгою в вічі ← Пилюга сипнула в вічі + Вона має очі*. Специфіка таких речень полягає в наявності посесивних відношень між локативом і суб'єктним детермінантом.

В безособових реченнях із суб'єктним детермінантом локатив може мати і суто предметне наповнення, тобто виражатися назвами частин людського одягу, а не органів зорового, нюхового чи дотикового сприйняття (*ніздрі, очі, лице*

тощо), пор.: *Йому сипнуло снігом за комір*.

Характерно, що крім цих двох основних типів безособових речень із непрямим суб'єктом у формі орудного відмінка (P+S*+Loc і P+S*+Loc+D_{sub(possessive)}), дієслова руху сипучих речовин зрідка утворюють і безособові речення із імпліцитно вираженим суб'єктом, які репрезентує схема: P+Loc. Напр.: *З сивого хмарного неба порошило* (Ю.Смолич); *Знову засипало з неба*. На думку Г.О.Золотової, такі речення є структурно-стилістичним різновидом речень із непрямим суб'єктом у формі орудного відмінка, оскільки вони утворюються внаслідок okazional'nogo опушення маркованої форми стихійного каузатора дії (Ор.в.) через його очевидність, а відтак, семантичну надлишковість [85, с.106.].

Справді, утворення таких безособових речень з імпліцитно вираженим суб'єктом можливе через його очевидність, бо в ролі такого суб'єкта вживається вузьке коло назв природних сипучих речовин, пор.: *сніг, град, мжа*. Якщо безособові речення із непрямим суб'єктом у формі орудного відмінка дають змогу підкреслити стихійність фізичного руху, подати його як стихійне, невіддане людині явище, але таке, що може бути пов'язане з речовиною як учасником руху, то безособова конструкція типу P+Loc увиразнює стихійність і мимовільність відтворюваного руху, надає йому відтінку таємничості, невизначеності, всезагальності.

Обмежень на утворення дієсловами руху сипучих речовин того чи іншого типу безособових речень не виявлено. Вибір конструкції залежить він комунікативних намірів мовця, потреби акцентувати на різних особливостях дії. Те саме дієслово потенційно може утворювати всі три типи безособових речень, пор.: *Отак! Відкіля не дожидали і тучі, відтіля ударило громом і посипало градом!* (Панас Мирний). — *Йому посипало градом на голову*. — *Знову з неба посипало*.

1.1.2.4. Специфіка семантико-синтаксичної структури безособових речень з дієсловами руху рідин

Свою специфіку має безособове вживання особових дієслів на позначен-

ня руху рідин типу: *текти, политися, пократати, стікати, скапувати, протікати, захлющити, бурхнути* тощо. Вони позначають здебільшого рух атмосферних рідких речовин, пор: *Бурхнуло з неба мов із бочки* (І.Котляревський); *Напітнілі шиби сльозилися буйно, аж капотіло з лонок* (І.Багрянний); ... *по ясно-зеленому листю стікало та скапувало на пагорб* (В.Дрозд); *У ринвах заструмувало раптом* (М.Рильський). Проте зазначені дієслова дуже легко утворюють безособові речення і тоді, коли вказують на рух будь-чого рідкого, пор.: *Налив [Матюха] чарку повну, аж на скатертину полилося* (А.Головко); ... *по бороді потекло, а у рот не попало* (Г.Квітка-Основ'яненко).

Дієслова, що позначають рух рідин, утворюють суто безособові конструкції типу P+Loc з імпліцитним семантичним суб'єктом, пор. *Шура акуратно скрутила руками ...онучу, і з неї потекло* (О.Гончар); *Потанув сніг, із стріх закрало* (Марко Вовчок). Редукція суб'єктного компонента, вираженого іменниками — назвами рідин при безособовому вживанні таких дієслів не спричиняє появи жодного нового компонента речення. Отже, у цих випадках відбувається лише звуження трикомпонентної валентної рамки S+P+Loc особових дієслів руху рідин у двокомпонентну P+Loc цих безособово вжитих дієслів.

Локатив у таких безособових реченнях на відміну від речень із дієсловами руху інших фізичних речовин активно реалізує всі три просторових значення — вихідного й кінцевого пунктів руху та шляху руху. Реалізація того чи іншого просторового значення часто визначається префіксом дієслова. Зокрема дієслова руху рідин із префіксами *з-* / *с-* / *за-* здебільшого зумовлюють локатив із значенням вихідного пункту руху, пор.: *Скапувало з дерев, із листя, з дахів будинків; Потанув сніг, із стріх закрало* (Марко Вовчок). Деякі дієслова потребують компонента з якимсь одним просторовим значенням. Ідеться про дієслово *текти* та похідні від нього префіксальні утворення — *стікати, протікати, потекти* тощо, які майже завжди породжують локативний компонент із значенням шляху руху, вираженого формою *по* + Місц.в., пор.: *А то вже і стеля падала, і по стінах текло ...*(О.Гончар); *По ясно-зеленому листю стікало та скапувало на пагорб* (В.Дрозд); *Як там кажуть: по бороді потекло, а у рот не*

попало (Г.Квітка-Основ'яненко).

Становить інтерес той факт, що в безособово вжитих дієслів руху газоподібних і сипучих речовин валентну позицію суб'єкта дії реалізує морфологічний варіант суб'єктної синтаксеми — орудний відмінок (пор. схеми семантико-синтаксичних структур безособових речень: $P+S^*+Loc$, $P+S^*+D_{sub/obj}+(Loc)$ і $P+S^*+Loc+D_{sub(possessive)}$), тоді як у безособово вжитих дієслів руху рідин вона знає цілковитої редуkcії.

Як уже зазначалося, Г.О.Золотова безособові речення типу $P+Loc$ кваліфікує як ситуативний різновид речень з непрямым суб'єктом, що утворився внаслідок оказіонального пропуску очевидного суб'єкта [85, с.106]. На нашу думку, такі безособові речення, породжені дієсловами руху рідин, безпідставно вважати похідними від безособових речень з непрямым суб'єктом, оскільки семантичний суб'єкт у них не може бути виражений жодною формою непрямого відмінка іменника. Суб'єкт дії, незважаючи на досить широкий діапазон свого можливого лексичного наповнення, послідовно редукується на семантико-синтаксичному та формально-граматичному рівнях безособового речення. Цьому, очевидно, сприяє те, що будь-яка рідина на відміну від сипучих та газоподібних речовин відзначається компактністю, недискретністю, цілісністю. Незалежно від свого семантичного різновиду та походження вона сприймається як певна узагальнена стихійна сила, назва якої подібна до назв інших природних стихійних сил часто є очевидною і семантично надлишковою в безособовому реченні.

Сипучі речовини характеризуються дискретністю, розпорошеністю, певною аморфністю, тому, виконуючи нетипову для них функцію суб'єкта дії, у безособовому реченні набувають форми орудного відмінка.

При дієсловах руху газоподібних речовин вираження суб'єкта формою орудного відмінка є винятково обов'язковим внаслідок його цілковитої неформленості, аморфності, нечіткості. Запахи та інші повітряні маси на відміну від рідин та сипучих речовин не можна побачити, попробувати на дотик, вони відзначаються суб'єктивністю сприйняття, можливістю неоднозначного,

цілком протилежного витлумачення тощо. Отже, у безособових реченнях з дієсловами руху газоподібних речовин суб'єкт дії не може імплікуватися як очевидний і семантично надлишковий. Навпаки, він послідовно зазнає непрямовідмінкового вираження внаслідок своєї специфічності, нечіткості. У цьому зв'язку показовою є думка В.В.Бабайцевої про те, що потреба у вказівці на діяча частково залежить від лексичного значення дієслівної форми: чим конкретніша, специфічніша дія, тим нагальніша потреба у вказівці на діяча, хоч би непрямими засобами [22, с.79].

Вживання суб'єкта у формі орудного відмінка при безособовому функціонуванні багатьох дієслів руху сипучих та газоподібних речовин зумовлене також і тим, що вони позначають рух фізичних речовин на рівні переносного значення (пор.: *бити, сікти, ліпити і перти, тягти, бити, нести, горнути*). Для конкретизації своєї семантики вони потребують вказівки на суб'єкт руху. Слід зауважити, що для позначення руху рідин у безособових реченнях вживаються лише дієслова у прямому значенні, тому вони не вимагають уточнення своєї семантики за допомогою додаткової інформації.

Отже, семантико-синтаксичний потенціал безособово вживаних дієслів із значенням руху фізичних речовин неоднаковий: він безпосередньо залежить від лексичного наповнення цих речовин. Дієслова руху рідин породжують найпростіший тип семантико-синтаксичної структури безособових речень — P+Loc. Вони утворюються внаслідок редукції на семантико-синтаксичному та формально-граматичному рівнях речення суб'єкта дії, що засвідчує звуження валентної рамки особових дієслів.

З участю дієслів, що вказують на рух газоподібних речовин, сформовано три типи семантико-синтаксичної структури безособових речень: P+S*+Loc, P+S*+D_{sub/obj}+(Loc), P+S*+Loc+D_{sub(possessive)}, які відрізняються від безособових речень типу P+Loc за кількістю та якістю компонентів, передусім наявністю суб'єкта дії, вираженого формою орудного відмінка і не ускладненого при цьому іншими семантико-синтаксичними функціями. Використання деміактивного суб'єкта дає змогу передати дію як стихійну, випадкову, мимовільну і невиму-

шену.

Дієслова руху сипучих речовин можуть виступати у функції предикативного центру трьох типів семантико-синтаксичної структури безособових речень, причому більшість із них — це речення із непрямим деміактивним суб'єктом дії: P+S*+Loc, P+S*+Loc+D_{sub(possessive)}, P+Loc.

Тенденція до утворення безособових речень із непрямим суб'єктом у формі орудного відмінка зумовлена неконкретністю, нечіткістю, розпливчастістю обрисів тих явищ, назви яких виконують роль суб'єкта. Рідина на відміну від сипучих та повітряних мас сприймаються як конкретна, компактна природна сила, яка через свою очевидність не потребує експлікації у структурі безособового речення.

Дієслова, із значенням руху газоподібних та сипучих речовин породжують безособові речення семантично складної структури. Рух тих чи інших аморфних речовин супроводжується вказівкою на суб'єкта їхнього сприйняття, що водночас є й об'єктом відносно названого дієсловом руху. Іноді безособові речення ускладнюються посесивними відношеннями між суб'єктом сприйняття руху та локативом.

Характерною ознакою безособового вживання дієслів руху всіх видів фізичних речовин є переважне збереження в семантико-синтаксичній структурі речення локативного компонента, який має досить різноманітну значеннєву та морфологічну реалізацію.

1.1.3. Безособове вживання дієслів конкретної фізичної дії

1.1.3.1. Семантична характеристика дієслів конкретної фізичної дії

Дієслова конкретної фізичної дії належать до групи акціональних дієслів, що відзначаються активністю, цілеспрямованістю дії, її здатністю до конкретно-часової локалізації [88, с.60]. У лінгвістичній літературі їх кваліфікують також як активні дієслова, тобто такі, що позначають дію, яка вимагає від активного суб'єкта, вираженого переважно назвами істот, цілеспрямованого, свідо-

мого, добровільного підходу та певних зусиль [106, с.20].

Функцію суб'єкта при дієсловах конкретної фізичної дії здебільшого виконують іменники — назви істот. Периферію засобів вираження цієї функції становлять назви стихійних природних сил, технічного устаткування, озброєння тощо, пор.: *Буря розбила корабель, усі загинули...* (О.Донченко); *Тихі вітри коливали дзвоники ...* (І.Нечуй-Левицький); *Мов грім ударив, куля розірвала Завчасно стіну...* (Леся Українка). Неістоти, справді, можуть виконувати конкретну фізичну дію, проте вона позбавлена деяких ознак, що формують поняття акціональності. Так, зокрема, здійснювана неістотами дія не є свідомою і цілеспрямованою, як дія суб'єктів-осіб. Вона завжди мимовільна, непередбачувана і неконтрольована. Не випадково Г.О.Золотова пропонує ввести термін "каузатор дії" для позначення стихійного або предметного виконавця дії [85, с.210]. Він вдало підкреслює те, що стихійна сила або технічний засіб саме зумовлюють, каузують активну конкретну фізичну дію, але не виконують її самостійно, свідомо і цілеспрямовано, як це роблять суб'єкти-істоти. Отже, назви неістот у функції суб'єкта конкретної фізичної дії знижують функціональну виразність акціональних дієслів.

Дієслова конкретної фізичної дії виражають дію активного суб'єкта, спрямовану на певний об'єкт з метою його зміни. Тому другим, семантично необхідним компонентом цих дієслів є об'єктний, виражений здебільшого назвами конкретних предметів, що зазнають дії, названої дієсловом, або утворюються внаслідок неї, пор.: *Мотря під холод дві дошки спалила* (Панас Мирний); *Він ...перекидав столи, троцив меблі...* (Ю.Бедзик); *Мати спекла пиріг*. Функцію об'єкта при дієсловах конкретної фізичної дії можуть виконувати також назви істот, пор.: *Глоба вистрілив, поранив вовка* (З.Тулуб); *не володіючи більше собою, він схватив замашну лозину, і ...з усього розмаху стьобнув [нею] Прохора по обличчю* (А.Шиян).

Семантичний діапазон дієслів конкретної фізичної дії надзвичайно широкий. У класифікації Т.А.Кильдебекінової активні дієслова дії поділено на такі семантичні підгрупи: 1) дієслова створення об'єкта; 2) зміни об'єкта; 3) каузації

контакту предметів; 4) каузації функтивних відношень; 5) локалізації і каузації переміщення; 6) каузації посесивних відношень [106, с.29]. Характерно, що як безособові можуть функціонувати дієслова лише двох зазначених підгруп: із значенням зміни об'єкта та переміщення об'єктів.

Дієслова конкретної фізичної дії, спрямованої на зміну об'єкта, також є семантично неоднорідними. Найбільш докладну класифікацію цієї групи дієслівної лексики запропоновано в словнику-довіднику "Лексико-семантические группы русских глаголов" (Свердловск, 1988) [125, с.29-43]. У безособовому вжитку зафіксовано лише ті, що означають:

- 1) деформацію об'єкта, зміну його форми, структури тощо, пор.: *понівечити, пом'яти, поранити, покрутити, розтріпати, продірявити;*
- 2) знищення об'єкта, пор.: *вбити, спалити, поламати, розбомбити, потопити;*
- 3) температурний вплив на об'єкт, пор.: *пекти, охолоджувати, розпарювати, освіжати, приморожувати* та ін.;
- 4) легкий контактний вплив на об'єкт, пор.: *розгорнути, обійняти* та ін.;
- 5) зміну становища об'єкта, пор.: *хитнути, перевернути, поставити* та ін.;
- 6) нанесення удару по об'єкту, пор.: *вдарити, вгатити, стукнути, хльоснути, стьобнути, товкти* та ін.;
- 7) тиснення, тиснення об'єкта, пор.: *здавити, стиснути, придушити* та ін.;
- 8) подрібнення, розділення об'єкта, пор.: *пошматовувати, розірвати, подерти, перемолотити, покришити* та ін.;
- 9) покривання, наповнення об'єкта певним засобом, пор.: *повивати, порошити, заносити, заливати, обсипати, прикрити* та ін.

Більшість дієслів конкретної фізичної дії є двовалентними: їх валентну рамку формують два валентно зумовлених компоненти: суб'єкт дії та об'єкт, що відбиває схема: S+P+Obj. Г.О.Золотова вважає, що ці дієслова факультативно зумовлюють також позицію інструмента дії [85, с.163]. Вважаємо, що треба виділити взагалі групу тривалентних дієслів конкретної фізичної дії, реалізація семантики яких обов'язково потребує в реченні семантико-синтаксичної позиції інструменталія. Це дієслова із значенням нанесення удару (*стукати, ударя-*

ти, хльоскати), деформації об'єкта (*пиляти, продірявити, надбити*), подрібнення об'єкта (*різати, колоти, розтроцити*), тиснення-давлення на об'єкт (*надавити, прижати, притиснути*). Напр.: *Хлопчик порізав хлібину ножем; Сидір Макарович розколював колуном стару кладку* (О.Десняк); *Товсті засмагли куці ... грубо тикали рабів ціпком ...* (З.Тулуб); *Семен сердито хльоснув крайнього [коня] кінцем ременя...* (Ю.Смілянський). Отже, трикомпонентна валентна рамка цих дієслів схематично виглядає так: S+P+Obj+Instr. Характерно, що семантично вмотивована позиція інструменталія може бути лексично не заповненою внаслідок його очевидності, пор.: *ріжуть здебільшого ножем, розколюють — колуном, пиляють — пилкою*. Т.А.Потапенко, зокрема, у зв'язку з цим зазначає, що "чим яскравіше семантична ознака виражена на парадигматичному рівні [семантикою дієслова], тим рідше вона виражається окремим компонентом у лексико-синтаксичному оточенні дієслова..., тому дієслова руйнівної дії дуже рідко в одній фразі повністю реалізують свою валентність" [161, с.56].

До тривалентних слід віднести і дієслова із значенням покриття об'єкта, що зумовлюють компонент із семантико-синтаксичною функцією засобу дії або медіатив¹. Їх необхідно відрізнити від дієслів, які виражають дію, здійснювану за допомогою конкретного, цільнооформленого інструмента. Засіб відрізняється від інструмента аморфністю, нечіткістю своїх контурів, здатністю витрачатися [13, с.289]. Валентну рамку таких трикомпонентних дієслів конкретної фізичної дії відбиває схема: S+P+Obj+Med.

Якщо дієслова конкретної фізичної дії, спрямованої на зміну об'єкта, можуть бути і дво-, і тривалентними, то дієслова переміщення об'єктів завжди тривалентні. Їхню валентну рамку формує суб'єкт дії, об'єкт та локатив, які відображає схема: S+P+Obj+Loc. Напр.: *Устина швиргнула його [капелюха] за поріг* (С.Чорнобривець); *Рвучкий вітер крутить, жбурляє в шибки вихри дощових бризок* (Ю.Збанацький); *Яків мерщій ухопив Івася і помчав [його] сонного у хату* (Панас Мирний).

¹ Медіатив — термін Г.О.Золотової на позначення засобу дії [87, с.431].

1.1.3.2. Лексико-семантичні передумови безособового вживання дієслів конкретної фізичної дії

Відомо, що семантична система мови формується внаслідок взаємодії різнорідних і різнорівневих явищ. Так, одні семантичні класи дієслів є формально немаркованими, вони вирізняються лише лексичним значенням, інші, якщо префіксальні та суфіксальні морфемі істотно модифікують їх значення, об'єднуються на основі спільності словотворчих засобів. Відповідно до додаткових, дериваційно зумовлених семантичних характеристик дії в сучасній граматиці дієслова класифікують за способами, або родами дії. В українській мові нараховують до 20 родів дії, які поділяють на результативні, фазові, кількісні та ступеня інтенсивності [31, с.202]. Тенденція до безособового вживання особливо виразно простежується у дієслів, значення яких ускладнені додатковими відтінками за результативністю, кількістю та ступенем інтенсивності дії. Серед них багато дієслів руйнівного впливу на об'єкт, утворених за допомогою префіксів *по-*, *пере-*, *попере-*, *пови-*, *поз-* та ін., які надають їм дистрибутивного значення, пор.: *перебити*, *перервати*, *повивертати*, *повимивати*, *позносити*, *позривати*, *повипікати*, *поперевертати*, *повибивати* тощо. Вони часто використовуються в безособовому вжитку для позначення руйнівної дії відносно багатьох об'єктів. Напр.: *Масу дерев поперевертало з корінням* (І.Франко); *Вікна в хаті давно повиносило* (Л.Первомайський); *Водою чортзна-як крутило, що трохи всіх не потопило* (І.Котляревський).

Сприятливим для безособового вживання є кумулятивне значення дієслів конкретної фізичної дії. Воно властиве багатьом дієсловами переміщення об'єктів, які можна кваліфікувати як дієслова переміщення-нагромадження, пор.: *намести*, *нанести*, *накидати*, *насіпати*, *навіяти* тощо. Напр.: *Снігу навалило вище колін!* (І.Сенченко); *Тепер у той захист навернуло повно снігу* (Панас Мирний); *А там снігу по кісточки понамітало...* (Гр.Тютюнник).

Легко утворюють безособові речення також дієслова з префіксами *ви-*, *роз-*, які надають позначуваній дієсловом дії відтінку завершеності, результа-

тивності, пор.: *вибити, вирвати, розбомбити, розірвати, розтроцити* тощо. Напр.: *Звідтоді ми й живемо в бабиній хаті, бо нашу [хату] розбомбило* (Гр.Тютюнник); *То таки був постріл! І одначе не розірвало її [рушницю]* (О.Гончар); *Дерево під час бурі вивернуло з корінням.*

У безособовому вжитку зафіксовано значну кількість дієслів із суфіксом *ну-*, що вказує на раптовість, несподіваність одноразової дії. Здебільшого це дієслова нанесення удару, рідше — зміни становища об'єкта та переміщення, пор.: *стукнути, хльоснути, стьобнути, труснути, стуснути* тощо. Раптову, несподівану дію дуже легко подати за допомогою безособової конструкції як стихійну, таємничу, неконтрольовану, пор.: *Потім несподівано зразу труснуло сніжком* (М.Коцюбинський); *Стьобнуло його [Василя] гіллям* (Г.Тютюнник); *...загуркотіло, хльоснуло крупними краплями дощу* (Я.Гримайло); *Стукнуло в причільне вікно* (М.Куліш).

Певну передумову для безособового вживання дієслів становить відтінок інтенсивності, якого надає їм суфікс *-ону-*. Це стосується дієслів зміни становища об'єкта, переміщення, рідше — нанесення йому удару чи руйнівного впливу на нього, пор.: *стусоннути, трусоннути, швиргоннути, сипоннути, ризоннути* тощо. Сильна, раптова, інтенсивна дія часто є стихійною, мимовільною, а отже, легко зображується через безособове речення, напр.: *...і Йоньку швиргонуло в потік* (Г.Тютюнник); *Сплав струсонуло, рвонуло* (І.Муратов); *Зненацька сипонуло градом; Човна струсонуло, поставило майже сторчма* (О.Гончар).

Функціонально безособовими є також деякі ітеративні дієслова конкретної фізичної дії. Зокрема, дієслова із значенням переміщення осіб під впливом певних обставин типу *попоганяти, попоносити, покидати* тощо. Наявність у них відтінку тривалості, повторюваності дії тільки увиразнює відтворену безособовим реченням пасивність, безучасність об'єктів-істот, їхню залежність від зовнішніх обставин, пор.: *Попоносило мене з краю в край, з області в область; Значить, покидало тебе по світу* (С.Голованівський).

Характерно, що тенденцію до утворення безособових речень виявляють дієслова не узагальненої, а конкретної, описової семантики, дієслова, що не

просто позначають руйнацію, деформацію, переміщення, а додатково вказують на спосіб їх здійснення, пор.: *понівечити* і *поколупати*, *пошарпати*, *порозтріпувати*, *прорешетити*, *протаранити*; *придавити* і *причавити*, *придушити*, *прикрутити*; *ударити* і *товкти*, *шелепнути*, *хльоснути*, *тріснути*, *вгатити*. Частіше вживаються як безособові саме стилістично марковані дієслова з відтінком згрубілості, вульгарності, пор.: *одчикрижити*, *відшабатовувати*, *розпанахати*, *шелепнути*, *причавити*, *потаскати*, *швиргоннути*, *жбурляти* тощо. Такі дієслова лексично увиразнюють стихійність, мимовільність дії, її руйнівні наслідки, неконтрольованість, непідвладність людині. Крім того, збігаються основні сфери використання безособових конструкцій і дієслів специфічної, пейоративно забарвленої семантики. Безособові речення найчастіше вживаються в художньому та розмовно-побутовому стилях, в яких доречною є саме маркована, а не стилістично нейтральна дієслівна лексика.

Отже, тенденцію до безособового вживання виявляють дієслова конкретної фізичної дії, спрямованої здебільшого на негативну, руйнівну зміну об'єкта або на його переміщення. Істотними передумовами до їхнього безособового вживання є семантичні відтінки кумулятивності, інтенсивності, результативності, дистрибутивності, ітеративності дії. Вони вказують водночас на її інтенсивність і узгоджуються із типовим для безособових конструкцій відтінком стихійності, мимовільності, неконтрольованості. Обсяг валентної рамки дієслів не впливає на їхні потенції до безособового функціонування: безособові речення майже однаково активно утворюються і дво-, і тривалентними дієсловами конкретної фізичної дії.

1.1.3.3. Безособове вживання двовалентних дієслів конкретної фізичної дії, спрямованої на зміну об'єкта

Дієслова конкретної фізичної дії утворюють різні типи безособових речень, спільною ознакою яких є наявність компонента у формі орудного відмінка. Напр.: *Вітром сосни коливало ...* (Л.Первомайський); *Ціле літо [нас] проймало якоюсь дивною студінню* (Л.Мартович); *Сволоком якимсь По голові небогу*

зачетило (І.Кочерга). Функціонально-семантичний статус цього компонента у лінгвістичній літературі тлумачить по-різному. Одні дослідники абсолютизують його морфологічне вираження і незалежно від лексичного наповнення кваліфікують як "інструмент невідомої сили" [163а, с.329; 158, с.353; 66, с.149; 47, с.75]. З цього приводу Г.П.Циганенко слушно зауважує, що "у сучасній мові при вживанні безособових дієслів ...відчутною є відмінність між орудним активного діяча (*течією заносить човна*) і орудним знаряддя (*дорогу заносить снігом*; пор.: *вітер снігом заносить дорогу*)" [202, с.43].

Інші мовознавці ігнорують граматичне вираження цього компонента і вбачають в ньому безпосереднього виконавця дії, тобто суб'єкта [173, с.434]. Такий підхід також видається однобоким і надто спрощеним, оскільки суб'єктна функція не є визначальною для орудного відмінка. Суб'єкт у формі називного відмінка функціонально відрізняється від суб'єкта в орудному відмінку. Саме тому Г.О.Золотова називає компонент у формі орудного відмінка при безособово вжитих дієсловах конкретної фізичної дії не звичайним суб'єктом-агентом, а "каузатором мимовільного впливу", який спричиняє несвідому, мимовільну, випадкову дію. [87, с.234; 85, с.210]. Проте більш переконливою видається позиція тих учених, які називають цей компонент синкретичним, бо його суб'єктна семантика ускладнена інструментальним значенням морфологічної форми [154, с.97; 37, с.30]. Співвідношення суб'єктного й інструментального значень компонента у формі орудного відмінка залежить від його лексичного наповнення, семантичного різновиду дієслова, що виконує функцію предиката, його здатності зумовлювати інструментальні та деяких комунікативних передумов формування безособового речення.

Синкретичний компонент у формі орудного відмінка в безособових реченнях з двовалентними дієсловами конкретної фізичної дії кваліфікуємо як суб'єктно-інструментальний тоді, коли він виражений назвами стихійних природних явищ типу *вітер, гроза, буря, шторм, віхола, злива* тощо. З-поміж цих значень домінанту має суб'єктне, що засвідчує лексична співвіднесеність синкретичного компонента безособових речень з називним суб'єкта відповідних

двоскладних речень, пор.: *А цього року дощі повиносили картоплю з поля* (І.Нечуй-Левицький). — *Дощами повиносило картоплю з поля; Тихі вітри коливали дзвоники* (І.Нечуй-Левицький). — *Вітром сосни коливало...* (Л.Первомайський); *Буря задрала краї покрівлі догори.* — *...бурею задрало один ріг угору...* (Панас Мирний). Проте суб'єктна функція такого орудного має умовний характер, оскільки, як зазначалося вище, стихійні явища можуть виступати стихійними каузаторами конкретної фізичної дії, але не її активними діячами. Суб'єктне значення такого синкретичного компонента має відтінок каузативності. На думку О.В.Бондарка, він взагалі поєднує три семантичних функції: суб'єкта дії, непрямо-об'єктну функцію інструмента й обставинну функцію причини, причому в цьому комплексі семантичних ознак суб'єктна функція не посідає домінантного становища. Рівень суб'єктності знижується через відсутність ознак особовості, цілеспрямованості і актуалізації ознаки "потенційної енергії", пов'язаної із назвами стихійних природних сил [37, с.30].

Синкретичний компонент майже завжди виражений назвами стихійних природних явищ при безособовому вживанні двовалентних дієслів руйнівного, деформаційного й термічного впливу на об'єкт та впливу на положення об'єкта. Напр.: *Років п'ять тому півсела громом спалило* (Ю.Збанацький); *Покрівлю, видно, знесло вибуховою хвилею під час нападу авіації* (В.Кучер); *Вітром сосни коливало...* (Л.Первомайський). *Дужим поривом [вітру] розгорнуло забуту в траві книжку* (О.Ільченко). Саме ці дієслова можуть утворювати семантично близькі до двоскладних особових односкладні безособові речення типу Р+Obj+S/Instr, в яких редукція формально-граматичної позиції суб'єкта не означає редукції семантичного суб'єкта: він набуває нетипової форми орудного відмінка, за рахунок чого увиразнюється відтінок мимовільності, стихійності, випадковості каузованої ним дії.

Значно рідше суб'єктно-інструментальний компонент актуалізується в безособових реченнях, утворених тривалентними дієсловами конкретної фізичної дії. Наявність у валентній рамці цих дієслів інструменталія спричиняється до появи синкретичного компонента із домінантою інструментального значення.

Синкретичний компонент у формі орудного відмінка при безособовому вживанні дієслів конкретної фізичної дії можна кваліфікувати як інструментально-суб'єктний тоді, коли він виражений назвами конкретних предметів. У такому випадку його суб'єктне значення послаблюється: він сприймається як інструмент невідомої, надприродної сили.

Характерно, що з інструментально-суб'єктним значенням компонент вживається здебільшого в безособових реченнях, утворених тривалентними дієсловами конкретного фізичного впливу на об'єкт, а саме дієсловами, що вказують на нанесення удару, тиснення-давлення та розчленування-подрібнення. Своєю семантикою ці дієслова зумовлюють появу інструменталія ще в базовому двоскладному реченні, що засвідчує їхня валентна рамка S+P+Obj+Instr. У безособовому вжитку зазначені дієслова зберігають слабкеровану позицію інструменталія, який внаслідок формально-граматичної редукції суб'єкта частково набуває його функції (пор. схему семантико-синтаксичної структури безособового речення: P+Obj+Instr/S). Проте відтінок суб'єктності в такого орудного незначний: він виникає лише внаслідок його формальної, а іноді і синтагматичної подібності до суб'єктно-інструментального компонента, пор.: ...але осколком — на біді, гвинтівку поламало (О.Гончар). — Вітром поламало дерева. Інструментально-суб'єктний компонент є функціональним відповідником інструменталія, зумовленого валентністю дієслів із значенням нанесення удару, тиснення-давлення та розчленування-подрібнення, пор. двоскладні й односкладні речення з такими дієсловами: Він зачепив рукою шнур від настільної лампи... (О.Донченко). — Сволоком якимсь По голові небогу зачепило (І.Кочерга); Моги-лу придавили [опришки] камінням і замаскували ... (В.Гжицький). — Ще до війни йому придавило бутом обидві руки ... (Д.Ткач); Зліва ... зайшов бронетранспортер і прошивав тепер короткими чергами з кулеметів самий ганок (О.Гончар). — Огонькова прошило кулею навиліт (Г.Тютюнник).

Діапазон лексичного наповнення інструментально-суб'єктного компонента досить широкий. Найчастіше він виражається назвами зброї, технічних та воєнних реалій типу *осколок, куля, танк, багнет, рушниця* тощо. Такі реалії не мо-

жуть бути безпосередніми виконавцями дії. Вони — лише знаряддя конкретних, але невідомих, неозначених істот. Проте через неочевидність безпосереднього суб'єкта дії такий інструментальний частково набуває суб'єктного відтінку. Г.О.Золотова, зокрема, кваліфікує його як предметний каузатор дії, тобто компонент, що зумовлює дію, але не виконує її. Саме тому він виступає в типовій позиції суб'єкта дії, пор.: ...куля розірвала Завчасно стіну... (Леся Українка); Тут його вдарила куля (Ю.Яновський). З іншого боку, ця дослідниця зазначає, що предметний каузатор потрапляє у сферу дії стихійного каузатора, тобто виступає інструментом в руках невідомої, надприродної сили, яку можна узагальнено назвати долею, випадком [88, с.249]. Інструментально-суб'єктний компонент виражається назвами воєнних реалій здебільшого при безособовому вживанні дієслів руйнації, пошкодження об'єктів, а також розчленування-подрібнення, пор.: Живіт осколком розшабатувало (Г.Тютюнник); У першому ж бою ступню осколком одчиржило (В.Дрозд); Огонькова прошило кулею навиліт (Г.Тютюнник); ... мою хату снарядом рознесло... (Г.Тютюнник).

При безособовому вживанні дієслів із значенням тиснення-давлення та нанесення удару по об'єкту інструментально-суб'єктний компонент має різноманітніше вираження. Його функцію при дієсловах тиснення здебільшого виконують назви масивних, важких природних об'єктів (камінь, глина, дерево) та продуктів людської життєдіяльності (стіна, шафа, рейка), пор.: Коли Мартин умер (глиною в глиниці [його] придавило),... (Г.Григоренко); Ще до війни йому придавило бутом обидві руки,... (Д.Ткач); Деревом [його] убило, — похмуро відповідали троянівці (Г.Тютюнник). При дієсловах із значенням нанесення удару інструментально-суб'єктний компонент може виражатися назвами будь-яких конкретних предметів. Напр.: ...його перестало товкти в голову металевою ніжкою лафета... (О.Гончар); Сволоком якимсь По голові небогу зачепило (І.Кочерга); Рубав дрова, та цурпалкою [мене] стукнуло (Л.Письменна). На думку В.С.Юрченка, коло інструментів в безособових реченнях обмежується назвами предметів, здатних рухатися [218, с.130]. Це обмеження стосується саме речень, утворених дієсловами нанесення удару, пор.: Стьобнуло його [Васи-

ля] гіллям (Г.Тютюнник). — * *Стьобнуло його деревиною.*

Третій різновид синкретичного компонента у формі орудного відмінка, що актуалізується при безособовому вживанні дієслів конкретної фізичної дії, становить каузативно-суб'єктний ($D_{\text{caus/sub}}$). Його виражають іменники — назви предметних дій, процесів та станів. Пропозитивний характер таких іменників спричиняється до ускладнення власне-семантичної структури безособового речення, оскільки вони розгортаються в окреме семантично елементарне речення, яке пов'язане з іншим елементарним реченням причиновими семантико-синтаксичними відношеннями, пор.: ... *його [борцю] пахощами полоскотало ніздрі* (Ю.Збанацький) ← *Полоскотало ніздрі тому, що запах борщ; Холодом скувало калюжі* (І.Цюпа) ← *Калюжі скувало тому, що стало холодно; Важким ударом розсікло їй голову* (М.Хвильовий) ← *Їй розсікло голову від того, що хтось ударив; Дужим поривом вітру розгорнуло забуту в траві книжку* (О.Ільченко) ← *Розгорнуло книжку тому, що рвонув вітер.*

Слід зазначити, що дієслова конкретної фізичної дії утворюють безособові речення із каузативно-суб'єктним детермінантом порівняно обмежено, що зумовлено їхньою семантичною громіздкістю. Конкретна фізична дія передбачає конкретного її виконавця. У безособових реченнях він може виражатися назвами стихійних явищ чи конкретних предметів, набувати нетипової форми орудного відмінка, але повинен бути обов'язково конкретним. Абстрактний, пропозитивний суб'єкт дії з відтінком причиновості з'являється переважно при безособовому вживанні дієслів контактного впливу на об'єкт, рідше — руйнівного чи деформаційного.

Отже, редукція суб'єктної позиції при безособово вжитих дієсловах конкретної фізичної дії може супроводжуватися актуалізацією трьох типів синкретичних компонентів із різним виявом у них суб'єктного значення: суб'єктно-інструментального, інструментально-суб'єктного та каузативно-суб'єктного. Двовалентні дієслова конкретної фізичної дії утворюють здебільшого безособові речення із суб'єктно-інструментальним компонентом, значно рідше — з інструментально-суб'єктним чи каузативно-суб'єктним, а тривалентні дієслова

конкретної фізичної дії, що виконується за допомогою певного інструмента, породжують переважно безособові речення другого типу і лише зрідка — першого чи третього.

Цікавим явищем є безособове вживання тривалентних дієслів конкретної фізичної дії, що здійснюється за допомогою певного засобу. Вони позначають здебільшого покриття, оточення об'єкта або дотиковий вплив на об'єкт і відносно легко формують безособові речення всіх трьох зазначених типів. Якщо при безособовому вживанні дієслів конкретної фізичної дії, що виконується за допомогою певного інструмента, синкретичний компонент у формі орудного відмінка зберігав первісне, зумовлене валентністю дієслова значення інструмента (пор. валентну рамку двоскладного речення S+P+Obj+Instr і схему семантико-синтаксичної структури типового безособового речення P+Obj+Instr/S), то при безособовому функціонуванні дієслів фізичної дії, що здійснюється за допомогою засобу, для синкретичного компонента валентно зумовлена медіативна семантика не завжди є домінантною. Ступінь її вияву залежить від його лексичного наповнення.

Компонент у формі орудного відмінка є підстави кваліфікувати як медіативно-суб'єктний тоді, коли він виражений назвами природних речовин, які не можуть самостійно рухатися, а отже, виконувати навіть мимовільну, випадкову, нецілеспрямовану дії. У безособових реченнях вони виступають засобом дії стихійних, природних каузаторів типу *вітер, вода, хуга, буря*. Напр.: *Пташині гнізда заносило жухлою травою* (Г.Тютюнник) ← *Вітер заносив пташині гнізда жухлою травою*; *Місями й позаносило її [низину] напровесні мулом...* (Є.Кротевич) ← *Повені позаносили низину мулом*; *Землею прикидало нас, як мерців, передчасно* (Л.Первомайський) ← *Вибухова хвиля прикидала нас землею*. У таких безособових реченнях безпосередні каузатори дії імплікуються внаслідок своєї очевидності, а виражений іменниками з речовинним значенням медіатив набуває незначного відтінку суб'єктності за аналогією до орудного суб'єктно-інструментального, пор. схеми: P+Obj+Med/S і P+Obj+ S/Instr.

Суб'єктне значення у синкретичного компонента посилюється, але не пе-

реважає над медіативним за умови вираження його назвами сипучих речовин, які можуть самотійно рухатися і каузувати випадкову, нецілеспрямовану дію. Зокрема, якщо в позиції орудного відмінка виступають такі лексеми, як *сніг, пісок, пилюка, курява, крейда*, але при цьому буває важко визначити, що виступає каузатором дії: сипучі речовини чи лексично невиражені природні сили, напр.: *Снігом містечко прикрило* (О.Манжура); *Тьху, крейдою зовсім очі запорошило* (Ю.Збанацький); *Засипало криниченьку та жовтим піском* (Укр. лір. пісні). Такі безособові речення співвідносяться з двома двоскладними, пор.: *Хуга прикрила снігом містечко* і *Сніг, який випав уночі, прикрив дорогу і поле...* (П.Панч); *Вітер запорошив крейдою все навкруги* і *Крейда запорошила йому очі*; *Люди (вітер) засипали (засипав) криницю піском* і *Пісок засипав криницю*. Слід зазначити, що сипучі речовини дуже часто вживаються в позиції медіатива при безособово вжитих дієсловах аналізованої групи. Отже, безособові речення, до складу яких входить синкретичний компонент у формі орудного відмінка із нечіткою семантичною домінантою є досить характерними для тривалентних дієслів конкретної фізичної дії, що виконується за допомогою певного засобу.

Такою ж активністю відзначаються ці дієслова і в утворенні безособових речень із синкретичним компонентом, в якого суб'єктне значення виразно домінує над медіативним, пор. схему семантико-синтаксичної структури $P+Obj+S/Med$. У таких реченнях позицію медіатива заповнюють здебільшого іменники — назви стихійних природних явищ, які легко антропоморфізуються і сприймаються як стихійні, несвідомі каузатори дії, напр.: *Млою-мрякою затягло береги* (О.Гончар); *Долину застило синюватим туманом*; *...з ніг до голови їх обдало ...штормовою сніговою хвилею* (А.Головко); *Клуню всю геть обійняло подум'ям* (А.Головко). Виражений назвами стихійних природних явищ синкретичний компонент зберігає форму вираження медіатива, проте співвідноситься не з ним, а з суб'єктом відповідних двоскладних речень, пор.: *Млою-мрякою затягло береги* (О.Гончар) ← *Мла-мряка затягла береги*; *Долину застило синюватим туманом* ← *Синюватий туман застилав долину*.

Характерно, що суб'єктно-медіативний компонент може виражатися й

назвами рідин та газоподібних речовин, які внаслідок здатності самостійно рухатися також сприймаються як стихійні каузатори дії, пор. відповідні двоскладні й односкладні речення: *Нас заливало водою* (О.Довженко) ← *Нас заливала вода*; *Платона лихоманило й заливало потом* (О.Довженко) ← *Платона заливав піт*; *Як і вчора, хату від стелі й до лутки заволокло димом* (Гр.Тютюнник) ← *Хату від стелі й до лутки заволік дим*.

Дещо рідше дієслова конкретної фізичної дії, що здійснюються за допомогою певного засобу, утворюють безособові речення складної семантико-синтаксичної структури із синкретичним каузативно-суб'єктним компонентом типу $P+Obj+D_{caus/sub}$. У таких реченнях позицію медіатива здебільшого заповнюють пропозитивні іменники, пор.: *Нас обдало ароматом вишневого цвіту* (М.Стельмах) ← *Пахне вишневий цвіт + Нас обдало цим ароматом*; *...тільки зав'ями сухої куряви переповнило степ* (О.Гончар) ← *Вітер зав'яв сухою курявою + Цими зав'ями переповнило степ*.

Отже, специфіка безособового вживання дієслів конкретної фізичної дії, що виконується за допомогою певного засобу, полягає в можливості різної кількісної модифікації медіативного значення: від повного збереження до цілковитого витіснення семантикою суб'єкта дії.

1.1.3.4. Основні причини імплікації суб'єкта дії при безособово вжитих дієсловах конкретної фізичної дії, спрямованої на зміну об'єкта

Характерно, що дво-, і тривалентні дієслова конкретної фізичної дії можуть утворювати також суто безособові речення без синкретичного компонента у формі орудного відмінка. У них на відміну від проаналізованих вище непрямосуб'єктних речень суб'єктний компонент на формально-граматичному рівні редукується повністю.

Слід зауважити, що безособові речення з імпліцитним суб'єктом менш поширені, ніж безособові речення із синкретичними компонентами. Не випадково Г.О.Золотова називає їх стилістичним різновидом непрямосуб'єктних ре-

чень, утворених внаслідок лексичного невираження з певних комунікативних причин обов'язкового компонента у формі орудного відмінка [85, с.115]. Вважаємо, що дієслова аналізованого типу у безособовому вжитку, справді, потребують вказівки на суб'єкта дії, а утворені ними речення з імпліцитним суб'єктом є похідними від непрямосуб'єктних безособових речень, проте відрізняються від них певними семантичними відтінками і функціональними можливостями. Розглянемо основні передумови і наслідки імплікації суб'єкта при безособовому вживанні дієслів конкретної фізичної дії.

Речення з лексично невираженим суб'єктом найчастіше утворюють двовалентні дієслова конкретної фізичної дії. Це зумовлено відсутністю у їхній валентній рамці інструменталія чи медіатива, позицію яких у безособовому реченні часто заповнює семантичний суб'єкт, а також — його очевидністю для учасників комунікативного акту. Функцію суб'єкта дії при таких дієсловах здебільшого виконують назви стихійних природних явищ, лексичний діапазон яких у сучасній українській мові обмежений, внаслідок чого вказівка на стихійного каузатора дії в безособовому реченні часто є непотрібною, семантично надлишковою. Зрозуміло, наприклад, що стихійним каузатором температурного впливу на об'єкт може бути лише *сонце* або *мороз*. Зміну становища об'єкта зумовлює здебільшого *вітер* чи *буря*. Руйнівну дію породжують *вітри*, *бурі*, *зливи*, *вода*. Тому дієслова із цими значеннями утворюють переважно безособові речення саме із імпліцитним, лексично не вираженим суб'єктом, пор.: *Палило трави, замітало колодязі...* (О.Гончар); *За ніч калюжі заморозило...* (О.Донченко); *Без білого капелюха і не показуйся, бо голову пропече* (Леся Українка); *"Швидкий" кидало з боку на бік...* (Д.Ткач); *Масу дерев поперевертало з корінням...* (І.Франко). У безособових реченнях типу Р+Об'єкту стихійний каузатор дії часто встановлюється з контексту, пор.: *Не вітер, а буря завіяла ... По дворах понавертало такі кучугури, що страшно дивитись* (Панас Мирний); *Вітри такі, що ... у мене на балконі перекинуло залізну лавку* (Леся Українка); *Схопилася страшенна буря, якої ніхто ніколи ще не бачив: повивертало столітні дуби з корінням* (І.Карпенко-Карий).

Імплікація суб'єктно-інструментального компонента дає змогу підкреслити стихійність дії, її інтенсивність, раптовість чи якісь інші параметри. Не випадково вона супроводжується актуалізацією різноманітних детермінантів, що вказують на кількісний вияв дії. Так, при дієсловах із значенням деформації об'єктів у безособовому вжитку часто використовується детермінант міри, який акцентує на інтенсивності, всеохопності дії (пор.: *Чотирищогловий бриг "Грифтен" так потріпало в Біскайській затоці, що команді довелося кинути якір в Гібралтарі* (З журналу); *Їх обох посікло так, що важко впізнати було* (Г.Тютюнник); *...а дорогу місяцями було таки [добре] понівечило* (О.Гончар), або квалітативний детермінант, який також, щоправда завуальовано, вказує на інтенсивність деформаційного впливу, пор.: *Один вагон сплющило, як консервну банку, перекосило двері, вікна* (Г.Тютюнник).

У безособових реченнях, утворених дієсловами впливу на становище об'єкта, використовується переважно квалітативний детермінант, оскільки зміну положення об'єкта легше охарактеризувати якісно, ніж кількісно чи за інтенсивністю, напр.: *Човна стусонуло, поставило майже сторчма, потім знову кинуло* (О.Гончар); *Коли сани різко струшувало на виямках...* (П.Загребельний); *Ще поїзд ішов повним ходом, від якого задню теплушку метляло в боки* (І.Ле); *Хитало досить нашого човна, але ми того не боялись...* (Леся Українка).

Імплікація синкретичного компонента в безособових реченнях, породжених дієсловами термічного впливу, здебільшого супроводжується актуалізацією локативного детермінанта, який визначає місцерозташування неназваного, але очевидного суб'єкта, яким може бути *сонце, мороз, холод* тощо, пор.: *...нівідкіль прохолоди ніякої, тільки що зверху [їх] палить* (Г.Квітка-Основ'яненко) ← *Сонце є вгорі + Сонце їх палить; Вийдіть! Там вас трохи прохолодить, тоді повернетесь у хату* (Я.Галан) ← *Там є мороз + Мороз вас прохолодить;*

Характерно, що в безособових реченнях, утворених дієсловами деформаційного або руйнівного впливу на об'єкт, використовується здебільшого детермінант із темпоральним значенням, пор.: *Років п'ять тому півсела громом спа-*

лило (Ю.Збанацький); *Вікна в хаті давно повиносило* (Л.Первомайський); *Сьогодні зранку прорвало понтонний трубопровід* (О.Донченко). Темпоральний детермінант послідовно вживається також у безособових реченнях, породжених дієсловами воєнного руйнівного впливу на істот типу *поранити, контузити, підкосити* тощо. Напр.: *Під час бою лейтенанта поранило* (О.Гончар); *У війну ... дядька Сашка тяжко поранило...* (Г.Тютюнник); *Під час нападу німецької авіації госпіталь Шуру поранило* (О.Гончар); *Ви описали той бій, у якому оце нас і підкосило* (В.Кучер). Використання темпорального детермінанта зумовлене непересічністю, нетиповістю руйнівних дій у нашому повсякденному житті. Оскільки вони трапляються здебільшого або випадково, або внаслідок якихось негараздів, стихійних бід, або під час війн, то потреба у вказівці на їхні часові параметри є цілком закономірною.

У лінгвістичній літературі поширеною є думка, що структура повноцінного семантично елементарного речення здебільшого є трикомпонентною [3, с.25]. Г.Н.Акімова зокрема зауважує, що "кількісна перевага трикомпонентних інваріантних структур" є помітним явищем сучасного російського синтаксису [3, с.25]. З цією думкою узгоджується також той факт, що дієслова конкретної фізичної дії утворюють трикомпонентні безособові речення двох типів: або із синкретичним суб'єктно-інструментальним компонентом (P+Obj+S/Instr), або з детермінантами різних значень — міри, квалітативності, локативності, темпоральності (P+Obj+D_{quant}, P+Obj+D_{mod}, P+Obj+D_{loc}, P+Obj+D_{temp}). Отже, однією з причин імплікації синкретичного суб'єктно-інструментального компонента є комунікативна потреба мовця виразити кількісний, способовий чи якийсь інший аспект названої дієсловом у безособовому вжитку дії. У таких випадках з метою збереження компактної, найбільш типової і зручної для використання трикомпонентної структури безособового речення семантично очевидний суб'єкт — каузатор дії імплікується.

Безособові речення з імпліцитним суб'єктом утворюються двовалентними дієсловами конкретної фізичної дії також у разі невідомості її конкретного виконавця. Невідомим здебільшого буває суб'єкт-істота при деяких дієсловах ко-

нтактного, рідше деформаційного впливу на об'єкт, пор.: *За вікном обізвався рипкий сніг, поторгало двері* (Гр.Тютюнник) ← *Хтось поторгав двері*. Важливою передумовою його імплікації є прагнення мовця підкреслити відносну випадковість дії. За допомогою безособової конструкції вона зображується як наслідок втручання вищих сил, як випадок долі, а не результат зусиль її конкретного виконавця, пор.: *Під час бою лейтенанта поранило* (О.Гончар) ← *Під час бою німці поранили лейтенанта; У війну ... дядька Сашка тяжко поранило...* (Г.Тютюнник) ← *У війну вороги важко поранили дядька Сашка*. Імплікація суб'єкта-істоти відбувається також і через те, що його просто неможливо передати в безособовому реченні формою орудного відмінка. На думку Г.О.Золотової, це зумовлено синтагматичною несумісністю стихійної дії і особи-діяча: безособова конструкція зображує будь-яку дію як стихійну, випадкову, тоді як діяч-особа передбачає свідоме й цілеспрямоване її виконання [85, с.210]. Можлива лише імплікація суб'єкта-істоти, бо за цієї умови він не просто не виражаються у формально-граматичній структурі речення, а усувається з думки взагалі. Дія постає вже як наслідок втручання вищих, надприродних сил, а не як вияв цілеспрямованої діяльності конкретної істоти.

Безособові речення з імпліцитним суб'єктом утворюються також тоді, коли конкретна фізична дія взагалі не пов'язується з конкретним виконавцем. У розумінні мовця вона виникає внаслідок певних обставин або інших конкретних дій. Напр.: *...поїзд на поїзд наскочив: поламало два вагони, кондуктора прибило, кочегара обварило* (М.Кропивницький) ← *Поламало два вагони, кондуктора прибило, кочегара обварило внаслідок того, що поїзд на поїзд наскочив; Смикнуло вагон, — труснуло сонного Петра* (А.Головко) ← *Труснуло сонного Петра внаслідок того, що смикнуло вагон; Але довелось це робити при такій великій швидкості, що й шлемофон зірвало, роздягло й роззуло [льотчика]* (О.Гончар) ← *Шлемофон зірвало, роздягло й роззуло [льотчика] внаслідок того, що він катапультивався при великій швидкості літака*. Дуже часто причина названої функціонально безособовим дієсловом дії вводиться до структу-

ри безособового речення за допомогою каузативного детермінанта у формі від+Род.в., пор.: *Від наскочення одного поїзда на інший поламало два вагони, кондуктора прибило, кочегара обварило; Від різкого смикання вагона потяга труснуло сонного Петра; Від сонячного проміння і золотого колосся сліпило очі* (З.Тулуб). Безособові речення типу P+Obj+D_{caus} є досить продуктивними в сучасній українській мові. Нерідко вони використовуюється замість безособових речень із каузативно-суб'єктним компонентом типу P+Obj+D_{caus/sub}, пор.: *Подувом вітру розчинило вікно → Від подуву вітру розчинило вікно; ... його [борцю] пахощами полоскотало ніздрі* (Ю.Збанацький) → *Від пахощів борцю йому залоскотало ніздрі; Важким ударом розсікло їй голову* (М.Хвильовий) → *Від важкого удару їй розсікло голову*. Оскільки у вираженого пропозитивними іменниками каузативно-суб'єктного компонента домінує саме причинова семантика, то цілком закономірно, що він легко трансформується в каузативний детермінант. Внаслідок такої трансформації редукується позиція орудного відмінка. Здебільшого каузативний детермінант вказує на причину дії: обставини або інші дії, що її зумовлюють, пор.: *Від подуву вітру розчинило вікно. — Вікно розчинило тому, що подув вітер; Від пахощів борцю йому залоскотало ніздрі. — Залоскотало ніздрі тому, що запах борцю*. Рідше він позначає безпосередніх каузаторів дії, пор.: *Від вітру розчинило вікно. ← Вітер розчинив вікно; Від бурі поламало дерева. ← Буря поламала дерева*. Назви стихійних природних каузаторів дії легко набувають форми каузативного детермінанта, оскільки на відміну від істот — типових суб'єктів дії, мають відтінок причиновості, що виявляється у стихійності, мимовільності, нецілеспрямованості впливу.

Якщо редукція суб'єктно-інструментального компонента зумовлена його очевидністю і семантичною надлишковістю, то причини редукції інструментально-суб'єктного компонента дещо інші. У нього домінує інструментальна семантика, а інструменталь порівняно з іншими валентно зумовленими компонентами речення відзначається слабшим зв'язком з предикатом. Коли немає нагальної потреби у вказівці на інструмент дії, він часто не виражається навіть у двоскладному реченні. І.Р.Вихованець з цього приводу слушно зауважив, що "з

формально-синтаксичного боку орудний інструментальний поєднаний з дієслівними предикатами дії слабким підрядним зв'язком, займаючи в реченні периферійну формально-синтаксичну позицію і виконуючи функцію слабкокерованого придієслівного другорядного члена речення" [54, с.127].

Характерно, що подібно до суб'єктно-інструментального компонента інструментально-суб'єктний теж може згадуватися в контексті, поза межами безособової конструкції. У цьому виявляється суб'єктна частина його семантики, оскільки потреба у вказівці на інструмент дії здебільшого незначна. Згадуючи інструменталь у контексті суто безособового речення, мовець подає його не як звичайний інструмент, а як каузатор, причину дії, не маючи змоги назвати її безпосереднього виконавця, пор.: *Бачу ж, що кров засохла. Через весь живіт переорало. Певне, теж осколком чи каменем* (П.Козланюк); *Потім застукотіло в двері, неначе хто штурхав палицею* (І.Нечуй-Левицький); *А це міна як бахне, так і розпанахало на мені гімнаст'юрку* (П.Панч).

Тенденцію до утворення суто безособових речень з різними детермінантами виявляють тривалентні дієслова із значенням розчленування-подрібнення, а також деякі тривалентні дієслова руйнівного впливу на об'єкт. У безособовому вжитку вони позначають здебільшого руйнівну дію певних стихій, які не потребують інструмента. Самі назви стихій через свою очевидність, а також з метою увиразнення стихійності мимовільності, несподіваності дії. Редукція синкретичного компонента при цих дієсловах супроводжується актуалізацією детермінанта з квалітативною семантикою, яка додатково підкреслює інтенсивність і нищівність руйнівної дії, напр.: *Дерево превисоченне було; так його так до половини у мілку щепу розбило* (Г.Квітка-Основ'яненко); *Та хай би мені щодня лотоки трощило в цурки* (М.Кропивницький); *Один із плотів... трапив між каміння, і тисячі колодок в лікоть завтовшки потрощило ... на дрібні тріски* (О.Стороженко). Рідше при безособовому вживанні зазначених дієслів використовується детермінант, що вказує на міру вияву дії, напр.: *Скелю розвернуло до великої глибини...* (Я.Баш). Семантико-синтаксична структура безособових речень з цими детермінантами схематично виглядає так: P+Obj+D_{mod}, P+Obj+D_{quant}

Характерно, що такі безособові речення рідко утворюються дієсловами конкретної фізичної дії, що здійснюється за допомогою певного засобу. Тенденцію до їх породження виявляють лише деякі дієслова, які в безособовому вжитку позначають покриття об'єктів за допомогою природних речовин. Внаслідок очевидності цих речовин відпадає потреба у їх формально-граматичному вираженні, натомість з'являється можливість вказати на інші аспекти дії, зокрема на її інтенсивність, всеохопність тощо. У зв'язку з цим у суто безособових реченнях редукуються суб'єктний і медіативний компоненти, натомість актуалізується детермінант із значенням міри, пор.: *Сніг такий глибокий випав, що позаносило хати ущерть з димарями* (Збірник про Кропив.); *Надворі була така завірюха, що зовсім позамітало шляхи* (І.Нечуй-Левицький); *...вікна геть позамуровувало* (А.Свидницький); *По самі вікна замело... Кримку* (О.Гончар). Утворення тривалентними дієсловами конкретної фізичної дії, що здійснюється за допомогою певного засобу, суто безособових речень з імпліцитним суб'єктом передбачає звуження їх валентного потенціалу, пор. валентну рамку цих дієслів S+P+Obj+Med і схему семантико-синтаксичної структури безособових речень: P+Obj+D_{quant}.

1.1.3.5. Параметри знахідного відмінка при дієсловах конкретної фізичної дії

Характерною ознакою безособового вживання дієслів конкретної фізичної дії є збереження ними сильнокерованої позиції об'єкта. Проте останнім часом у лінгвістичній літературі набула поширення думка, згідно з якою виражений формою знахідного відмінка компонент безособових речень кваліфікують як суб'єкт стану [173, с.130; 16, с.74; 137, с.124]. Дуже часто суб'єктом стану називають не лише об'єкт, виражений назвами істот, а й конкретний, предметний об'єкт безособових речень [137, с.124; 16, с.74]. Для Н.М.Арват підставою для кваліфікації об'єкта як суб'єкта стану є відсутність у реченні компонента з семантикою суб'єкта дії. Наприклад, у безособовому реченні типу *Вітром замело дорогу* компонент у формі орудного відмінка *вітром* вона називає суб'єктом

дії, а в утвореному внаслідок імплікації цього суб'єкта безособовому реченні *Замело дорогу* визначає компонент *дорогу* вже як суб'єкт стану [16, с.74]. Отже, надання об'єкту суб'єктної функції зумовлене прагненням дослідників у кожному безособовому реченні знайти суб'єкт, невизнанням речень з імпліцитним суб'єктом окремим типом безособових речень.

Інші дослідники вбачають в об'єкті безособових речень суб'єктне значення незалежно від наявності-відсутності в них компонента у формі орудного відмінка. Зокрема О.Г.Межов співвідносить утворені активним акціональними дієсловами речення типу *Мороза вбило* із двоскладними активними конструкціями *Вбили Мороза* і відповідними пасивними *Мороз був убитий* [137, с.124]. На нашу думку, співвідносити аналізовані безособові речення з пасивними конструкціями і надавати на цій підставі їхньому об'єкту семантики суб'єкта стану неправомірно. Дієслова конкретної фізичної дії належать до групи акціональних дієслів. Утворюючи безособові речення на рівні свого прямого значення, вони не втрачають акціональності, не перетворюються у дієслова стану, а отже, зберігають керування об'єктом дії. Навіть якщо у позицію об'єкта потрапляють назви істот, його не варто кваліфікувати як суб'єкт стану. Істоти в таких реченнях виступають об'єктом дії інших істот або стихійних каузаторів дії, які у непрямосуб'єктних реченнях позначаються формою орудного відмінка, а в реченнях з імпліцитним суб'єктом легко реконструюються внаслідок своєї очевидності, пор.: *Стьобнуло його [Василя] гіллям* (Г.Тютюнник) ← *Його стьобнуло гілля* (або *Вітер стьобнув його гіллям*); *Коли Мартин умер (глиною в глиниці [його] придавило)*... (Г.Григоренко) ← *Його придавила глина* (або *Невідома сила придавила його глиною*); *Мене прошило громом* (Р.Федорів) ← *Мене прошив грим*; *Під час бою лейтенанта поранило* (О.Гончар) ← *Під час бою якийсь німець поранив лейтенанта*.

Про актуалізацію суб'єкта стану правомірно говорити лише в разі безособового вживання дієслів конкретної фізичної дії на рівні їхнього переносного

значення¹. Тоді вони, справді, переходять до розряду стативних дієслів і потребують суб'єкта стану у формі знахідного відмінка, пор.: *Мене тіпало, як у лихоманці* (Ю.Збанацький); *Гната колотило, рвало на шмаття* (Г.Тютюнник); *Савченка перекосило від злості* (Ю.Збанацький); *Як дочка, ... борись за свого батька, за те, щоб він піднявся, якщо його погнуло та покрутило* (О.Гончар).

Прийнятний спосіб розмежування речень на позначення результату дії та стану запропонувала О.М.Селіверстова. Суть його полягає в тому, що стан завжди охоплює тривалий проміжок часу, тоді як дія співвідноситься з певними точками на часовій осі [177, с. 121]. Свідченням акціональності дієслів конкретної фізичної дії в безособових реченнях аналізованого типу є здатність поєднуватися саме з темпоральними детермінантами, які визначають конкретний час здійснення дії (пор.: *Позавчора лейтенанта поранило*; *Минулого року його придавило глиною*; *Рубав дрова, і в якийсь момент мене зачепило цурпалкою*; *Зранку дороги розмило*), або вказують на відтинок часу, що минув від моменту здійснення дії, пор.: *Уже другий день, як лейтенанта поранило*; *Уже два роки, як його придавило глиною*; *Минула година, як мене зачепило цурпалкою*; *Уже півдня, як дороги розмило*.

Характерно, що дієслова конкретної фізичної дії в безособовому вжитку часто виражають вплив не на об'єкт-істоту взагалі, а на певну частину її тіла. У таких випадках до складу безособового речення входять два компоненти, один з яких позначає частину тіла, на яку безпосередньо спрямовано дію, а інший — істоту, якій належить активно задіяна частина тіла, напр.: *Мені пошкодило ногу!*; *Ноги тобі пороз'їдає, руки пороз'їдає, а ти все бродиш лозами по багнових та лиманах...* (О.Гончар); *В боях на Дніпрі Еріху розтрощило ліву руку* (В.Собко). У лінгвістичній літературі неодноразово вказувалося на комплексний, зв'язаний характер компонентів, що позначають частину і ціле [86, с.309-311; 14, с.159-161; 16, с.49]. Одні дослідники кваліфікують цей семантичний комплекс як розщеплення суб'єктного компонента [16], інші — як розщеплення

¹ Аналіз семантико-синтаксичних параметрів безособового вживання дієслів конкретної фізичної дії на рівні їхніх переносних значень здійснено в параграфі 1.4. **Безособові речення із знахідним суб'єкта стану.**

об'єктної валентності [14]. На нашу думку, об'єднувати названі компоненти в межах одного неправомірно, бо вони мають різну природу і виконують різні функції. Так, безпосереднім об'єктом дії виступає лише компонент у формі знахідного відмінка, що позначає конкретну частину людського тіла. Назви істот, виражені у безособовому реченні формою давального відмінка, виконують функцію не об'єкта дії, а суб'єкта володіння. Саме тому вони можуть замінюватися в реченні присвійними займенниками або й взагалі не вживатися, пор.: *Вибухом обпекло [йому] груди* (Б.Харчук) ← *Вибухом обпекло його груди* ← *Вибухом обпекло груди*; *Мені ногу пошкодило!* ← *Мою ногу пошкодило!* ← *Ногу пошкодило!* Компонент у формі давального відмінка не залежить від валентності предиката, він ускладнює власне-семантичну структуру безособового речення посесивним зв'язком з об'єктом дії, пор.: *Ноги тобі пороз'їдає ...* (О.Гончар) ← *Пороз'їдає ноги* (← *Вода пороз'їдає ноги*) + *Ти маєш ноги*; *Буриштейнові опекло плече* ← *Опекло плече* (← *Полум'я опекло плече*) + *Буриштейн має плече*; ... *осколком пошкодило йому ліву руку* (О.Льченко) ← *Осколком пошкодило ліву руку* (← *Осколок пошкодив ліву руку*) + *Він має руку*. Відсутність зв'язку з предикатом речення та факультативність вживання свідчать про детермінанту природу компонента у формі давального відмінка, який має статус суб'єктного детермінанта. Схематично семантико-синтаксичну структуру аналізованих безособових речень виглядає так: P+Obj+D_{sub(possessive)}. Тенденцію до утворення речень такого типу виявляють дієслова руйнівного, деформаційного та температурного впливу на об'єкт.

Хоч суб'єктний детермінант є факультативним поширювачем безособового речення, але простежується певна закономірність у його використанні. У реченнях із синкретичними компонентами, що поєднують суб'єктне та інші значення, він майже ніколи не вживається, пор.: *Живіт осколком розшабатувало* (Г.Тютюнник); ...у першому ж бою *ступню осколком одчиржило* (В.Дрозд); ...але *очі застигло рожевим туманом* (Д.Ткач); *Тьху, крейдою зовсім очі запорошило* (Ю.Збанацький). *Вибухом обпекло груди й кинуло у хвилі Влтави*

(Б.Харчук). У разі редукції синкретичного компонента суб'єктний детермінант надає безособовому реченню синтаксичної та семантичної завершеності, пор.: *Буриштейнові опекло плече* (О.Ільченко); *Час від часу тих, кому біля пічки розпарило трохи боки, відтискували до стін* (Ю.Збанацький); *Ніби весняним вітром з-під сонця війнуло, освіжило душу кожному* (О.Гончар); ... *вид йому покрутило та повертіло* (А.Свидницький). Таким чином виявляється загальна тенденція особових дієслів до утворення безособових речень з двома непередикатними компонентами, пор. схеми безособових речень P+Obj+S/Instr або P+Obj+Instr/S і P+Obj+ D_{sub(possessive)}.

Безособові речення типу P+Obj+D_{sub(possessive)} належать до широковживаних. Характерно, що вони лежить в основі творення українських прокльонів як специфічного фольклорного жанру, пор.: *Душогуб! Щоб тобі руки повикручувало* (Г.Тютюнник); *Бодай ноги / язик тобі покорчило; Бодай руки й ноги поламало*.

Для позначення конкретної фізичної дії, спрямованої на певну частину істоти можуть використовуватися безособові речення іншої семантико-синтаксичної структури. Вони також містять семантичний комплекс "ціле-частина", проте подання цього комплексу інше. У позицію об'єкта дії потрапляє не частина, а ціле, тобто назва істоти, а на її найбільш задіяну частину вказує локативний детермінант, що відбиває схема P+Obj+D_{loc}. Речення такого типу утворюють дієслова із значенням нанесення удару об'єкту або контактного впливу на об'єкт, пор.: *І раптом сержанта чимось дошкульно ударило в ногу* (О.Гончар); ...*його вдарило в шию* (Г.Тютюнник); ...*його перестало товкти [товкло] в голову металевою ніжкою лафета* (О.Гончар). Проте в цих реченнях факультативним є локативний конкретизатор, пор.: *І раптом сержанта чимось дошкульно ударило в ногу* (О.Гончар) ← *І раптом сержанта чимось дошкульно ударило; Коли рубав дрова, стукнуло мене цурпалкою по голові* ← *Коли рубав дрова стукнуло мене цурпалкою; Сволоком якимсь По голові небогу зачепило* (І.Кочерга) ← *Сволоком якимсь небогу зачепило*. Основною формою вираження локативного детермінанта є в+Зн.в., внаслідок чого він набуває значення форми, тобто об'єкта (пор.: *в ногу, в голову, в шию, в плече*). Дещо рідше цей детер-

мінант виступає в суто локативній формі *по*+Місц.в. (пор.: *по нозі, по голові, по шії, по плечі*).

Дієслова конкретної фізичної дії породжують безособові речення специфічної семантико-синтаксичної структури в тому випадку, якщо вони позначають природні процеси і не потребують при цьому заповнення сильнокерованої позиції об'єкта, пор.: *Сім погод надворі: сіє [Obj], віє [Obj], мутить, крутить [Obj], рве [Obj], зверху ле, знизу мете [Obj]* (Нар. творчість); *Пішли чорні бурі... Намете, нагорне [Obj] і в колодязь* (О.Гончар); *За ніч підморозило [Obj]* (Є.Гуцало).

До таких належать двовалентні дієслова температурного та контактного впливу на об'єкт (*підморозувати, розквашувати, розмазувати*), тривалентні дієслова переміщення, поширення речовин (*сіяти, віяти, нагорнути, намести*) і зрідка навіть дієслова конкретної фізичної дії, що здійснюється за допомогою певного засобу (*закидати, засипати*). Дуже часто, позначаючи природні процеси, ці дієслова утворюють безособові речення з імпліцитним або непрямо вираженим суб'єктом та сильнокерованим об'єктним компонентом, пор.: *Дороги розбагнючило* (В.Дрозд); *Міни снігом занесло, зверху сніг підморозило* (В.Дрозд); *Попід хатою намело повно снігу*. У таких реченнях природні процеси зображуються як конкретні фізичні дії стихійних природних сил. Редукція об'єктного компонента при цих дієсловах дає змогу підкреслити процесуальність природних ситуацій, їх стихійність, всеохопність пор.: *Пригріло сонечко, скрізь розтало, розбагнючило; За ніч підморозило, й полозки зрідка поспівували шерехкими голосами* (Є.Гуцало); *Пішли чорні бурі... Намете, нагорне і в колодязь* (О.Гончар). Імплікація об'єкта при дієсловах конкретної фізичної дії засвідчує часткову втрату ними акціональності, їхнє функціональне уподібнення до одновалентних предикатів процесу.

Семантичної повноти та синтаксичної завершеності таким реченням надають різноманітні детермінанти. При дієсловах переміщення з відтінком нагромадження закономірною є поява детермінанта із значенням міри (пор.: *...так деінде закидало, що аршинів у три було* (Г.Квітка-Основ'яненко); *За ніч*

намело, нагорнуло по кісточки), а при дієсловах температурного впливу здебільшого вживається детермінант з темпоральним або локативним значенням, напр.: *За ніч підморозило, й полозки зрідка поспізували* (Є.Гуцало); *Але й тут розквасило, чоботи грузли трохи не до колін* (В.Дрозд). Безособові речення всіх зазначених типів (P+D_{quant}, P+D_{temp}, P+D_{loc}) мають високий ступінь завуальованості суб'єктного значення. У сучасній українській мові ці типи безособових речень малопродуктивні.

1.1.3.6. Безособове вживання тривалентних дієслів із значенням переміщення об'єктів

Тривалентні дієслова із значенням переміщення об'єктів подібно до решти дієслів конкретної фізичної дії утворюють безособові речення кількох семантико-синтаксичних типів. Вони так само, як і двовалентні дієслова конкретної фізичної дії, формують найбільш близькі до двоскладних безособові речення, в яких суб'єктний компонент набуває нетипової форми вираження орудним відмінком. Проте якщо при безособовому вживанні двовалентних дієслів семантико-синтаксичні зміни в їхньому валентному оточенні не відбуваються, що засвідчує перетворення їхньої валентної рамки: S+P+Obj у семантико-синтаксичну структуру безособового речення P+Obj+S/Instr, то тривалентні дієслова із значенням переміщення дуже рідко утворюють безособові речення, в яких зберігалися б усі валентно зумовлені компоненти і тільки суб'єкт змінював форму свого вираження, пор.: *Барвисту бабку вибуховою хвилию відкинуло на гілля горішини* (Є.Гуцало); *Андрій і Михайло закріпили кінець троса, щоб течією не знесло його під правий берег* (М.Трублаїні). Такі безособові речення є структурно й семантично громіздкими, а отже, надто складними для творення та сприйняття. Як зазначалося вище, породжені особовими дієсловами безособові речення відзначаються лаконічністю, експресивністю своєї структури, яку здебільшого формують предикат та два непередикатних компоненти (валентно пов'язані або валентно непов'язані, але найбільш співмірні із семантикою предиката). Виявом цієї тенденції можна вважати утворення тривалентними діє-

словами із значенням переміщення об'єктів трикомпонентних безособових речень із суб'єктно-інструментальним або локативним компонентом, пор. схеми: P+Obj+S/Instr, P+Obj+Loc.

Слід відзначити, що тривалентні дієслова із значенням переміщення об'єкта утворюють безособові реченні першого типу дуже рідко, оскільки для повноцінної реалізації своєї семантики здебільшого потребують локатива. Він редукується лише тоді, коли просторові параметри переміщення об'єктів є неістотними або невідомими. Натомість актуальною для мовця стає вказівка на можливого каузатора дії, пор.: *То, видно, його [човна] дощем відбило* (Панас Мирний); *Попіл вітром розмахало і сліду не стало* (Т.Шевченко); *...гляди, щоб діжурку не знесло вітром* (Г.Тютюнник). Потреба у вираженні суб'єктного значення формою інструменталія відпадає також у зв'язку з надзвичайно вузьким колом іменників, які можуть виконувати в безособових реченнях, утворених дієсловами переміщення об'єктів, функцію суб'єкта дії, пор.: *вітер, вибухова хвиля, течія* тощо. Виражений такими іменниками синкретичний компонент здебільшого є очевидним, семантично надлишковим. Характерно, що він завжди має виразне суб'єктне значення, чітко співвідноситься із суб'єктом відповідних двоскладних речень, пор.: *Дощем відбило човна — Дощ відбив човна від берега; Вітром попіл розмахало — Вітер розмахав попіл над долиною.*

Значно продуктивнішим є другий спосіб безособового вживання тривалентних дієслів переміщення об'єктів, суть якого полягає в утворенні односкладних безособових речень із лексично невираженим, але очевидним суб'єктом. При цьому інші компоненти валентної рамки таких дієслів не зазнають семантико-синтаксичних змін. Для синтаксичної завершеності та семантичної повноти безособового речення достатньо двох компонентів — об'єкта й локатива. Локатив у таких реченнях може реалізувати будь-які просторові значення: вихідного і кінцевого пунктів руху, а також шляху руху, пор.: *Літак раптом м'яко підкинуло вгору, а потім зразу вниз опустило* (П.Тичина); *Човна жбурнуло вбік...*(О.Гончар); *...тачка брикнула задом і Йоньку швиргнуло в потік* (Г.Тютюнник); *Човен... трохи водило по завороті* (Г.Тютюнник); *Наш дуб по-*

мчало за водою (О.Стороженко). Локативне значення зумовлене словотвірним значенням дієслівного префікса. Так, дієслова переміщення з префіксом *ви-*, *з-*, *поз-* супроводжуються локативом із семантикою вихідного пункту руху, пор.: ... з корінням видимало в людей із-під ніг посіви (О.Гончар); Аж потріскалася земля, з якої місцями поздувало сухий, як пісок, сніг (Я.Гримайло). Наявність у дієслів префіксів *в-*, *пов-* спричиняється до появи локатива із значенням кінцевого пункту руху, пор.: ...снаряд вгатило прямисінько в парадний хід гімназії (Ю.Смолич); Дараби повбивало в берег, покрутило, поломило, порозтріпувало (Г.Хоткевич). Характерно, що при дієсловах переміщення об'єктів локатив може набувати об'єктного відтінку, зокрема тоді, коли він вказує на об'єкт, відносно якого відбувається переміщення, пор.: Мимо нього з гуркотом потаскало воза... (Г.Тютюнник); ... тютюновий дим і запах зносило повз неї (І.Сенченко).

Третій тип семантико-синтаксичної структури безособових речень, утвореної дієсловами переміщення об'єктів, представляє та, до складу якої входить детермінантний компонент, що доповнює характеристику дії: вказує на її тривалість, результативність. Найчастіше зазнають актуалізації детермінанти з темпоральним або квалітативним значенням. Характерно, що введення цих компонентів до семантико-синтаксичної структури безособового речення спричиняється до конструктивної надлишковості локатива, який входив до обов'язкового валентного оточення дієслова, пор.: З гуком шумним проносило кригу (П.Грабовський); ...машину дедалі частіше заносить (О.Гончар); ...їх знацька так повело... (О.Гончар). Проте безособові речення типу $P+Obj+D_{temp}$, $P+Obj+D_{mod}$ менш уживані, ніж безособові речення із локативом.

Тенденцію до переважного утворення безособових речень третього типу виявляють лише марковані за певними родами дії дієслова. Так, зокрема, дієслова із префіксами *на-*, *пона*, які спеціалізуються на вираженні кумулятивного значення, вказують на переміщення багатьох об'єктів з відтінком нагромадження і зумовлюють вживання детермінанта міри в безособовому реченнях, пор.: Снігу навалило вище колін ! (І.Сенченко); Такого снігу навалило..., що як фортеця стала Вітрова Балка (А.Головка); Снігу намело так багато, що й

тинів не видно (О.Копиленко). Характерно, що при безособовому вживанні цього семантичного різновиду дієслів локатив часто не редукується, внаслідок чого утворюються безособові речення чотирикомпонентної семантико-синтаксичної структури, яка схематично виглядає так: P+Obj+(Loc)+D_{quant}. Напр.: *Тепер у той захист навернуло повно снігу!* (Панас Мирний); *Вноперек вулиці понамітало кучугури заввишки в людський зріст* (С.Чорнобривець); *По дворах понавертало такі кучугури, що страшно дивитись* (Панас Мирний); *А там снігу по кісточки понамітало крізь шпарки в дверях* (Гр.Тютюнник).

Безособові речення специфічної семантико-синтаксичної структури утворюють тривалентні дієслова руху, що позначають переміщення такого різновиду конкретних предметів, як сипучі речовини. Одні з цих дієслів безпосередньо спеціалізуються на вираженні переміщення сипучих речовин (*посипати, поросипати, труснути* тощо), інші передають переміщення будь-яких об'єктів, зокрема й сипучих (*кидати, підкидати, шпурляти* тощо). Характерно, що в породжених ними безособових реченнях суб'єкт редукується, створюючи враження, що діячем є невідома надприродна сила, локатив стає семантично непотрібним, а об'єкт виражається нетиповою формою орудного відмінка, внаслідок чого набуває медіативного відтінку, пор. відповідні двоскладні й односкладні речення: *Віхола підкинула у двір снігу.* – *Люди надіялися та молились, щоб хоч трохи підкинуло снігом, притрусило дорогу* (Панас Мирний); *Вітер кидав град у вікно.* – *Кидало градом* (В.Баранов).

На думку Д.С.Станишевої, домінантною для форми орудного відмінка у безособових реченнях такого типу є саме об'єктна, а не інструментальна (у нашій термінології — медіативна) семантика [192, с.86]. Справді, дієслова аналізованої семантичної підгрупи в безособовому вжитку зберігають керування об'єктом, який незважаючи на нетипове вираження формою орудного відмінка чітко співвідноситься з типовим об'єктом у формі знахідного чи родового відмінка, пор.: *Кидало груддям* — *Кидало груддя* — *Кидало багато груддя*; *Сипнуло снігом* — *Сипнуло сніг* — *Сипнуло трохи снігу*. Як слушно зауважував О.О.Потебня, використання конструкції з орудним відмінком дає змогу зосере-

дити увагу на "самій дії", тоді як у конструкції з об'єктом у знахідному відмінку акцент робиться "на додатку, в якому втілено найближчу, цілком конкретну мету руху" [163, с.457]. Форма орудного відмінка є особливо придатною для позначення природних сипучих речовин, тому що вони на відміну від конкретних предметних об'єктів завжди переміщуються стихійно й довільно, а не цілеспрямовано. Не випадково ті дієслова, що можуть позначати переміщення і природних сипучих речовин, і конкретних предметних об'єктів у першому випадку керують формою орудного відмінка, а в другому — знахідного, пор: *Кидало градом* (В.Баранов). — *...машину...кидає сюди й туди* (О.Гончар); *...трохи підкинуло снігом, притрусило дорогу* (Панас Мирний). — *У кузові нас здорово... підкидає* (О.Гончар). Отже, тенденція до вираження об'єкта формою орудного відмінка при безособовому вживанні зазначених дієслів зумовлена прагненням мовця підкреслити стихійність, раптовість, мимовільність дії, а не специфіку переміщуваної субстанції.

З іншого боку, виражений формою орудного відмінка об'єкт має медіативний відтінок: він сприймається не як прямий об'єкт, на який спрямовано дію, а як об'єкт-засіб, за допомогою якого вона здійснюється, що дає підстави кваліфікувати його як синкретичний об'єктно-медіативний компонент.

Характерно, що безособові речення типу P+Obj/Med завжди відзначаються високим рівнем завуальованості суб'єкта дії. Вираження об'єкта дії формою медіатива, тобто орудного відмінка, унеможливорює введення компонента із суб'єктною семантикою, який при дієсловах конкретної фізичної дії також виражається формою орудного відмінка, пор.: **Вітром труснуло снігом; *Метелицею підкинуло снігом*. На неможливість одночасного вживання в безособовому реченні двох формально тотожних компонентів — суб'єкта й інструменталія вказує, зокрема, О.Г.Межов. Він зазначає, що в таких випадках вживається лише одна відмінкова форма, яка поєднує в собі семантику обох компонентів [137, с.114]. Отже, неможливість вживання суб'єктно-інструментального компонента у наведених вище безособових реченнях зумовлена його формальною подібністю до об'єктно-медіативного компонента, тобто тенденцією до

економії виражальних засобів, уникнення громіздких, немилозвучних структур. Проте встановлена О.Г.Межовим закономірність щодо контамінації значень, поєднання в одній формі семантики двох компонентів в аналізованих безособових реченнях не підтверджується: об'єктно-медіативний компонент не співвідноситься із суб'єктом двоскладних речень і не набуває його семантики, пор.: *Труснуло снігом* ← *Труснув сніг; *Підкинуло снігом* ← *Підкинув сніг.

Тривалентні¹ дієслова із значенням переміщення об'єктів типу *закинути*, *принести*, *носити*, *водити*, *пригнати* нерідко утворюють безособові речення на рівні свого переносного значення, вказуючи на переміщення осіб під впливом певних обставин. Напр.: *Принесло його на мою голову...* — *роздумував Тимко...* (Г.Тютюнник); *Значить, покидало тебе по світу* (С.Голованівський); *От усюди доводилось вештатись: і на Дону був, в Ростові, в Таганрозі, в Миколаїв заносило [мене]* (Панас Мирний). Конструктивно необхідними компонентами цих безособових речень є локатив, що вказує на напрям або шлях руху, та об'єкт, виражений назвами істот, які зазнають впливу надприродних, незбагненних сил. Саме ці сили, які можна позначити лексемами *Бог*, *нечиста сила*, *лиха година*, *доля*, *недоля*, *випадок*, виконують функцію неназваного, утаємниченого суб'єкта в безособових реченнях. Внаслідок своєї абстрактності, неконкретності, неочевидності такий суб'єкт легко редукується, що сприяє утворенню суто безособових речень, які ще більше увиразнюють стихійність дії, її незалежність від людини, непідвладність їй, пор. співвідносні двоскладні й однокладні речення: *А вставай, панотче, бог гостя приніс!* (І.Нечуй-Левицький). — *Мене по волі і не волі Носило всюди. Принесло на старість і додому* (Т.Шевченко); *Як бачите, доля закинула мене аж у Крим* (М.Коцюбинський). — *Старший міліціонер Грушка, ... якого закинуло сюди з Уманщини, чекав Джаліла Урунова* (Л.Первомайський); *Василю, куди тебе чорти занесли?*

¹ Деякі дослідники кваліфікують їх як 6- або 7-валентні [54, с.41-42; 82, с.294-295]. Розбіжності у кількості валентних компонентів зумовлена тим, що ці дослідники розчленовують позицію локатива на три різновиди: вихідного і кінцевого пунктів руху та шляху руху, а також виділяють компонент із семантико-синтаксичною функцією адресата, що властивий лише лексично обмеженій групі дієслів руху.

(О.Корнійчук). — *От усюди доводилось вештатись: ...в Миколаїв заносило [мене]* (Панас Мирний). Незважаючи на ідіоматичний, фразеологізований характер безособові речення типу P+Obj+Loc є високопродуктивними в сучасній українській мові.

Характерно, що функцію суб'єкта при дієсловах на позначення переміщення істот під впливом зовнішніх обставин можуть виконувати не лише іменники — назви надприродних сил, а й абстрактні пропозитивні іменники, що вказують на певні події, явища тощо і мають відтінок причиновості, пор.: *Її закинула в наше село війна* (Гр.Тютюнник). ← *Їй закинуло в наше село тому, що хтось воював; Бажання стати заможнішим погнало його на Північ* ← *Його погнало на Північ тому, що він бажав стати заможнішим*.

Виражений пропозитивними назвами суб'єкт у безособових реченнях часто не редукується, а набуває нетипової форми орудного відмінка, пор.: *І з Волги, і з Катеринославщини... голодом позагонило... позривало [дітей]...* (А.Головко); *Раптовим похолоданням позганяло птахів з озера, понесло у теплі краї*. Характерно, що незважаючи на достатню для синтаксичної завершеності речення кількість семантико-синтаксичних компонентів локатив переважно не зазнає редукції, що спричиняється до утворення багатоконпонентної семантико-синтаксичної структури безособових речень, яку відображає схема P+Obj+D_{caus/sub}+Loc.

У безособових реченнях суб'єкт може виражатися формою орудного відмінка також і тоді, коли він позначає не безпосередньо вищі надприродні сили, а природні стихійні каузатори дії або навіть конкретні предмети, які ніби заступають ці сили, набуваючи їхньої надприродності і всемогутності. Слід зазначити, що внаслідок предметності лексичного наповнення такий суб'єкт має інструментальний відтінок. Суб'єктно-інструментальний компонент входить до складу безособових речень типу P+Obj+S/Instr+Loc. Напр.: *Чи вас хвилею прибило, чи духом тихим прикотило* (М.Номис); *Тепер тебе принесло чи човником чи веслом* (П.Чубинський); *Яким вітром занесло його в ці краї* (О.Гончар).

Безособові речення зазначеного типу дієслова зі значенням переміщення істот під впливом зовнішніх обставин утворюють значно рідше, ніж попередні типи речень.

Отже, дієслова із значенням переміщення об'єктів від решти дієслів конкретної фізичної дії відрізняються тенденцією до утворення безособових речень з імпліцитним суб'єктом. Характерною ознакою цих дієслів є також переважне збереження при них в безособовому вжитку позиції локатива.

Отже, дієслова конкретної фізичної дії широко спеціалізуються на утворенні безособових речень із непрямосуб'єктним компонентом у формі орудного відмінка. У безособовому вжитку вони виступають в оточенні кількох типів синкретичних компонентів, що різною мірою реалізують суб'єктне значення.

Найчіткішу суб'єктну семантику має виражений назвами стихійних природних сил суб'єктно-інструментальний компонент, який утворюється переважно внаслідок безособового вживання двовалентних дієслів із значенням деформаційного, руйнівного та термічного впливу на об'єкт або впливу на зміну його становища, а також тривалентних дієслів, що вказують на переміщення об'єктів.

Суб'єктна семантика домінує над медіативною у суб'єктно-медіативного компонента, який виражають назви стихійних сил, рідин та інших речовин, що можуть самостійно рухатися, а також у того, що вживається при функціонально безособових тривалентних дієсловах із значенням покриття-наповнення об'єкта за допомогою певного засобу.

Слабкий вияв суб'єктного значення мають інструментально-суб'єктний та медіативно-суб'єктний компоненти, що актуалізуються при безособовому вживанні тривалентних дієслів конкретної фізичної дії, що виконується за допомогою певного інструмента чи засобу.

У безособових реченнях, породжених дієсловами із значенням легкого, контактного, рідше деформаційного впливу на об'єкт, суб'єктна семантика орудного відмінка ускладнюється причинною, наслідком чого є каузативно-суб'єктний компонент. Лексично він виражається пропозитивними іменниками,

що засвідчує семантично складну природу безособових речень. Речення із каузативно-суб'єктним компонентом зрідка утворюються також тривалентним дієсловами переміщення осіб під впливом зовнішніх обставин та покриття-наповнення об'єкта за допомогою певного засобу.

З цілого ряду причин позиція суб'єкта дії при безособово вжитих дієсловах конкретної фізичної дії може зазнавати формально-граматичної і семантико-синтаксичної редукації, що спричиняється до утворення суто безособових речень з імпліцитним суб'єктом дії. До них належить:

- ✓ очевидність, а відтак семантична надлишковість суб'єктно-інструментального компонента, вираженого обмеженим колом стихійних природних сил;
- ✓ комунікативна потреба у вказівці на специфічні аспекти перебігу дії: спосіб, результативність, час, повторюваність тощо (цей фактор є досить вагомим через те, що дієслова конкретної фізичної дії, що функціонують як безособові, часто марковані за родами дії і супроводжуються детермінантами з відповідним значенням);
- ✓ тенденція до утворення безособових речень компактної, зручної для творення і сприйняття структури з двома непередикатними компонентами (синкретичний компонент редукується у зв'язку з актуалізацією детермінантів);
- ✓ слабкий підрядний зв'язок інструменталія з предикатом речення (цей фактор стосується інструментально-суб'єктного компонента);
- ✓ наявність у дієслів із значенням переміщення об'єктів достатньої для семантичної повноти безособового речення кількості валентно зумовлених компонентів; вираження суб'єктного компонента стає конструктивно і семантично надлишковим;
- ✓ невідомість конкретного виконавця дії;
- ✓ прагнення мовця підкреслити випадковість, мимовільність дії, її залежність від волі вищих надприродних сил, а не зусиль конкретного суб'єкта;
- ✓ неможливість вираження суб'єктів-істот формою орудного відмінка, бо вона вказує на стихійність, мимовільність дії, а дія істот відзначається цілеспря-

мованістю, свідомим підходом.

Безособові речення, в яких замість синкретичних компонентів вжито детермінанти із квалітативним, темпоральним та локативним значеннями а також із значенням міри мають високий рівень завуальованості суб'єктного значення. Суб'єктний детермінант ускладнює семантико-синтаксичну структуру речень посесивними відношеннями з об'єктом дії, вираженим назвами частин людського тіла.

Найменш продуктивний тип безособового вживання дієслів конкретної фізичної дії супроводжується імплікацією не тільки суб'єкта, але й об'єкта дії. Редукція об'єкта засвідчує часткову втрату дієсловами акціональності і їхнє функціональне наближення до дієслів стану.

Отже, в утворенні непрямосуб'єктних речень із компонентом у формі орудного відмінка беруть участь дієслова різних функціонально-семантичних типів: стативні одновалентні дієслова із значенням породження запаху, акціональні двовалентні дієслова руху фізичних субстанцій, акціональні дво- і тривалентні дієсловами конкретної фізичної дії, спрямованої на певний об'єкт.

Залежно від типу дієслова компонент у формі орудного відмінка різною мірою реалізує суб'єктну семантику. Суто суб'єктне значення він має лише при безособовому вживанні дієслів, що вказують на видаване реалією свого природного запаху та дієслів на позначення руху фізичних субстанцій.

Здебільшого компонент у формі орудного відмінка суб'єктне значення, ускладнене семантикою займаної позиції. У безособових реченнях, утворених стативними дієсловами, що вказують на породження реаліями непитомого, набутого запаху іншої реалії, суб'єктне значення орудного відмінка поєднується із значенням порівняння, а при функціонально безособових дієсловах конкретної фізичної дії — з інструментальним чи медіативним.

Співвідношення між суб'єктним й іншими значеннями синкретичних компонентів залежить передусім від їхнього лексичного наповнення. Суб'єктна семантика домінує в разі заповнення синкретичного компонента, вжитого при дієсловах конкретної фізичної дії, назвами природних стихійних сил, а також

фізичних субстанцій, які можуть самостійно рухатися. Суб'єктне значення синкретичного компонента послаблюється, якщо він виражений назвами конкретних предметів.

Функцію непрямого суб'єкта у формі орудного відмінка виконують також пропозитивні іменники, які засвідчують ускладнення власне-семантичної структури безособового речення.

Вираження суб'єктного значення нетиповою формою орудного відмінка пов'язане з особливим поданням дії чи стану, підкресленням певних аспектів їх перебігу чи тривання. Орудний суб'єкта при дієсловах, що означають видавання набутого запаху, увиразнює пасивність суб'єкта, мимовільність і всеохопність його стану. При безособовому вживанні дієслів руху фізичних субстанцій та конкретної фізичної дії він вказує на мимовільність, випадковість, стихійність дії. Внаслідок цього у формі орудного відмінка ніколи не вживаються суб'єкти-істоти, бо виконувана ними дія відзначається цілеспрямованим і свідомим підходом, її не можна передати як стихійну і мимовільну.

Утворення непрямосуб'єктних речень із компонентом у формі орудного відмінка певною мірою залежить від кількості валентно зумовлених компонентів дієслова. Якщо безособове вживання одновалентних дієслів із значенням породження питомого запаху завжди супроводжується актуалізацією суб'єктного орудного, а дієслів із значенням породження набутого запаху — синкретичного компонента з порівняльно-суб'єктною та порівняльно-локативною семантикою, то при двовалентних дієсловах руху фізичних субстанцій орудний суб'єкта здебільшого зберігається, хоч може зазнавати і редукації, тоді як дво- і тривалентні дієслова конкретної фізичної дії однаково легко утворюють безособові речення як із непрямим суб'єктом у формі орудного відмінка, так і з імпліцитним суб'єктом. Основною причиною його імплікації є загальна тенденція до утворення компактних безособових речень із двома непередикатними компонентами, поєднана з прагненням мовця вказати на деякі супровідні ознаки дії (інтенсивність, результативність, повторюваність тощо) при очевидності стихійного каузатора дії. Імплікація суб'єкта особливо типова для

безособового функціонування дієслів, маркованих за певними родами дії та тривалентних дієслів із значенням переміщення об'єктів.

1.2. Безособові речення із давальним суб'єкта

1.2.1. Давальний відмінок як форма вираження суб'єкта стану

Давальний відмінок вважають одним з основних засобів вираження суб'єктної синтаксеми в безособових реченнях [22, с.73; 160, с.125; 143 с.82; 36, с.77; 137, с.101]. Не всі дослідники визнають суб'єктність цього відмінка. Так, В.В.Бабайцева вважає, що він лише називає особу, яка перебуває в тому чи іншому стані, але не є виразником логічного суб'єкта [22, с.76]. Проте більшість дослідників кваліфікує давальний відмінок як маркований, функціонально обмежений, але цілком повноцінний засіб вираження суб'єкта. Це засвідчує його лексична співвіднесеність із суб'єктом двоскладних речень у формі називного відмінка, пор.: *Дівчині смішно — Дівчина сміється; Матері сумно — Мати сумує*. Дослідники помітили, що функція давального відмінка в односкладних реченнях не збігається з функцією звичайного об'єкта чи додатка. Як зазначає В.М.Павлов, у реченні типу *Йому нудно* маємо "не прислівну, керовану форму, а форму, зумовлену її конструктивною роллю предикативної основи речення" [154, с.97]. На відносну самостійність, автономність та центральність давального відмінка в безособових реченнях вказував також М.В.Мірченко. Він, зокрема, зауважував, що "через зрушення, перерозподіл функцій давального він став природним центром висловлення, належним до граматичної основи речення [145, с.72].

У лінгвістичній літературі неодноразово відзначалося, що семантико-синтаксична функція суб'єкта стану для давального відмінка є вторинною [57, с.112; 137, с.103; 160, с.94]. У цьому зв'язку М.Я.Плющ писала, що давальний суб'єкта поступово відділився від функціонального значення центрального об'єкта і спеціалізувався на вираженні суб'єкта стану або сприйняття [160, с.94]. На відміну від називного відмінка, для якого функція суб'єкта є первин-

ною, він виступає маркованим, а отже, функціонально обмеженим засобом вираження суб'єкта стану. У формі давального відмінка виступають лише назви істот. Крім того, як зазначає І.Р.Вихованець, він поєднується з обмеженою групою предикатів стану, переважно трансформів від предикатів дії [57, с.112]. Характерною ознакою давального суб'єкта стану є відтінок пасивності, підпорядкованості особи певному станові [57, с.113]. На ознаку пасивності давального суб'єкта вказував свого часу О.О.Шахматов. Він, зокрема, писав: "Носій стану, виражений давальним, — особа пасивна, дієслівна ознака, що спрямовується до неї, не досягає її" [207, с.29]. За ознакою деміактивності, тобто напівактивності, протиставляв давальний суб'єкта називному суб'єкта також Т.П.Ломтєв [132, с.171-197].

А.Вежбицька вважає, що з давальним суб'єкта пов'язана ознака неконтрольованості стану. Вона зазначає, що безособові речення за "дативною" схемою "зображують людей пасивними накопичувачами досвіду, експерієнцерами, не здатними свідомо користуватися досвідом, контролювати свої почуття" [47, с.44]. Дослідниця вказує також на велику поширеність безособових речень такого типу в сучасній російській мові, на основі чого робить висновок про пацієнтивну орієнтацію російського синтаксису, про "тенденцію російської культурної традиції розглядати світ як сукупність подій, що не підлягають ні людському контролю, ні людському розумінню" [47, с.76]. Іншої думки дотримується Г.О.Золотова. Вона вважає, що функція давального відмінка не обмежується ознаками неконтрольованості й ірраціональності, оскільки речення з давальним суб'єкта виражають особливий характер відношень між внутрішнім світом людини і навколишньою дійсністю. Відповідно форму давального відмінка Г.О.Золотова характеризує як таку, "що призначена для подання зсередини сфери суб'єкта, який відчуває і мислить" [88, с.241].

Дослідники звернули увагу на те, що давальний суб'єкта особливо активно використовується в безособових реченнях, головний член яких виражений зворотними дієсловами на *-ся*, похідними від особових дієслів, інфінітивом та

предикативними прислівниками. У безособових реченнях, породжених особовими дієсловами в безособовому вжитку, давальний суб'єкта вживається значно рідше й істотно поступається перед орудним та родовим суб'єкта.

1.2.2. Давальний суб'єкта при безособово вжитих дієсловах із значенням зміни фізичного та психологічного стану

Безособові речення із давальним суб'єкта¹ утворюють дієслова кількісно невеликої ЛСГ із значенням зміни фізичного та психологічного стану, зокрема такі, як: *спокійнішати, легшати, повеселішати, посумнішати, полегшати, погіршати, покращати, поважчати* тощо. Характерною семантико-синтаксичною ознакою цих дієслів є одновалентність. Вони мають лише один валентно пов'язаний компонент із функцією суб'єкта стану, який при їхньому безособовому вживанні зазнає часткової формально-граматичної нейтралізації — із зони називного відмінка він переміщується в зону давального відмінка. Вираження суб'єкта стану формою давального відмінка дає змогу підкреслити пасивність особи-суб'єкта, її підпорядкованість відповідному стану. Напр.: *Аж повеселішало чоловікові* (М.Стельмах); *З кожним словом почував, як йому спокійнішає* (Є.Плужник); *На другий день Костеві погіршало* (В.Винниченко).

Існує думка, що давальний суб'єкта в безособовому реченні набуває додаткового значення об'єкта, оскільки він виступає в позиції придієслівного другорядного члена речення [218, с.124; 36, с.88]. Переконливішою видається позиція Н.Ю.Шведової і Г.О.Золотової, які вважають, що безприйменниковий да-

¹ Валентно незумовлені форми давального відмінка, що виражають в безособових реченнях різні типи суб'єктного значення відповідного зредукованого дієслівного предиката, проаналізовано як форми вираження суб'єктних детермінантів із значенням суб'єкта сприймання, що поширює предикативне ядро безособових речень, сформованих дієсловами породження запаху, (див.: 1.1.1.3. **Напівоблігаторні поширювачі предикативного ядра безособових речень**), суб'єкта буттєвої ситуації в безособових реченнях, породжених екзистенційними та невласне-екзистенційними дієсловами (див.: 1.3.2. **Семантико-синтаксична структура безособових генітивно-заперечних речень**, 2.3.4. **Невласне-екзистенційні дієслова в ролі предикатів II рангу**) і суб'єкта володіння у реченнях, утворених за участю безособово вжитих дієслів на позначення руху фізичних речовин, конкретної фізичної дії, кількісних змін та фізичного стану істот (див.: 1.1.2.2. **Напівоблігаторні компоненти в семантико-синтаксичному оточенні дієслів руху газоподібних речовин** та 1.1.2.3. **Специфіка безособового вживання дієслів руху сипучих речовин** 1.1.3.5. **Параметри знахідного відмінка при дієсловах конкретної фізичної дії**, 1.3.3.2. **Безособові генітивно-квантитативні речення з дієсловами вияву кількісних змін**, 1.5.3. **Безособові речення із синкретичним компонентом, вираженим назвами частин людського організму**).

вальний відмінок реалізує суб'єктне значення без будь-яких семантичних ускладнень [173, с.127; 84, с.38]. Вона ґрунтується на двох вагомих, на нашу думку, аргументах. По-перше, як зазначалося вище, давальний суб'єкта займає центральну позицію головного члена речення; по-друге, дієслова зміни фізичного та психологічного стану своєю семантикою не можуть відкрити позиції об'єкта. Отже, для надання давальному суб'єкта в безособових реченнях об'єктного значення немає підстав. Він чітко співвідноситься з називним суб'єкта двоскладних речень, утворених тими самими дієсловами в особовому вжитку, пор.: *Аж повеселішало чоловікові* (М.Стельмах) — *Аж повеселішав чоловік*; *...йому спокійнішає* (Є.Плужник) — *Він спокійнішає*. Особливо виразно із прямим суб'єктом відповідних двоскладних речень співвідноситься суб'єкт психологічного стану. Трансформації безособових речень, утворених дієсловами зміни фізичного стану, у двоскладні конструкції супроводжуються глибиннішими семантичними перетвореннями: у позицію суб'єкта потрапляє не лише словоформа давального відмінка, але й пропозитивний іменник, що вказує на стан істоти, пор.: *На другий день Костеві погіршало* (В.Винниченко) → *На другий день стан Костя погіршав; чи хоч трохи покращало Вам?* (М.Коцюбинський) → *Чи хоч трохи Ваш стан покращав?*

1.2.3. Детермінантне наповнення безособових речень з дієсловами зміни фізичного та психологічного стану суб'єкта

Дієслова зміни фізичного та психічного стану відображають загальну тенденцію особових дієслів до утворення трикомпонентних безособових речень із двома непередикатними компонентами. Оскільки аналізовані дієслова є одновалентними, то другим непередикатним компонентом утворюваних ними безособових речень є валентно непов'язаний детермінант. Найактивніше використовується детермінант із значенням міри, що вказує на кількісний вияв змін фізичного чи психологічного стану суб'єкта, пор.: *Христі трохи полегшало...* (Панас Мирний); *Оленці трохи полегшало* (Л.Письменна); *Чи помогло Вам пробування в санаторії, чи хоч трохи покращало Вам?* (М.Коцюбинський); *От нашої*

Ївзі на душі так повеселішало, що вона вже й нужди мало (Г.Квітка-Основ'яненко). У безособових реченнях, породжених з дієсловами зміни фізичного та психологічного стану суб'єкта часто використовується локативний детермінант. Він виражається здебільшого усталеною формою *на душі*, що має фразеологізований характер. Напр.: *Хазяйка відчувала, як на душі [їй] легшає* (Є.Гуцало). *От нашії Ївзі на душі так повеселішало...* (Г.Квітка-Основ'яненко). Використання детермінанта з локативним значенням пов'язане із залишками анімістичних уявлень про душу людини як осередок її фізичного і психологічного життя, про психологічні негаразди як важке каміння, тягар в душах людей.

Зрідка в безособових реченнях зазначеного типу використовується темпоральний детермінант. Він вказує на часові параметри фізичних змін суб'єкта стану, пор.: *Пізнього вечора Фросині погіршало* (М.Стельмах); *На другий день Костеві погіршало* (В.Винниченко).

Отже, семантичної і синтаксичної завершеності безособовим реченням, утвореним дієсловами зміни фізичного та психологічного стану істот, надають детермінанти кількісної, локативної та темпоральної семантики. Характерно, що вони вказують на різні аспекти змін фізичного чи психологічного стану, але не з'ясовують причиново-наслідкового, мотиваційного підґрунтя стану. Семантика цих детермінантів узгоджуються з типовою для аналізованих безособових конструкцій семантикою неконтрольованості, невідповідності фізичного чи психологічного стану суб'єктові-істоті.

Отже, форма давального відмінка в безособових реченнях реалізує лише семантико-синтаксичну функцію суб'єкта стану.

Валентно зумовлений суб'єктний компонент у формі давального відмінка використовується в дуже обмежених лексичних умовах — при невеликій кількості дієслів із значенням зміни фізичного та психологічного стану суб'єкта. Характерними його ознаками є лексичне наповнення назвами істот, вживання переважно в зоні лівобічної валентності предиката, пасивність, підпорядкованість певному стану.

1.3. Безособові речення з непрямим суб'єктом у формі родового відмінка

1.3.1. Родовий відмінок як засіб вираження непрямого суб'єкта

В українському мовознавстві поширена думка, що родовий відмінок належить до крайньої периферії морфологічних засобів вираження суб'єктної синтаксеми і є, зокрема, виразником функції суб'єкта кількісної ознаки [54, с.118; 36, 115; 137, с.128]. Російські мовознавці зауважують, що форма родового відмінка виражає не тільки кількісний, але й екзистенційний суб'єкт, тобто непрямий суб'єкт безособових буттєвих речень, породжених екзистенційними дієсловами або їхніми функціональними відповідниками [66, с.191; 85, с.137; 173, с.429]. Н.Ю.Шведова обов'язковою ознакою безособових реченнях із непрямим суб'єктом у формі родового відмінка назвала наявність або заперечення, або елемента кількості [173, с.274]. Відповідно до цих вимог виділяємо безособові генітивно-заперечні речення, в яких формою родового відмінка виражений непрямий екзистенційний суб'єкт (S_{exist}), та безособові генітивно-квантитативні речення, родовий суб'єкта (S_{quant}) яких реалізує кількісну семантику.

1.3.2. Семантико-синтаксична структура безособових генітивно-заперечних речень

Генітивними заперечними реченнями називають такий тип безособових речень, характерною ознакою яких є взаємозумовленість генітивної форми вираження непрямого суб'єкта та заперечення [181, 270; 174, с.3]. Н.Ю.Шведова кваліфікує їх як власне-заперечні, або речення з обов'язковим запереченням на противагу реченням із факультативним запереченням, пор.: *Труднощів не виникло* і *Труднощі не виникли* [173, с.403]. У роботі послуговуємося першим терміном, оскільки він, на нашу думку, повніше передає специфіку аналізованого типу речень.

З формально-граматичного та семантико-синтаксичного погляду безосо-

бові генітивно-заперечні речення є односкладними непрямосуб'єктними, оскільки наявна в них форма родового відмінка виконує функцію семантико-синтаксичного суб'єкта, проте вона не є підметом, тобто одним із головних компонентів формально-граматичної структури речення

Наявність іменникової форми родового відмінка при запереченні вважають підставою для надання реченню буттєвого, екзистенційного характеру. За Н.Д.Арутюною, подібні речення треба сприймати як твердження про небуття певного об'єкта в світі чи в певному його фрагменті [19, с.18]. Саме тому їх утворюють насамперед екзистенційні, або буттєві дієслова. Слід зазначити, що деякі дослідники тлумачать поняття "екзистенційне дієслово", чи "дієслово буття", надто широко [182, с.132]. Ми поділяємо погляди тих лінгвістів, які розмежовують власне-екзистенційні дієслова, що "передають суто буттєвість", і лексикалізовані та делексикалізовані дієслова, для яких вираження буттєвого значення є вторинною функцією [21, с.32; 174, с.11]. Група власне-екзистенційних дієслів у сучасній українській мові відносно невелика. Вона об'єднує лексеми на позначення: 1) вияву буття (*бути, існувати, відбуватися, водитися* тощо); 2) початку, становлення буття (*виникати, вчинитися, ставати, утворюватися, формуватися, з'являтися* тощо); 3) припинення, закінчення буття (*змінитися, згинути, полягти, пройти* (про часові явища) тощо). Характерно, що всі вони активно використовуються для утворення генітивних заперечних речень.

Група вторинних, або невластне-екзистенційних дієслів значно ширша і різноманітніша. Вона об'єднує дієслова із значенням фізичних процесів (*За тих часів у Криму не росло теперішнього винограду* (З.Тулуб); *Ні в кого в селі не цвіло таких гарних жоржин, як у моєї бабусі*) вияву ознаки (*У степу не блима-ло жодного вогнику, не сіріло жодного обрису*), руху (*Інструкцій не надійшло*), функціонування (*В під'їзді не горіло жодної лампочки; У вагоні не функціону-вало ні одного кондиціонера*), фізичної та інтелектуальної діяльності людей (*У транспорті не працювало жодного контролера; ...охочих працювати в сироварні щось не зголошувалось...* (В.Земляк); *Ні одного студента на першу пару не*

з'явилось). З приводу останніх Н.Ю.Шведова, зокрема, зауважує, що "у тих рідкісних випадках, коли в [генітивному] реченні повідомляється про дію, ... предикативна ознака все одно при цьому завжди ускладнена семантикою наявності, виявлення чи зникнення" [173, с.227]. Як зазначає О.В.Падучева, висока продуктивність генітивних заперечних речень не дає змоги скласти повний список дієслів, що їх породжують [156, с.109]. Серйозною перешкодою для утворення таких речень дослідниця вважає лише перехідність дієслів, пояснюючи це тим, що перехідне дієслово передбачає активного суб'єкта, тоді як генітивне заперечне речення потребує пасивного суб'єкта, який лише існує або кимось сприймається [156, с.111]. Здатність невластиве-екзистенційних дієслів позначати буття, на думку О.В.Падучевої, впливає з експліцитної чи імпліцитної наявності при них певного перцептивного або експерієнсивного компонента на позначення особи, що сприймає певний стан чи діяльність суб'єктів саме як їх небуття. Так, речення *У під'їзді не горіло жодної лампочки* співвідноситься з реченням *Хтось побачив, що в під'їзді не було жодної справної лампочки*, а речення *Вдалині не сіріло жодної будівлі* — із реченням *Хтось бачив, що вдалині не було жодної будівлі*. Саме тому, значну частину невластиве-екзистенційних дієслів становлять лексеми з постфіксом *-ся*, похідні від дієслів ЛСГ сприйняття, пор.: *чутися, почутися, помічатися, вбачатися, спостерігатися* тощо. У складі генітивної заперечної конструкції ці дієслова позначають не стільки сприйняття певного об'єкта чи явища, скільки його буття чи небуття в чісному сприйнятті, пор.: *...довго не чулось її кроків* (Є.Гуцало); *Спочатку там не помічалось ніякого руху* (В.Винниченко). Екзистенційність таких речень засвідчує відсутність у їхній семантико-синтаксичній структурі компонента на позначення суб'єкта сприйняття. Він має імпліцитний характер. У ролі невластиве-екзистенційних дієслів вживається велика група дієслів з постфіксом *-ся*, похідних від одиниць ЛСГ інтелектуальної діяльності людей, пор.: *знайтися, вимагатися, передбачатися, плануватися* тощо. Внаслідок приєднання постфікса *-ся* дієслова цієї групи втрачають свою перехідність і в генітивних заперечних реченнях позначають не діяльність людей, а зумовлене нею небуття певних

об'єктів або абстрактних явищ, напр.: ...*змін у політиці зайнятості не передбачається* (З газети); *Знання іноземної мови від абітурієнтів тоді не вимагалось*.

Дискусійним у лінгвістичній літературі є питання про семантико-синтаксичний статус безособових речень із словами *немає, нема*. Одні дослідники розглядають їх як окремий прислівниковий підтип безособових генітивних речень [116, с. 94, 97; 191, с. 249, 253]. Н.Ю.Шведова відповідні генітивні речення із словом *нет* також відмежовує від генітивних заперечних речень з дієслівним предикатом, кваліфікуючи їх як речення семантично двокомпонентні, але без відмінюваної форми, і лексично обмежені [173, с.336]. Інші дослідники вважають їх заперечними варіантами двоядерних речень буття, і виділяють в окремий тип *нема-генітивних речень* [181, с.271]. На нашу думку, співвіднесення речення *Немає справедливості у світі* з реченням *Є справедливість у світі* за ознакою ствердності/заперечності, а з реченням *Ніколи не було і не буде справедливості у цьому світі* — за часовою парадигмою, засвідчує те, що лексема *немає* виступає заперечним функціональним відповідником форми теперішнього часу дієслова *бути*, тому розмежовувати речення з формами *немає і не було, не буде* не варто. Погоджуємося також з думкою Н.Г.Озерової про те, що найдоцільнішим було б віднесення лексем *нет* — *немає* до безособових дієслів, з якими їх зближує спільна синтаксична функція — можливість виступати присудком безособового речення [153, с.50].

Отже, однією з передумов утворення генітивно-заперечних речень є наявність у дієслівній семантиці екзистенційного або перцептивного елемента. Крім цього, існують певні семантичні обмеження, які стосуються іменника, що виконує функцію суб'єкта буття. У лінгвістичній літературі неодноразово зазначали, що він мусить мати абстраговану, неозначену семантику [158, с.367; 66, с.195; 118, с.57]. У сучасній мовознавчій літературі цей фактор кваліфікують як обов'язкову для буттєвих речень ознаку нереферентності суб'єкта [19, с.212; 156, с.106]. При цьому вчені зауважують, що вказана ознака буттєвих за-

перечних речень є типовою, але не абсолютною [173, с.403]. Закономірності вияву цієї ознаки на матеріалі російської мови вдало проаналізувала О.В.Падучева, яка, зокрема, встановила, що нереферентність суб'єкта буття обов'язкова лише при власне-екзистенційних дієсловах, а для невластиво-екзистенційних дієслів "важливо, щоб позначувана ними ситуація передбачала або допускала спостерігача (експерієцера чи суб'єкта усвідомлення)" [156, с.106].

Оскільки ознака нереферентності суб'єкта є однією з важливих передумов для утворення екзистенційних речень, суб'єкт буття в генітивно-заперечних конструкціях часто виражають неозначені або заперечні займенники типу *хтось, щось, ніхто, ніщо*, пор.: *...як би чогось не трапилось!* (В.Чемерис); *Нічого не змінилось* (Г.Тютюнник); *Жаль, нічого на дні не зосталося* (О.Гончар). Узагальнено-неозначений суб'єкт може мати якісну конкретизацію, але при цьому він зберігає свою неозначеність, пор.: *Анічого вкрай страшного за ті кілька годин, власне, й не сталося ...* (О.Ільченко); *А втім, нічого подібного ніколи не було* (М.Хвильовий); *Нікого знайомого серед учасників конференції не виявилось*. Нереферентний статус суб'єкта часто досягається внаслідок поєднання іменника, що його виражає із заперечними та неозначеними займенниками прикметникового типу *ніякий, жоден, ні один, якийсь* тощо, пор.: *Жодного відвідувача у неділю не з'явилося; Спочатку там не помічалось ніякого руху* (В.Винниченко); *Коли б з цього кумування не вчинилося якого каламуту* (М.Кропивницький).

Екзистенційні дієслова є двовалентними. Їхня семантика передбачає вживання компонента із значенням суб'єкта буття та локативного компонента. Як зазначає Є.М.Ширяєв, "схеми буттєвих речень з локалізатором містять локалізатор на правах конститутивного, визначального для суті самої схеми члена. Як член з конкретною референцією локалізатор пов'язує поняття про дійсність, назване нереферентним іменем буттєвого предмета, із самою дійсністю. Без такого зв'язку ідея буття в мові була б просто неможливою" [21, с.47].

Думку про те, що локативний компонент є конструктивно необхідним у

структурі екзистенційних речень поділяють всі дослідники цього типу речень [19, с.212; 21, с.47; 156, с.103; 16, с.94; 186, с.232]. Проте, з філософського погляду, як відомо, обов'язковою ознакою буття є не лише простір, а й час [199, с.350; 199а, с. 197]. Н.Д.Арутюнова зазначає, що сфера буття в екзистенційних реченнях теж може бути зафіксована за просторовими і часовими параметрами [19, с.212]. При цьому дослідниця зауважує, що домінантним для класичних екзистенційних речень слід вважати "просторове уявлення про світ" [19, с.212]. Українські синтаксисти виділяють не темпоратив як валентно зумовлений компонент речення, а темпоральний детермінант. [54, с.140; 60, с.40-42; 36, с.5]. За нашими спостереженнями, темпоральний детермінант, незважаючи на свою факультативність і необов'язковість, часто входить до семантико-синтаксичної структури генітивно-заперечних речень. Локативний компонент при цьому здебільшого редукується. Особливо послідовно темпоральний детермінант використовується при дієсловах, що вказують на припинення чийогось існування (*Матері вже не було* (М.Хвильовий); *Потім і тата не стало* (Гр.Тютюнник); *...вже не водилось тієї риби, що перше* (Є.Гуцало) та на те, що певні події, явища не відбулися (пор.: *Анічого страшного за кілька годин, власне, й не сталося* ... (О.Ільченко); *Досі подібного словника в Україні не виходило* (З газети); *Давно в Україні не було такої сніжної і холодної зими* (З газети).

Відповідно до лексичного наповнення локативного компонента екзистенційні речення Н.Д.Арутюнова і Є.М.Ширяєв поділяють на два типи: буттєві речення, що стосуються світу або його фрагменту, і буттєві речення особистої та абстрактної сфер [21, 142]. Дослідники зазначають, що в реченнях другого типу "світ немовби "стискається" до мікрокосмосу — людської особистості і кола її життєвого "обертання" [21, с.142]. На семантико-синтаксичному рівні генітивних заперечних речень це виявляється в додатковому використанні суб'єктного детермінанта або навіть заміні ним локативного компонента.

Генітивно-заперечні речення, що вказують на буття певних суб'єктів у світі або в його окремому фрагменті, відзначаються широким діапазоном лек-

сичного наповнення позиції суб'єкта буття. Передусім її можуть виражати іменники — назви істот. Слід зазначити, що О.В.Падучева вважає вираження суб'єкта буття назвами істот перешкодою для утворення генітивних заперечних речень, оскільки суб'єкт-істота — це суб'єкт активний, з яким поєднується дієслівний предикат, що виражає здебільшого дію [156, с.112]. Проте іменники — назви істот можуть виступати і пасивним суб'єктом буття. У складі генітивно-заперечних речень вони вживаються тому, що, незважаючи на активність і конкретність, можуть набувати певної узагальненості, абстрагованості семантики. Це досягається за рахунок: 1) вираження формою Род.в. множини, а не однини; 2) використання заперечних або неозначених займенників *ніхто*, *хтось*, *дехто*; 3) вживання загальних іменників на позначення істот, а не конкретних, індивідуалізованих. Напр.: *Котроїсь ночі не стало на озері лебедів* (О.Гончар); *І тоді не буде ні баронів, ні Шванебахів...* (В.Винниченко); *І не було досі у всьому Римі щасливішого чоловіка за Тіберія Нерона* (В.Чемерис); *Коли він прокинувся, біля нього вже нікого не було* (О.Гончар). Проте трапляються речення, в яких суб'єкт буття виражений і назвами цілком конкретних, індивідуалізованих істот, пор.: *Потім і тата не стало* (Гр.Тютюнник); *а коли обернувся — серед танцюристів уже не було дівчини з каштановою свічкою* (Є.Гуцало). Другим конструктивно та семантично необхідним компонентом екзистенційних генітивно-заперечних речень виступає локатив, що відбиває схема: P+S_{exist}+Loc. У реченнях із суб'єктом буття, вираженим назвами істот, порівняно з іншими типами генітивно-заперечних речень значно частіше використовується темпоральний детермінант. Відповідно їхня семантико-синтаксична структура виглядає схематично так: P+S_{exist}+D_{temp}+ (Loc).

Функцію суб'єкта буття в генітивно-заперечних реченнях нерідко виконують також іменники — назви природних, стихійних явищ та іменники — назви подій, що зумовлено нереферентним характером їхньої семантики. Типовий для екзистенційних речень локатив у них часто імплікується. Природні та стихійні явища, а також різноманітні події, виражені пропозитивними іменниками, легше співвідносяться з часовою віссю буття, ніж із просторовою. Дуже

часто семантичної повноти та синтаксичної завершеності таким реченням надає каузативний детермінант, що вказує на причини або передумови подій та явищ. Напр.: *І, може, тоді вже не стане воєн, не стане наруги...* (Є.Гуцало); *Лише батько... залив зачახле багаття, аби ...не виникло з того пожежі* (В.Земляк); *Ну, від цього другого землетрусу не сталося?* (В.Винниченко); *Коли б з цього кумування не вчинилося якого каламуту* (М.Кропивницький). Семантико-синтаксичну структуру генітивно-заперечних речень із суб'єктом, вираженим назвами стихійних явищ та подій представляють дві схеми: $P+S_{\text{exist}}+D_{\text{temp}}$ і $P+S_{\text{exist}}+D_{\text{caus}}$.

Слід зазначити, що речення, в яких ідеться про небуття подій та природних, стихійних явищ, на відміну від інших типів речень можуть уживатися без компонентів з обставинною семантикою, що відбиває схема: $P+S_{\text{exist}}$. Іноді це зумовлено пропозитивним характером іменника, що виконує функцію суб'єкта буття. Пор.: *Гулянки, однак, не вийшло* (Гр.Тютюнник); *Та звуку не вийшло* (Г.Тютюнник). Обставинні детермінанти можуть імплікуватися також з певних комунікативних причин, через їхню очевидність з контексту тощо. Нормативним і послідовним є опущення обставинних детермінантів лише в реченнях, в яких ідеться про буття часових явищ, пор.: *Не проходило й дня, щоб Христя не завернула до Галі...* (Панас Мирний); *Не мине й півгодини, дивись, розмели усе, що привіз* (Гр.Тютюнник).

Іменники — назви абстрактних понять здебільшого виражають суб'єкт буття генітивно-заперечних речень, утворених невластивими дієсловами, що позначають буття в чиємусь сприйнятті, пор.: *...не чулось ні криків, ні собачого валування* (Є.Гуцало); *Але знадвору не почулося ніякої відповіді* (Є.Гуцало); *Спочатку там не помічалось ніякого руху* (В.Винниченко). Характерно, що речення такого типу широко використовуються в текстах публіцистичного та офіційно-ділового стилів, пор.: *...змін у політиці зайнятості не передбачається* (З газети); *Позитивного рішення суду не очікується* (З газети); *Пропозицій не надійшло* (З газети); *Тому сподіваного діалогу не вийшло* (З газети); *Не виникало запитань, навіщо ми проводимо ці заходи* (З газети). Викорис-

тання генітивно-заперечних конструкцій, подібно до інших типів безособових речень дає змогу уникнути часом небажаної в мові преси та офіційних документів категоричності, індивідуалізму, пор.: *...змін у політиці зайнятості не передбачається* (З газети) і *Ми не передбачаємо змін у політиці зайнятості*; *Позитивного рішення суду не очікується* (З газети) і *Ми не очікуємо позитивного рішення суду*. За допомогою безособової генітивно-заперечної конструкції інформація про діяльність певних осіб узагальнено (абстраговано) подається як констатація буття/небуття результату, наслідків цієї діяльності. Крім того, типова для генітивно-заперечних речень нереферентність, неконкретність суб'єкта буття узгоджується з узагальненістю офіційно-ділового стилю.

Відомо, що на основі безособових генітивно-заперечних речень в українській мові постало чимало фразеологізмів, які активно використовуються в усно-розмовному мовленні, пор.: *не було гадки; не було живої душі, не було краю, не було впину, не було ліку, не було мови, не було ради, не було виходу, не було відбою, не було спасу, не було ладу, не було зносу, не було просвітку, не було рівних; не заходило мови; і духу не зосталося; і сліду не залишилося*. Характерно, що багато фразеологізмів побудовано за повною моделлю екзистенційних заперечних речень, тобто вони містять локатив як конструктивно необхідний компонент, пор.: *не було копійки за душею, не було крихти в роті, не було живого місця на комусь; не було лиця на комусь, ноги тут моєї більше не буде, не було царя в голові, не було сухої нитки на комусь*. Позицію родового відмінка у фразеологізмах здебільшого заповнюють назви абстрактних понять, значно рідше — назви конкретних предметів чи істот.

Слід зазначити, що експресивного забарвлення можуть набувати і звичайні генітивно-заперечні конструкції. Зокрема посиленою емоційністю відзначаються речення, ускладнені подвійним, а то й потрійним запереченням, яке створює використання заперечних займенників (пор.: *А втім, нічого подібного ніколи не було* (М.Хвильовий) *У нього ніколи не було нікого рідного чи близького*) або повторюваних сполучників (пор.: *І тоді не буде ні баронів, ні Шванебахів, ні каторги, ні нотацій, ні неприємностей* (В.Винниченко); *Але ж ні того, ні*

другого вчора тут не було (М.Хвильовий). На думку Л.А.Булаховського, використання заперечних безособових конструкцій замість співвідносних особових взагалі пов'язане із посиленням заперечення, пор.: *Тут не було студентів.* — *Тут не були студенти* [118, с.57].

Дещо рідше функцію суб'єкта буття у світі або його окремому фрагменті виконують іменники — назви конкретних предметів. Це зумовлено референтним типом семантики більшості іменників на позначення конкретних предметів. Безособові генітивно-заперечні речення утворюються, якщо: 1) в позиції предиката виступає невластне-екзистенційне дієслово, що уможлиблює так званого спостерігача — істоту, від сприйняття чи діяльності якого залежить буття чи небуття предмета (пор.: *І не знайдеться коронки!... Чого ради знайдеться, коли досі [її] не знайшлося* (В.Винниченко); *Досі подібного словника в Україні не виходило*); 2) референтність предмета нейтралізується за допомогою використання ад'єктивів *жодний, ніякий*, пор.: *У парку не стояло жодної лавочки, не було ніякого кіоску*. Значно частіше функцію предметного суб'єкта генітивних заперечних речень виконують іменники — назви речовин, що не мають конкретнореферентного статусу, пор.: *... а гречаного [борошна] давно не водиться* (Є.Гуцало); *До початку березня снігу на полях не залишиться*. Використання безособових генітивно-заперечних конструкцій із предметним, речовинним суб'єктом буття дає змогу підкреслити стихійність позначуваної ситуації, що не залежить від волі спостерігача, надати їй вищого рівня узагальненості, пор.: *...а гречаного [борошна] давно не водиться* (Є.Гуцало). — *Гречане борошно давно не водиться; До початку березня снігу на полях не залишиться.* — *До початку березня сніг на полях не залишиться*. Семантичної та синтаксичної завершеності генітивно-заперечним реченням із предметним суб'єктом буття часто надає темпоральний детермінант, який вживається замість локатива або паралельно з ним, пор. схеми: P+S_{exist}+Loc та P+S_{exist}+D_{temp}+(D_{loc}).

Екзистенційні речення другого типу, що стосуються особистої та абстрактної сфер буття, у сучасній українській мові теж широко представлені зразками генітивно-заперечних речень. Як уже зазначалося, характерною семанти-

ко-синтаксичною ознакою таких речень є використання суб'єктного детермінанта поряд із локативним компонентом або замість нього. Н.Д.Арутюнова кваліфікує цей детермінант як "у-локалізатор", що позначає внутрішній або психічний мікросвіт людини [21, с.15, 151]. Ми послуговуємося терміном "суб'єктний детермінант", тому що названа ним особа, справді, виступає суб'єктом сприйняття або володіння відносно позначуваної реченням буттєвої ситуації. Компонент має детермінантну природу, оскільки він не залежить від валентності екзистенційних дієслів.

Характерно, що генітивно-заперечні речення, порівняно з іншими типами непрямосуб'єктних односкладних речень, відзначаються найширшим діапазоном семантичного та формально-граматичного вираження суб'єктного детермінанта. Найчастіше вживається суб'єктний детермінант з відтінком посесивності, виражений формою у+Род.в. Він ускладнює екзистенційне заперечне речення посесивними відношеннями з компонентом, що виступає в позиції суб'єкта буття. Напр.: *В учня не було потрібного підручника; І ніякого багатства в мене нема, і сала нема, і яєць нема* (Є.Гуцало); *Батька в нього нема* (В.Яворівський); *Совісті в мене й на розвід не залишилося* (В.Яворівський); ...*в хлопця не було жодного сумніву* (Л.Письменна) Оскільки в позицію суб'єкта буття потрапляють назви конкретних речей або абстрактних понять, то він набуває відтінку об'єкта, а центр суб'єктності речення перетягується на виражений назвами істот суб'єктний детермінант. Саме тому в мовленнєвій практиці генітивно-заперечні речення зазначеного типу співвідносяться з такими двоскладними, в яких при предикаті, вираженому дієсловом ЛСГ володіння, суб'єктний детермінант генітивно-заперечних речень виконує функцію прямого суб'єкта, пор.: *В учня не було потрібного підручника* → *Учень не мав потрібного підручника*; ...*в хлопця не було жодного сумніву* (Л.Письменна) → *Хлопець не мав жодного сумніву*. Генітивно-заперечні речення з посесивним суб'єктним детермінантом на відміну від двоскладних відповідників вказують на пасивність суб'єкта-істоти, підкреслюючи стихійність, мимовільність його поведінки, думок та почуттів. Схема семантико-синтаксичної структури цих речень ви-

глядає так: P+S_{exist}/Obj+D_{sub(possessive)}.

Суб'єктний детермінант з відтінком посесивності — це єдиний із детермінантів, що в генітивно-заперечних реченнях може вживатися разом із локативним компонентом, утворюючи з ним певну семантичну єдність, пор.: *Ні в кого у дворі не було таких квітів, як у моєї бабусі; Ні свиней у нього на хазяйстві, ні городу нема, ні горшків* (Є.Гуцало); *У нього на робочому місці ніколи не було ладу*. У таких реченнях суб'єктний детермінант одночасно вступає в посесивні відношення з суб'єктом буття (пор.: *Ні в кого у дворі не було таких квітів. — Ніхто у дворі не мав таких квітів; У нього на робочому місці ніколи не було порядку. — Він не мав на робочому місці порядку*) і з локативним компонентом (пор.: *ні в кого у дворі — на нічиєму дворі; у нього на робочому місці — на його робочому місці*). Слід зазначити, що речення типу P+S_{exist}/Obj+(D_{sub(possessive)})+Loc є громіздкими і через це мало вживаними в сучасній українській мові. Суб'єктний детермінант у таких конструкціях здебільшого редукується або замінюється суто посесивним компонентом.

Дуже часто у структурі екзистенційних заперечних речень вживається суб'єктний детермінант, виражений формою давального відмінка, що надає йому відтінку адресатності. Він позначає особу, яка виступає суб'єктом сприйняття буттєвої ситуації. Саме через це такий детермінант актуалізується здебільшого в екзистенційних заперечних реченнях, породжених невластивими екзистенційними дієсловами типу *траплятися, діставатися, випадати* тощо, які в особовому вжитку позначають не буття, а одержання кимось певних речей, пор.: *Щось комусь трапилось/ дісталось/ випало*. Специфіку безособового вживання цих дієслів становить те, що позицію прямого суб'єкта при них заповнюють назви неживих, предметних понять, а істота через свою пасивність постає як її адресат. Заперечний характер таких конструкцій спричинився до того, що іменники, які виконували функцію суб'єкта, набувають форми родового відмінка, що сприяє увиразненню об'єктної семантики. Суб'єкт сприйняття (суб'єкт-адресат) залишається при цьому у формі Дав.в., позначаючи пасивного учасника ситуації. Експліцитне вираження такого компонента, як уже зазнача-

лося вище, уможлиблює утворення генітивної заперечної конструкції, яка характеризується конкретною референтністю об'єкта, що займає позицію суб'єкта буття, пор.: *Ба, ніде ж йому і не траплялося такого* (І.Багряний); *Цигарок було всього три, і Костеві не досталось ні одної* (В.Винниченко); *Іванові не дісталось пари* (Г.Тютюнник). Семантико-синтаксичну структуру таких речень відображає схема $P+S_{\text{exist}}/Obj+D_{\text{sub}(\text{addressee})}$.

Суб'єктний детермінант, виражений формою *для*+Род.в., вживається тоді, якщо в екзистенційному реченні йдеться про буття певних речей не в глобальному масштабі, а з погляду певної особи, пор.: *...для нього ніяких таємниць не існувало* (Є.Гуцало). — *Він вважав, що ніякі таємниці не існують; Ну, дід Катеринка... балакун, баляндрасник і реготайло, для якого нічого на світі святого нема* (Є.Гуцало). — *Дід Катеринка вважав, що нічого святого, з чого не можна було б посміятись, на світі немає*. Функцію суб'єкта буття в реченнях з детермінантним суб'єктом сприйняття завжди виконують назви абстрактних понять. Семантико-синтаксична структура цих речень схематично виглядає так: $P+S_{\text{exist}}+D_{\text{sub}(\text{perceiving})}$.

Дещо рідше до складу екзистенційних заперечних речень входить суб'єктний детермінант у формі *у*+Місц.в. Він має локативний відтінок і позначає цілком пасивну особу, якої стосується відсутність певних ознак чи абстрактних явищ, пор.: *Річ у тому, що ти забув матір. Що в тобі не збереглось до неї почуттів* (Є.Гуцало); *У ній немає шарму; В ньому зовсім не залишилось юнацького піднесення та романтизму*. Безпосередній суб'єкт буття в таких реченнях здебільшого виражений назвами опредметнених ознак, рідше — назвами абстрактних явищ. Схема семантико-синтаксичної структури цих речень виглядає так: $P+S_{\text{exist}}/Obj+D_{\text{sub}/\text{loc}}$

Характерно, що в позиції суб'єктно-локативного детермінанта значно частіше вживаються не назви істот, а назви їхніх станів, процесів, пор.: *...в її поводженні не було нічого дивного* (Є.Гуцало); *...начебто особливих подій чи перемін у його житті не сталося* (Є.Гуцало); *Але в її вигляді не було ні замкнутості, ні зосередженості* (Є.Гуцало); *У його тоні не чулося протесту; Він ду-*

мав про те, що на його совісті немає несправедливих воєн (В.Яворівський). Такий детермінант у реченні поєднується з компонентом присвійної семантики, що безпосередньо вказує на істоту, якої стосується буттєва ситуація. Внаслідок того, що він виражений формою місцевого відмінка іменників — назв неістот рівень суб'єктного значення в нього незначний, що дає підстави кваліфікувати цей детермінант як локативно-суб'єктний. Відповідно схема семантико-синтаксичної структури виглядатиме так: P+S_{exist}+D_{loc/sub}.

Досить часто локативно-суб'єктний детермінант виражають іменники — назви продуктів людської життєдіяльності, які в екзистенційних заперечних реченнях постають як місткості опредметнених ознак чи властивостей, що подані як суб'єкти буття. На думку Н.Д.Арутюнової, "найбільша місткість властива локалізаторам, які належать до мовленнєвих утворень — словам, повідомленням, висловленням, текстам, реплікам, проханням, обіцянкам, клятвам, погрозам, запитанням, відповідям" [21, с.188-189]. Дослідниця слушно зауважує, що ці категорії містять не стільки інформацію, скільки емоції та властивості людей, пор.: У їхніх судженнях не було логіки раціонально мислячої людини; ...і знов у його тоні не пробилось ні страху, ні занепокоєння (Є.Гуцало); У його словах не відчувалося щирості. Використання таких конструкцій дає змогу уникнути категоричності, що властива співвідносним характеристичним реченням, пор.: У їхніх судженнях не було логіки. — Його судження були алогічними (← Він робив алогічні судження); У його словах не відчувалося щирості. — Його слова були нещирими (← Він говорив нещиро).

Зрідка в безособових генітивно-заперечних реченнях використовується так званий "суб'єктний детермінант із значенням суб'єкта множинного стану", виражений формою між+Ор.в. [173, с.276]. Він вказує на осіб, яких стосується відсутність певних опредметнених ознак або абстрактних явищ (емоцій, станів тощо), пор.: Я був би радий, ...щоб між вами не було ніяких непорозумінь (Є.Гуцало); На жаль, між нами не було щирості та взаємоповаги. Схематично семантико-синтаксичну структуру аналізованих речень можна зобразити так: P+S_{exist}+D_{sub(plural)}. Центр суб'єктності в них припадає на послідовно виражений

лише назвами істот суб'єктний детермінант. На відміну від співвідносних двоскладних речень, в яких цей компонент виступає в позиції прямого суб'єкта стану (пор.: *Між нами не було щирості та взаємоповаги. — Ми не були щирими і взаємно не поважали один одного*), генітивно-заперечні речення підкреслюють пасивність суб'єктів-істот та всеохопність, стихійність їхніх почуттів, яким надано статусу суб'єктів буття.

До рідковживаних суб'єктних детермінантів належить також компонент, виражений формою з+Ор.в. Він позначає суб'єкта стану, якого стосується відсутність певних абстрактних явищ здебільшого негативного плану (пор.: *проблеми, лихо, негаразди* тощо). Проте найчастіше функцію безпосереднього суб'єкта буття в таких реченнях виконує заперечний займенник *ніщо*. Напр.: *З дитиною нічого не трапляється; З хлопчиком не сталося нічого поганого; З ним ніколи не траплялося ніяких пригод; З цим співробітником у вас ніколи не виникне проблем*. Функціональне навантаження таких конструкцій полягає в увиразненні пасивності суб'єкта-істоти, незалежності зовнішніх обставин від його волі й бажань. Характерно, що такі речення породжують лише дієслова на позначення початку, становлення буття, пор: *статися, трапитися, виникати* тощо. Семантико-синтаксична структура цих речень схематично виглядає так: $P+S_{\text{exist}}+D_{\text{sub(Concrete)}}$.

У формі з+Ор.в. можуть вживатися не лише іменники — назви істот, але й іменники — назви предметних, рідше абстрактних, пропозитивних понять. Напр.: *Нічого з твоїм плакатом не станеться; Нічого страшного з твоєю зачіскою не станеться; Проблем із вступом до вузу не буде*. У такому разі суб'єктний детермінант набуває виразного відтінку об'єкта, що відбиває схема $P+S_{\text{exist}}+D_{\text{sub/obj}}$. Слід зазначити, що екзистенційні заперечні речення із суб'єктним детермінантом у формі з+Ор.в. співвідносні переважно з розмовно-побутовим стилем мовлення.

Обмежено функціонує в екзистенційних заперечних реченнях також суб'єктний детермінант, виражений формою з+Род.в. іменників — назв істот, що використовується для позначення так званого "суб'єкта стану, що виникає,

формується" [173, с.276]. Характерно, що позицію суб'єкта буття в цих реченнях теж заповнюють іменники — назви істот. Проте центр суб'єктності зосереджується на суб'єктному детермінанті, оскільки він виражений назвами конкретних осіб, тоді як функцію валентно зумовленого суб'єкта буття виконують узагальнені назви осіб (за професією, уміннями, майстерністю тощо). Напр.: *Викладача з нього не вийде; ...годі йому осуджувати себе за те, що з нього не вийшло героя чи генія* (Є.Гуцало); *Не буде з неї гарної господині*. Обмежене використання таких речень зумовлене не лише їхньою стилістичною маркованістю (вони властиві насамперед для усно-розмовного мовлення), але й тим, що їх утворюють лише два дієслова: *бути* і *виходити*. Подібно до інших генітивно-заперечних речень із суб'єктними детермінантами, вони вказують на пасивність суб'єкта-особи, незалежність стану, що формується, від його волі і зусиль, пор.: *Викладача з нього не вийде. — Він не стане викладачем; Не буде з неї гарної господині. — Вона не стане гарною господинею*. Семантико-синтаксичну структуру аналізованих речень відбиває схема $P+S_{\text{exist}}+D_{\text{sub(concrete)}}$

Характерно, що на основі такої семантично обмеженої моделі безособового буттєвого речення в українській мові утворено багато прислів'їв та приказок, пор.: *Не буде з Івана пана; Не буде з баби дівки* тощо.

1.3.3. Семантико-синтаксичні параметри безособових генітивно-квантитативних речень

1.3.3.1. Проблема квантитативних речень у мовознавстві

Кількісними, або квантитативними, у лінгвістичній літературі називають речення, в яких один із головних членів має кількісне значення [91, с.96]. Відповідно розрізняють два типи речень: речення, в яких кількісну семантику реалізує складений підмет, виражений сполукою числівника (або його функціонального еквівалента) з іменником у формі родового відмінка, і речення, в яких елемент на позначення кількості вживається незалежно від цього іменника. Якщо речення першого типу прийнято вважати двоскладними особовими, то

питання про статус речень другого типу в лінгвістичній літературі залишається дискусійним. Одні мовознавці кваліфікують їх як односкладні безособові [98, 1961; 168, с.], інші називають двоскладними реченнями з іменним складеним присудком [92, с.193]. Подібною думки дотримуються також деякі українські синтаксисти: сполуку дієслова-присудка з кількісним елементом вони визначають як єдиний предикат кількості двоскладних речень [54, с.111; 137, с.128]. На нашу думку, речення, утворені предикатами кількості, яким на формально-граматичному рівні відповідає іменний складений присудок, є односкладними, але не безсуб'єктними. Кваліфікувати їх як двоскладні немає підстав, оскільки наявна в них форма родового відмінка, виконуючи функцію семантико-синтаксичного суб'єкта, не є граматичним підметом. Як зазначає О.В.Бондарко, "у понятті підмета ... важлива властивість предуюваного компонента, його зв'язок з присудком відношенням координації" [38, с.37]. Більшість дослідників вважає, що форма родового відмінка є керованою, а не координованою, тому її не можна кваліфікувати як граматичний підмет [66, с.189; 16, с.81; 38, с.37; 181, с.186-187].

1.3.3.2. Безособові генітивно-квантитативні речення з дієсловами вияву кількісних змін

Об'єктом нашої уваги в цьому параграфі є такі речення, в яких кількісну семантику реалізує сама іменникова форма родового відмінка множини та частково дієслово своїм лексичним значенням або кумулятивним словотвірним значенням префікса, пор.: *Студентів в аудиторії побільшало. Бур'янів на грядціросло.* Подібно до кількісних речень другого типу ці речення є односкладними непрямосуб'єктними або, за визначенням Н.Ю.Шведової, односкладними не підметово-присудковими реченнями двокомпонентної семантичної структури [173, с. 274-276].

У формуванні безособових генітивно-квантитативних речень найактивнішу участь беруть дієслова на позначення кількісних змін. З функціонального погляду вони неоднорідні. Одні з них (пор.: *рідшати, порідшати, густішати,*

погустішати, убути, прибути, додатися, прибавитися) утворюють безособові речення дуже легко, змінюючи лише форму вираження суб'єкта, пор.: *Під вечір рідшали комарі біля вогнища. — Розгорялося вогнище, рідшало комарів* (О.Гончар); *За день вода убула. — За день води убуло* (Гр.Тютюнник); *Люди час від часу прибавляються. — Людей час від часу прибавляється...* (М.Івченко). Утворені іншими дієсловами на позначення кількісних змін співвідносні двоскладні й односкладні речення мають істотніші відмінності. Річ у тому, що дієслова типу *більшати, побільшати, прибавлятися, меншати, двоїтися* тощо в особовому вжитку потребують суб'єкта, вираженого сполученням іменників на позначення абстрактних понять типу *кількість, обсяг, коло* з назвами безпосередніх істот, речовин, явищ, що зазнають кількісних змін, пор.: *Дедалі меншає кількість втікачів; Коло моїх прихильників побільшується; ...обсяг наукової інформації, що є в розпорядженні людства подвоюється* (З журналу). При безособовому вживанні згаданих дієслів назви абстрактних понять кількості редукуються, внаслідок чого вони поєднуються з іменником — безпосереднім виразником суб'єкта стану, який набуває форми родового відмінка множини, що вказує на чисельність носіїв стану, пор.: *Дедалі втікачів і догонців меншає ...* (Леся Українка); *Побільшується моєї пастви* (О.Гончар); *...подвоюється в сучасному світі новітніх інформаційних систем...* (З газети). Отже, безособова конструкція дає змогу уникнути структурної громіздкості, лаконічно і чітко висловити думку про кількісні зміни певних суб'єктів.

У лінгвістичній літературі непрямий суб'єкт у формі родового відмінка, що використовується при безособовому вживанні дієслів на позначення кількісних змін, здебільшого кваліфікують як суб'єкт кількості, або кількісний, квантитативний суб'єкт [85, с.136; 54, с.118; 137, с.128; 175, с.32]. Проте безособово вжиті дієслова не лише вказують на кількісні зміни суб'єкта, але й певною мірою на його буття взагалі, тобто вони позначають у безособовій конструкції буття суб'єктів у кількісному вияві. Свідченням того, що дієслова зазначеного типу набувають функції екзистенційних дієслів, є послідовне використання в породжених ними безособових реченнях локативного детермінанта. Як уже за-

значалося, локатив є конструктивно необхідним компонентом буттєвих речень. Вказуючи на місце або сферу розташування суб'єкта кількісних змін, локативний детермінант надає безособовим реченням з дієсловами кількісних змін відтінку буттєвості, пор.: *Порідшало людей і на Соборному майдані* (М.Івченко) → *Люди є на Соборному майдані + Людей стало рідше; Дітей за візком наче побільшало* (В.Земляк) → *Діти знаходяться за візком + Дітей стало більше*. Подібно до безособових речень, породжених екзистенційними дієсловами, у реченнях з дієсловами кількісних змін замість локативного детермінанта часто використовується темпоральний детермінант, що вказує на часові параметри буття суб'єкта кількісних змін, пор.: *Людей час від часу прибавляється* ... (М.Івченко); *... [деревця] росли й цвіли, та з кожним роком їх чомусь меншало* (Є.Гуцало); *Дівчина не відала, що сьогодні її слухачів побільшало* (Ю.Мушкетик).

Дієслова на позначення кількісних змін утворюють безособові речення кількох семантико-синтаксичних типів. Кількісний та якісний склад їх компонентів великою мірою залежить від лексичного наповнення суб'єкта кількісних змін.

Найчастіше його виражають назви істот: людей, тварин та птахів. Функцію локатива в реченнях з таким суб'єктом виконують лексеми на позначення просторових реалій закритого чи відкритого типу, назви географічних об'єктів тощо, пор.: *Коней на майдані все більшає* (О.Гончар); *Сонце піднялось уже височенько, і на полях людей погустішало* (А.Іщук); *Побільшало в краї нашім ораторів, Поменшало в краї нашім оратаїв* (М.Степула); *Намножилося на Україні пісень, круків і вовків, але майже немає дітей* (В.Яворівський); *Дітей за візком наче побільшало* (В.Земляк). Іноді в безособових реченнях аналізованого типу використовується локатив загальної семантики, який виражають форми *на землі, у світі, скрізь* тощо і вказує на всесвіт в цілому, напр.: *Кажуть, меншає на світі солов'їв. Хамів більшає, а солов'їв меншає* (О.Гончар).

Характерно, що крім одиничних назв істот в позиції суб'єкта кількісних змін можуть виступати збірні назви істот типу *молодь, студентство, дітвора*

тощо. На відміну від одиничних іменників у безособовому реченні вони набувають форми родового відмінка однини, пор.: *Молоді у світлиці ряснішало...* (В.Дрозд); *Побільшується [тут] моєї пастви* (О.Гончар). Виражений назвами збірних іменників суб'єкт реалізує кількісну семантику не лише за допомогою граматичних, але й словотворчих засобів.

До складу семантико-синтаксичної структури безособових речень із кількісним суб'єктом, вираженим назвами фізичних речовин типу *вода, сніг, пісок*, теж входить здебільшого локативний, рідше — темпоральний детермінант, пор.: *...води в ставках поменшало* (Є.Гуцало); *Ну, сьогодні снігу убуде!* — *обізвався Кирило* (Панас Мирний); *Води в илюці меншало...* (В.Кучер). Назви фізичних речовин у формі родового відмінка однини реалізують партитивну семантику.

Отже, безособові речення з кількісним суб'єктом, вираженим назвами істот та фізичних речовин, мають однотипну семантико-синтаксичну структуру, до складу якої входять або локативний, або темпоральний детермінанти, пор. схеми: $P+S_{\text{quant}}+D_{\text{loc}}$, $P+S_{\text{quant}}+D_{\text{temp}}$. Використання цих детермінантів надає реченням екзистенційного, буттєвого відтінку.

Характерно, що зазначені детермінантні компоненти майже не використовуються в безособових реченнях з кількісним суб'єктом, вираженим назвами абстрактних понять. У таких реченнях можливий лише локативний детермінант загальної семантики, пор.: *Щастя на землі меншало, горя більшало* (П.Загребельний); *Побільшало в краю нашому люду, Побільшало болю, неправди і блуду* (М.Степула). Значно частіше замість нього вживається так званий квазілокалізатор, тобто компонент, що позначає "певний ідеальний "простір", поданий як місткість якихось абстрактних понять" [21, с.15]. Напр.: *За останні роки у нашій літературі помітно поменшало набридлої всім заідеологізованості та дидактизму* (З газети); *...на жаль, у мистецтві побільшало бруду і блуду* (З газети). Безособові речення такого типу особливо активно використовуються в текстах публіцистичного, рідше — наукового стилю.

Найпоширенішим є третій тип безособових речень з кількісним

суб'єктом, виражених назвами абстрактних понять. Його специфіка полягає у використанні замість локативного конкретизатора суб'єктного детермінанта, напр.: *У жителів міста побільшало бажань, надій, прагнень...* (З газети); *У людей поменшало романтики* (З газети); Суб'єктний детермінант у генітивно-квантитативних реченнях виражає здебільшого посесивна форма у+Род.в.. Він позначає особу, якої стосується кількісний вияв буття певних абстрактних речей і вступає в посесивні відношення з валентно зумовленим суб'єктом кількісних змін, пор.: *У нього побільшало клопотів.* → *Він має клопоти + Клопотів стало більше;* *У неї побільшало вільного часу.* → *Вона має вільний час + Вільного часу побільшало.* Проте внаслідок нетипового вираження суб'єкта іменниками — назвами абстрактних понять суб'єктний детермінант перетягує центр суб'єктності безособового речення на себе, а кількісний суб'єкт набуває відтінку об'єкта. Саме тому функціональними відповідниками аналізованих безособових речень є такі двоскладні конструкції, в яких суб'єктний детермінант займає позицію підмета, а кількісний суб'єкт виконує функцію об'єкта, пор.: *У нього побільшало клопотів.* — *Він має більше клопотів;* *У неї побільшало вільного часу.* — *Вона має більше вільного часу.* Функціональне навантаження безособових речень з кількісним суб'єктом та суб'єктним детермінантом полягає в можливості зацентрувати саме на наявності, кількісних змінах абстрактних понять, їх незалежності від волі суб'єкта-особи.

Слід зазначити, що при безособовому вживанні дієслів кількісних змін суб'єктний детермінант може виражатися не лише посесивною формою у+Род.в., але й прийменниковою формою місцевого відмінка — у+Місц.в. У такому разі посесивна семантика суб'єктного детермінанта нейтралізується: він набуває локативного відтінку, від чого пасивність суб'єкта-особи увиразнюється, пор.: *У неї побільшало жіночої чарівності.* — *У ній побільшало жіночої чарівності;* *У нього поменшало дитячої соромливості.* — *У ньому поменшало дитячої соромливості.* Семантико-синтаксичну структуру безособових речень з цими двома різновидами суб'єктного детермінанта відбивають відповідно схеми: P+S_{quant}/Obj+D_{sub(possessive)}, P+ S_{quant}/Obj+D_{sub/loc}

Безособові речення складнішої семантико-синтаксичної структури утворюються тоді, коли кількісні зміни буття певних абстрактних понять стосуються не одного окремого суб'єкта, а групи суб'єктів або певної його частини. У таких випадках паралельно із суб'єктним детермінантом вживається локативний конкретизатор. Обидва компоненти на основі посесивних відношень становлять певну семантичну єдність, пор.: *у нас у школі – у нашій школі, у нас у районі – у нашому районі; у нього в очах — у його очах*. У зв'язку з цим І.Р.Вихованець зазначає: "Лексеми на позначення осіб надають просторовому засобові дещо ширшого значення, співвідносячись у глибинній структурі з просторовим орієнтиром, пов'язаним посесивними відношеннями з названою особою. У таких конструкціях в+Род.в. виражає просторово-посесивне значення" [55, с.121]. Слід зазначити, що безпосередній суб'єкт кількісних змін, які стосуються певної частини суб'єкта, здебільшого виражають назви абстрактних понять та опредметнених ознак (пор.: *У неї в очах побільшало якоїсь жагучої синяви* (В.Земляк); *У неї в очах побільшало щирості та співчуття*; ... *у сина в чубі поменшало золотистих іскорок* (М.Стельмах); [*У неї*] *в очах густішає того вологого блиску* (Є.Гуцало), рідше — назвами конкретних речей (пор.: *Артемон почув, як у нього в голові побільшало крові* (М.Стельмах). У реченнях, де суб'єктний та локативний детермінанти позначають просторово окреслену групу суб'єктів, кількісний суб'єкт переважно виражений назвами конкретних предметів або істот (пор.: *У нас у класі побільшало парт/ квітів/ картин /відмінників; У нас у районі побільшало лікарень/ культурно-освітніх закладів/ передовиків виробництва; Бачиш, меншає у мене хлопців у загоні* (Л.Первомайський). У будь-якому випадку непрямий суб'єкт кількісних змін за наявності суб'єктного детермінанта має відтінок об'єктності.

Характерно, що саме локативний детермінант виступає центральним у семантичній єдності двох детермінантів. Суб'єктний конкретизатор позначає суб'єкта-особу, якої стосуються кількісні зміни, проте з метою уникнення структурної громіздкості речення саме він часто редукується або замінюється власне-посесивними засобами, пор.: *Артемон почув, як у нього в голові побіль-*

шало крові (М.Стельмах).— *Артемон почув, як у його голові побільшало крові.*
— *Артемон почув, як у голові побільшало крові.* Отже, схематично семантико-синтаксичну структуру аналізованих речень можна представити так:
P+S_{quant}/Obj+D_{loc}+(D_{sub(possessive)}).

1.3.3.3. Безособові генітивно-квантитативні речення з екзистенційними дієсловами

Функцію предиката в кількісних реченнях із непрямим суб'єктом у формі родового відмінка можуть виконувати також екзистенційні та невластиві екзистенційні дієслова. Вони утворюють здебільшого кількісні речення із складеним підметом, пор.: *У парку було п'ять скульптур.* Проте ці дієслова можуть породжувати і два типи односкладних безособових речень, які розрізняються передусім участю екзистенційного дієслова *бути* у формуванні головного члена.

Характерною ознакою першого типу безособових речень є те, що функцію головного члена в ньому виконує екзистенційне дієслово *бути* переважно у формі минулого часу, що співвідноситься із предикатом буття. Квантитативне значення цих безособових речень створене за рахунок специфічної інтонації та повторення форми родового відмінка на позначення непрямого суб'єкта, пор.: *Вогонь купальський розвели на вигоні, Було там сміху, крику і забав* (Л.Костенко); *Сусідки вже прибїгали, тільки зачули про Ліду — ...було і сліз, і поздоровлень...* (О.Гончар). Речення зазначеного типу є досить поширеними в сучасній українській мові, але однотипними щодо морфологічного вираження предиката, функцію якого виконує здебільшого дієслово *бути*. Зовсім рідко цю функцію виконують інші екзистенційні дієслова або дієслова деяких ЛСГ на рівні свого переносного значення, пор.: *Полягло тоді головами усякої віри — й турецької, і козацької, старого й молодого віку позгасало* (Марко Вовчок).

Позицію непрямого суб'єкта в таких реченнях заповнюють іменники — назви абстрактних понять, які вживаються у формі родового відмінка однини, а не множини, пор.: *Було там сміху, крику і забав* (Л.Костенко) *Було плачу та*

лементу в хаті Валахів..., коли він назвав свою суджену (В.Земляк). Що то плачу, що то гомону було та страху по селу (Марко Вовчок)

Відповідно до семантичної якості предиката, непрямий суб'єкт генітивно-квантитативних речень, утворених екзистенційними дієсловами, слід кваліфікувати як суб'єкт екзистенційний. У таких реченнях, справді, ідеться насамперед про буття певних явищ. Інформація про їхній істотний кількісний вияв є вторинною, конструктивно зумовленою, проте її теж реалізує саме форма родового відмінка. Отже, суб'єктний компонент має синкретичну семантику: він одночасно позначає суб'єкта буття та суб'єкта кількісних змін.

Валентно зумовлена екзистенційними дієсловами позиція локатива у формально-граматичній структурі генітивно-квантитативних речень іноді не виражається. Так само, як і в безособових реченнях інших типів, замість локатива при екзистенційному дієслові може вживатися темпоральний детермінант. Отже, семантико-синтаксичну структуру утворених екзистенційними дієсловами речень з однорідними суб'єктами буття - суб'єктами кількісних змін можна зобразити за допомогою двох схем: $P+S_{exist}/S_{quant}(multiple)+(Loc)$, і $P+S_{exist}/S_{quant}(multiple)+(D_{temp})$.

Крім локатива та темпорального детермінанта до складу семантико-синтаксичної структури зазначеного типу речень може входити суб'єктний детермінант посесивної семантики, пор. схему: $P+S_{exist}/S_{quant}/Obj(multiple)+D_{sub(possessive)}$. При цьому синкретичний суб'єкт буття — кількісних змін виражають переважно назви предметних понять і внаслідок посесивних відношень із суб'єктним детермінантом він набуває відтінку об'єкта володіння, пор.: *Що було в його поля, худоби, що всякого добра* (Марко Вовчок). — *Він мав поля, худобу, всяке добро + Полів, худоби, всякого добра було багато; Було в неї перстнів та намиста!* — *Вона мала персті і намисто + Їх було багато.*

Зрідка екзистенційні дієслова утворюють безособові генітивно-квантитативні речення без редульованої форми родового відмінка на позначення непрямого суб'єкта. Характерною ознакою таких речень є специфічна інтонація та наявність вигуків, підсилювальних часток, що вказують на відтінок

партитивності в суб'єкта буття, пор.: *А помеж такої пропасті товару що то народу було* (Г.Квітка-Основ'яненко); *А що вже женихів було, боже мій милий* (Марко Вовчок); *О! сміху було! Хлопці аж кишки порвали від реготу* (Г.Квітка-Основ'яненко). Локативний компонент у них, подібно до речень із однорідними суб'єктами, часто імплікується, за рахунок чого конструкція стає лаконічнішою, експресивнішою.

Другий тип безособових генітивно-квантитативних речень особливий тим, що екзистенційне дієслово *бути* входить до складу головного члена речення як зв'язковий компонент, з яким поєднуються переважно числівники та прислівники, а також фразеологізовані сполуки з кількісним значенням. На відміну від попереднього типу такий головний член безособових речень співвідноситься у семантико-синтаксичній структурі з предикатом кількості. По-друге, вживання екзистенційного дієслова *бути* у ролі зв'язкового компонента спричинилося до нейтралізації його буттєвої семантики, що, у свою чергу, породило суб'єкт лише з кількісним значенням, пор.: *Скульптур у парку було п'ять*; *Ягід було рясно...* (Г.Тютюнник); *Гостей було повна хата* (Г.Тютюнник).

1.3.3.4. Безособові генітивно-квантитативні речення з дієсловами кумулятивності та дистрибутивності

У формуванні генітивно-квантитативних речень беруть участь також дієслова різних ЛСГ із спільним словотвірним значенням кумулятивності та дистрибутивності.

Найчисельнішою є група префіксальних дієслів руху із значенням нагромадження когось, чого-небудь у певному місці, пор.: *наринути, набігти, поз'їжджатися, набитися, нападати, наїхати, збігтися, понабігати* тощо. Ці дієслова утворюють особливий тип безособових речень. Вони є наслідком лише формально-граматичної редукації суб'єктної валентності зазначених дієслів, вираженої називним відмінком у двоскладних особових реченнях. Суб'єктна синтаксема з позиції називного відмінка переміщується в позицію родового відмінка, внаслідок чого в структурі безособового речення сформувався родовий пар-

титивного суб'єкта, пор.: *Вода наринула* → *Води наринуло*; *Люди набігли* → *Людей набігло*. У зв'язку з цим такі речення кваліфікують як формально-граматичні односкладні безособові речення, але двокомпонентні із семантико-синтаксичного погляду, бо в їхній семантико-синтаксичній структурі крім предикатної виділяється й суб'єктна синтаксема із значенням дії, яку у формально-граматичній структурі речення реалізує родовий відмінок.

Характерною особливістю родового партитивного суб'єкта є ще й те, що він представляє водночас і значення суб'єкта кількості іншого згорненого елементарного речення, пор.: *Комах розвелосся!* ← *Комахи розвелися* + *Комах є багато*; *Гостей наїхало* ← *Гості приїхали* + *Гостей є багато*; *Яблук напало* ← *Яблука впали* + *Яблук є багато*. На велику кількість вказують також словотворчі префікси з кумулятивним значенням у структурі похідних дієслів.

Отже, у семантико-синтаксичній структурі таких безособових речень виділяється предикатна синтаксема і синкретична суб'єктна синтаксема із значенням партитивного суб'єкта дії та суб'єкта кількісної ознаки (S_{act}/S_{quant}).

Додатковими засобами вираження великої кількості суб'єктів дії можуть бути специфічна інтонація з логічним наголосом на суб'єктному компоненті (пор.: *Яблук напало!* *Комах розвелосся!*) та підсилювальні частки *ж*, *же*, *що*, *як* (пор.: *Висипало ж їх [молодиць] на баштанища!* (І.Микитенко); *Що тих гостей наїхало на хрестини!* (Марко Вовчок); *Як наринуло води з моря, весь день не спадає* (Словник Грінченка).

Локативний компонент при безособовому вживанні дієслів руху із значенням нагромадження здебільшого не редукується. Він може реалізувати всі різновиди локативного значення: місце дії, вихідний чи кінцевий пункт руху тощо. На формування того чи іншого локативного значення впливає семантика дієслівного префікса. Так, дієслова з префіксами *з-*, *поз-* передбачають локатив із значенням вихідного пункту руху, виражений прислівником чи формою *з*+Род.в., пор.: *Збіглося звідусіль дітлахів*; *Поз'їздилося їх [шляхтичів] з усієї околиці* (Г.Хоткевич). Безособове функціонування дієслів з префіксами *на-*, *по-*, *на-*, *ви-*, *пови-*, *пов-* сприяє вживанню локатива із значенням кінцевого пункту

руху, вираженого здебільшого адвербіалізованими прийменниково-іменниковими формами *на/у+Зн.в., до+Род.в.*, пор.: *Виспало дітей на подвір'я; Понабігало собак до кухні; ...горіла маленька синенька лампадка, в яку завжди набиралось повно мух (О.Довженко); *Після вечері в хату нашевкалось ... односельчан* (Г.Тютюнник).*

Отже, дієслова руху із значенням нагромадження породжують семантико-синтаксичну структуру безособових речень типу $P+S_{act}/S_{quant}+Loc$.

Аналогічно функціонують як безособові дієслова фізичних процесів, зміни якісного стану та інші, що мають відтінок кумулятивності, пор.: *налипнути, нарости* тощо. На відміну від дієслів руху вони не зумовлюють своєю валентністю локатива, тому компонент з локативною семантикою, що надає утворюваним реченням семантичної повноти і синтаксичної завершеності, має детермінантну природу. Замість нього іноді може вживатися темпоральний детермінант. Напр.: *Багнюки у тебе на чоботях поналипало! → Багнюка налипла на чоботи + Багнюки є багато; Таких гарних [огірків цього року] вродило, аж чудно* (Є.Гуцало). → *Огірки цього року вродили + Огірків є багато*. Схеми семантико-синтаксичної структури наведених речень виглядають так: $P+S_{act}/S_{quant}+D_{loc}$, $P+S_{act}/S_{quant}+D_{temp}$.

За аналогією до зазначених дієслів з відтінком кумулятивності генітивно-квантитативні речення з непрямим суб'єктом кількості іноді можуть утворювати звичайні дієслова руху або стану, що не мають такого відтінку, пор.: *Газет у кімнаті валяється!; Машин іде напередодні ярмарку!* На істотний кількісний вияв суб'єкта в таких реченнях вказує вжита на початку речення форма родового відмінка множини, що, як уже зазначалося, при дієсловах кількісних змін спеціалізується на вираженні кількісної семантики, та специфічна інтонація.

Отже, безособові речення з непрямим суб'єктом у формі родового відмінка становлять високопродуктивний тип речень у сучасній українській мові. Родовий суб'єкта вживається за наявності заперечення в безособових буттєвих реченнях та партитивного відтінку в безособових кількісних конструкціях.

Безособові генітивно-заперечні речення породжує обмежене коло власне-

екзистенційних дієслів та надзвичайно велика кількість невластивих екзистенційних дієслів, що належать до ЛСГ фізичних процесів, вияву ознаки, руху, функціонування, сприйняття, фізичної та інтелектуальної діяльності людей. Досить широким є також діапазон лексичного наповнення екзистенційного суб'єкта. Цей компонент здебільшого має відтінок узагальненості, неозначеності, який у разі конкретної референтності суб'єкта досягається за рахунок використання заперечних та неозначених займенників.

Утворення й використання генітивно-заперечних речень зумовлене такими комунікативними намірами мовця: а) посилити заперечення; б) надати висловлюванню більшої узагальненості; в) уникнути категоричності та індивідуалізму в текстах офіційно-ділового стилю; г) відсторонено, некатегорично передати особистий мікросвіт пасивного суб'єкта: його думки, почуття, ознаки, належні йому предмети тощо.

Характерною семантико-синтаксичною ознакою безособових генітивно-заперечних речень з родовим суб'єкта є вживання локатива або темпорального чи суб'єктного детермінантів.

Генітивно-квантитативні речення також мають певний відтінок буттєвості: до їх семантико-синтаксичної структури входять ті самі обставинні та суб'єктний детермінанти, що й до семантико-синтаксичної структури генітивно-заперечних речень.

Лексичне вираження суб'єкта кількісних змін практично немає обмежень. Його типовою морфологічною ознакою є вираження переважно формою множини родового відмінка. Такий суб'єкт нерідко має синкретичну, негомогенну природу. Оскільки крім дієслів на позначення кількісних змін генітивно-квантитативні речення породжують дієслова різних ЛСГ, об'єднаних словотвірним значенням кумулятивності, то їхній суб'єктний компонент поєднує у собі семантику суб'єкта кількісних змін і суб'єкта буття, дії або стану.

Безособове вживання зазначених дієслів у функції предиката кількості дає змогу увиразнити істотність кількісного вияву, акцентувати на стихійності кількісних змін, їх незалежності від суб'єкта-особи.

1.4. Безособові речення із знахідним суб'єкта стану

1.4.1. Проблема знахідного суб'єкта в сучасному мовознавстві

Знахідний відмінок відносять до периферії морфологічних засобів вираження суб'єктної синтаксеми в сучасній українській мові [54, с.117; 36, с.123]. Як зазначає І.Р.Вихованець, він використовується в обмежених лексичних умовах і має вузький функціональний діапазон, оскільки стосується тільки синтаксемної функції суб'єкта стану [54, с.117].

Функція суб'єкта для знахідного відмінка є вторинною, оскільки він спеціалізується на вираженні об'єктних відношень, репрезентуючи сильно керовану синтаксему, що виражає об'єкт, який зазнає дії, названої перехідним дієсловом. Вдале розмежування за рядом мовних (граматичних) ознак знахідного об'єкта і знахідного суб'єкта в російському мовознавстві здійснила Г.О.Золотова. Вона, зокрема, встановила, що конструкції із знахідним суб'єкта відрізняється від об'єктних: 1) неможливістю пасивних перетворень, 2) відсутністю кореляції Зн.в. з Род.в. при запереченні, 3) неспіввідносністю з дієприкметниковими зворотами, 4) початковою позицією Зн.в. у реченні, 5) вираженням можливої в реченні позиції підмета назвами абстрактних іменників [85, с.140-141]. Узагальнюючи критерії розмежування, дослідниця вказала на "асиметричний дуалізм" речень із знахідним суб'єкта, суть якого полягає в тому, що в синтаксичній структурі знахідний відмінок виступає об'єктом при дієслові-присудку, а в семантичній — суб'єктом [85, с.142].

З огляду на те, що цей компонент пов'язаний з присудком формою сильного керування, а у формально-граматичній структурі речення займає позицію додатка, деякі дослідники вважають, що він має не суто суб'єктне, а синкретичне суб'єктно-об'єктне значення: поява відтінку об'єктності зумовлена морфолого-синтаксичними умовами реалізації синтаксеми [30, с.19; 36, с.124; 218, с.130, 137, с.124]. Відоме й надто широке витлумачення суб'єктної синтаксеми у формі знахідного відмінка, згідно з яким виразником суб'єктної семантики є

будь-який субстанціональний компонент, виражений формою Зн.в., що вживається на початку речення незалежно від його лексичного наповнення та семантичного різновиду дієслова-предиката. Так, Н.Ю.Шведова вважає, що суб'єктної семантики набуває вжитий на початку речення об'єкт при дієсловах дії, яка в безособовому реченні сприймається як стан цього суб'єкта стану-об'єкта дії, пор.: *Людину убило; Корабель підкинуло* [173, с. 433]. Деякі українські дослідники взагалі твердять, що в реченнях зазначеного типу суб'єкта семантика для знахідного відмінка є первинною (це при дієсловах конкретної фізичної дії, спрямованої на об'єкт у прямому значенні! — М.Б.) і що вона ускладнюється об'єктним значенням, а не навпаки, пор.: *Шхуну кидало з хвилі на хвилю* (З.Тулуб); *У нас поламало стару сливу* (В.Шевчук) [137, с.85]. Об'єктне значення знахідного відмінка у наведених реченнях, на нашу думку, засвідчують такі аргументи: 1) можливість встановлення активного суб'єкта, 2) утворення пасивних конструкцій, дієприслівникових зворотів, 3) заміни формою Род.в. при запереченні, тобто всі ті трансформації, які встановила Г.О.Золотова для речень із знахідним об'єкта, пор.: *В саду поламало сливу. — Вітер поламав сливу; Слива, поламана вітром, знову пустила паростки; Вітер, поламавши сливу, ущух; Вітер був сильний, проте, не поламав сливи.* Ми вважаємо, що дієслова конкретної фізичної дії, спрямованої на об'єкт, у безособовому вжитку залишаються акціональними і незважаючи на формально-граматичну імплікацію активного суб'єкта дії, не перетворюються в предикати стану. При цьому вони зберігають сильно керовану позицію об'єкта дії. Тому параметри безособового вживання таких дієслів ми розглянули у параграфі 1.1.3.5. Параметри знахідного відмінка при дієсловах конкретної фізичної дії.

Більш переконливою видається позиція тих мовознавців, які вважають що знахідний суб'єкта вживається при предикатах стану, виражених обмеженим колом власне-безособових дієслів на позначення фізичного стану та групою метафорично вжитих дієслів у цьому значенні [85, с.135; 54, с. 117]. Об'єктом нашої уваги є особові дієслова різних ЛСГ, які на рівні свого переносного значення використовуються в безособових реченнях для позначення фізичного чи

психологічного стану істот.

1.4.2. Лексико-семантичний потенціал акціональних дієслів на позначення фізичного та психологічного стану істот

У лінгвістичній літературі неодноразово зазначалося, що для вираження фізичного та психологічного стану істот у сучасних східнослов'янських мовах крім дієслів, для яких це значення є питомим, широко вживаються дієслова конкретної фізичної дії, звучання, руху та ін. Лексико-семантичні параметри цієї внутрішньодієслівної транспозиції намагалися встановити українські та російські мовознавці [178, 24, 205, 206, 29].

Дієслова різних лексико-семантичних груп, які семантичного уподібнюються до власне-безособових типу *лихоманити*, *нудити* тощо, утворюють безособові речення з єдиним валентно зумовленим компонентом — суб'єктом фізичного чи психологічного стану, вираженим формою знахідного відмінка. До таких належать двовалентні дієслова із значенням впливу на об'єкт з метою зміни його положення. У метафоричному безособовому вжитку зафіксовано навіть словотвірно-стилістичні варіанти деяких із них, пор.: *трясти* — *труснути* — *трясоннути*; *тіпати* — *тіпнути* — *тіпоннути*; *калатати* — *скалатнути*; *теліпати* — *теліпнути* тощо. Словотвірні значення одноразовості, раптовості, інтенсивності дії взагалі сприяють їхньому метафоричному переосмисленню, оскільки вони узгоджуються із створюваним безособовою конструкцією відтінком незрозумілості, мимовільності, неконтрольованості фізичних чи психічних відчуттів, пор.: *Чого тебе так трусонуло* (Т.Хижняк); *Одарку так скалатнуло, що вона справді мало не врізала дуба з переляку* (Ю.Збанацький).

Активно функціонують як вторинні предикати фізичного стану дієслова із значенням деформації об'єкта (*пом'яти*, *погнути*, *скрутити*, *скособочити*, *перекосити*, *перехнябити*, *корчити*, *місити* тощо), дещо рідше — із значенням руйнації об'єкта (пор.: *зламати*, *рознести*, *розтרוцити* тощо). Ще рідше використовуються дієслова із значенням легкого доторкового впливу на об'єкт (*жальнути*, *звіяти*, *обдати* тощо) та термічного впливу на нього (*пекти*, *палити*).

У ролі вторинних предикатів фізичного стану використовується також ряд дієслів на позначення приймання їжі, пор.: *Його місило та гризло всередині* (Г.Тютюнник); *...десь то його палило, смоктало всередині* (В.Земляк); *Далі він уже не чув, кусало його чи ні* (Г.Тютюнник).

З-поміж тривалентних з переносним значенням фізичного та психологічного стану істот дуже активно вживаються як безособові дієслова, що вказують на тиснення-давлення об'єкта (*дависти, здушити, стиснути, стягти* тощо), нанесення по ньому удару (*полоснути, стукнути, вдарити* тощо) та деформацію об'єкта за допомогою інструмента (*кольнути, штиркнути, свердлити, ризонувати* тощо). При цьому їхня валентно зумовлена позиція інструменталія не редукується, бо вона втілює важливу диференційну сему, що увиразнює експресивний і змістовий ефект від метафоричного переосмислення дієслівної семантики, пор.: *Йонька почув, як у пупі закрутило свердлом* (Г.Тютюнник); *Мене наче ножем шпигонуло* (Л.Яновська). Загалом простежується тенденція до образного використання саме специфічної, стилістично маркової дієслівної лексики (пор.: *скособочити, перехнябити, рознести, теліпати* і под.), що зумовлено її змістовою та емоційною місткістю. Як засвідчують наведені приклади, у метафоричних безособових конструкціях вживаються стилістично марковані лексеми, бо саме на основі цієї ознаки, яка вказує на якісну специфіку дії, відбувається метафоричне переосмислення дієслівної семантики. Неприємні фізичні відчуття за подібністю до звукових, зовнішніх ознак передаються як дія невідомих сил щодо людського організму.

В особовому вжитку, ці дієслова на позначення фізичного та психологічного стану істот формують двоскладні речення, в яких у позиції підмета виступають абстрактні іменники: назви емоцій, хвороб, психічних та фізичних станів, пор.: *Кожного гріє надія, кожного колотить тривога...* (Ю.Збанацький); *Сльози давили її, страх трусив усю [Христю]...* (Панас Мирний); *Зломила неміч чумака-небогу* (Я.Щоголів); *...неподатлива хвороба... безжально скрутила його...* (С.Добровольський). У лінгвістичній літературі неодноразово наголошувалося на асиметрії співвідношення семантичної та синтаксичної структури та-

ких речень: їх граматичним підметом є абстрактні іменники, тоді як функцію семантичного суб'єкта стану (фізичного чи психологічного) виконують виражені формою знахідного відмінка іменники — назви істот [64, с.95; 85, с.140; 137, с.122]. Позиція активного суб'єкта дії для іменників — абстрактних назв є нетиповою, тому такі двоскладні речення сприймаються як образні, метафоричні утворення. Внаслідок цього вони вживаються значно рідше, ніж співвідносні з ними безособові речення, в яких компонент на позначення емоцій чи станів редукується, пор.: *Гната колотило, рвало на шмаття* (Г.Тютюнник); *...а трусить її так, що й сказати не можна* (Г.Квітка-Основ'яненко); *Змерзла я — так мене й б'є* (Ганна Барвінок); *Його живо скрутило...* (Г.Григоренко).

Імплікація нетипового суб'єкта відбувається також з деяких комунікативних причин. Так, назви хвороб та емоційних станів можуть редукуватися через їхню очевидність для читача чи співрозмовника, відомість з контексту, або навпаки, через невідомість, незрозумілість для мовця чи самого суб'єкта стану. Безособова конструкція увиразнює стихійність, раптовість, мимовільність фізичного та психологічного стану, його неконтрольованість, непідвладність волі людей. У зв'язку з цим Л.М.Васильєв цілком слушно зауважував, що "дієслова на позначення відчуттів найчастіше вживаються в безособових конструкціях" [46, с.48]. Це твердження особливо стосується метафорично вжитих дієслів. Образність їхньої семантики узгоджується з образністю безособової конструкції, яка акцентує на мимовільності, раптовості, незалежності станів від волі й бажань людини.

У безособових реченнях, породжених метафорично вжитими акціональними дієсловами на позначення фізичного чи психологічного стану, суб'єктна семантика знахідного відмінка стає особливо виразною. Він залишається єдиним валентно зумовленим субстанціальним компонентом речення, що переміщується на початок речення в зону лівобічної валентності предиката, що спеціалізується, як відомо, на вираженні суб'єктних відношень [52, с.232; 82, с.278]. Щоправда, суб'єкт стану, виражений формою знахідного відмінка, характеризується ознаками пасивності та фінальної спрямованості стану істоти на

саму себе. Як зазначає В.М.Павлов, "внаслідок непрямой репрезентації (за О.В.Бондарком — конкретно-мовної інтерпретації) дійсного, одночасно онтологічно і поняттєво окреслюваного суб'єкта стану чи дії морфолого-синтаксичним контуром "розвитку семантичних подій" у внутрішньомовній мисленнєво-граматичній сфері цей суб'єкт опиняється на становищі предмета, ознака якого — дія чи стан — звернена до нього самого..., впливає на нього "ззовні" без його власної активності..." [154, с.96-97].

Специфіка семантико-синтаксичної структури безособових речень, утворених вторинними предикатами фізичного та психологічного стану істот залежить від їхнього семантичного різновиду та первинного лексичного значення.

1.4.3. Семантико-синтаксичні параметри безособових речень з дієсловами на позначення фізичного стану істот

Для вираження фізичного стану істот особливо активно використовуються дієслова із семантикою деформації, руйнації, та тиснення-давлення об'єкта, метафоричне переосмислення значень яких дає змогу образно, емоційно відтворити специфіку фізичного стану істот. Саме тому в безособових реченнях, утворених цими дієсловами на рівні їхнього переносного значення, нерідко використовуються модальні слова, які вказують на подібність стану людини до названої дієсловом дії, виконуваної відповідним знаряддям, пор.: *Мене наче ножем шпигонуло* (Л.Яновська); *Якимові немовби ножем потягнуло по тілі* (Н.Кобринська); *Галя стояла якась вся перемелена, потовчена, немов її вхопило ... в трансмісію* (О.Гончар). Крім нього до семантико-синтаксичної структури речення досить часто входить керована форма, зумовлена валентністю дієслова на рівні його прямого значення, яка при його метафоричному вживанні не редукується, а навпаки, увиразнює, унаочнює контекстне значення дієслова. Зокрема тривалентні дієслова деформації об'єкта, нанесення по ньому удару при безособовому функціонуванні в ролі предиката фізичного стану зберігають валентну позицію інструменталія, пор. схему семантико-синтаксичної структури безособового речення: P+S*+Instr. Заповнення цієї позиції додатково вказує на

якісну специфіку, інтенсивність фізичних відчуттів, а також посилює експресивне забарвлення конструкції в цілому, пор.: *Мене ж просто різонуло по серцю ножем* (П.Загребельний); *В голові[мене] наче молотком гатить* (І.Микитенко); *У голові [мене] мов залізом розпеченим шпигонуло* (М.Коцюбинський); *Йонька почув, як [його] у пупі закрутило свердлом* (Г.Тютюнник); *Мене наче ножем шпигонуло* (Л.Яновська). Проте в семантико-синтаксичній структурі безособових речень із знахідним суб'єкта ширше вживаються компоненти, які перебувають поза валентним зв'язком з дієсловом, тобто детермінанти.

Найактивніше з усіх обставинних детермінантів у безособових реченнях із вторинними предикатами фізичного стану істот використовується локативний конкретизатор, пор.: *...його [Йоньку] місило та гризло всередині* (Г.Тютюнник); *...десь-то його палило, смоктало всередині* (В.Земляк); *Мене отут тисне коло серця, неначе гадина ссе* (І.Нечуй-Левицький); *Мене ж просто різонуло по серцю ножем* (П.Загребельний). Він визначає просторову локалізацію фізичних відчуттів істот і виражається різноманітними прийменниково-відмінковими формами іменників — назв частин людського організму або прислівниками місця. Семантико-синтаксична структура цих речень схематично виглядає так: $P+S^*+D_{loc}$. Характерно, що в безособових реченнях із локативним детермінантом суб'єкт фізичного стану у формі знахідного відмінка часто імплікується, пор.: *В грудях шпигало за кожним подихом* (О.Гончар); *Уже давило під ложечкою* (Г.Тютюнник); *Мундир був тісний, від нього набрякала шия, різало під пахвами...* (Г.Тютюнник); *В кістках ломить і судомить* (І.Світличний). Отже, використання локативного детермінанта уможливорює формування самодостатніх, синтаксично завершених безособових речень з імпліцитним суб'єктом стану, семантико-синтаксичну структуру яких відбиває схема: $P+D_{loc}$.

У реченнях з локативним детермінантом суб'єкт фізичного стану може набувати також форми давального відмінка, пор.: *Ганні кольнуло в грудях* (І.Нечуй-Левицький); *Здушило матері в грудях* (О.Гончар); *Якимові немовби ножем потягнуло по тілі* (Н.Кобринська). Форми знахідного та давального

відмінків виступають функціональними синонімами, бо обидві позначають пасивного носія фізичного стану, пор.: *Коле мене в боці.* — *Коле мені в боці.* Проте між ними є певні значеннєві відмінності. Форма знахідного відмінка вказує на особу, повністю і безпосередньо охоплену станом, а форма давального відмінка позначає особу, у зв'язку з якою мислиться стан. Ця відмінність зумовлена тим, що форма знахідного відмінка перебуває в сильнокерованому зв'язку з дієсловом на рівні його прямого значення. У метафоричних конструкціях вона зберігає цей зв'язок незважаючи на зміну семантичної функції об'єкта дії на функцію суб'єкта стану. Форма давального відмінка не має валентного зв'язку з дієсловами конкретної фізичної дії. Вона вживається при них лише за умови наявності в реченні локативного чи об'єктного компонента із семантикою частини людського тіла, з яким перебуває в посесивних відношеннях, пор.: *Коле мені в боці.* → *Коле в бік + Я маю бік.*

З-поміж інших обставинних поширювачів широко вживаються детермінанти із значенням міри та часу. Актуалізація першого з них зумовлена прагненням мовця вказати на інтенсивність, значний ступінь вияву болю чи інших відчуттів, пор.: *...а вночі [Катрю] як схватило...* (А.Головка); *...а трусить її так, що й сказати не можна* (Г.Квітка-Основ'яненко); *А тут на додачу в паху [Йоньку] так жальнуло, мов старою кропивою* (Г.Тютюнник). Темпоральний детермінант вживається переважно при дієсловах із відтінком делімітативності, що позначають обмежену в часі дію, а на рівні переносного значення — обмежений в часі фізичний стан, пор.: *Отак із місяць [мене] пошпигало* (В.Чепіга); *Потримало мене так кілька місяців, а потім відпустило.* Цей детермінант використовується також і тоді, коли вторинні предикати вказують на крайній вияв фізичного стану, який спричиняється до сумних наслідків, пор.: *Видно я старіюсь, що так мене зломило за одну невдалу зиму* (Леся Українка); *Його живо скрутило: за день ...* (Г.Григоренко). Схематично семантико-синтаксичні структури безособових речень, до складу яких входять детермінанти із значеннями міри та часу, можна зобразити так: $P+S^*+D_{quant.}$, $P+S^*+D_{temp.}$.

1.4.4. Семантико-синтаксичні параметри безособових речень з дієсловами на позначення психологічного стану істот

Функцію предикатів психологічного стану на рівні переносного значення виконують здебільшого двовалентні дієслова із значенням впливу на об'єкт з метою зміни його становища. Подібно до вторинних предикатів фізичного стану ці дієслова утворюють безособові речення тричленної семантико-синтаксичної структури. Крім суб'єкта стану, вираженого іменниками — назвами осіб у знахідному відмінку, до її складу входить обставинний детермінант. Зокрема так само активно використовується детермінант міри, пор.: *Одарку так скалатнуло, що вона мало ...не врізала дуба з переляку* (Ю.Збанацький); *Чого тебе так трусонуло?* (Т.Хижняк).

Специфічною рисою безособових речень із вторинними предикатами психологічного стану є використання каузативного детермінанта, який майже не використовується в безособових реченнях із предикатами фізичного стану, але, за визначенням деяких учених, є обов'язковим компонентом семантичної структури речень, що передають емоційний стан істот [61, с.57]. Схема семантико-синтаксичної структури безособових речень із каузативним детермінантом виглядає так: $P+S^*+D_{caus}$. Лексично каузативний детермінант виражається іменниками — назвами різних емоцій. Отже, вторинний предикат стану на відміну від первинного позначає не безпосередній стан, емоції суб'єкта, а їх зовнішній вияв, тоді як узагальнена назва стану суб'єкта винесена в безособових конструкціях у позицію каузативного детермінанта пор.: *Йому страшно* і *Його аж теліпає від страху*; *Йому досадно* і *Його аж перехитує від досади*. Характерно, що в позиції каузативного детермінанта виступають здебільшого назви негативних емоцій типу: *страх, переляк, злість, обурення, досада* тощо. Напр.: *Дике собаче скавчання розітнулося ту ж мить — аж старого Бриля з переполоху тіпонуло* (Ю.Смолич); *Кононенко кипів, його аж перехитувало від злості* (Я.Гримайло); *До самого ранку мене теліпало від страху*. Відсутність детермінантів, виражених назвами позитивних емоцій, у безособових реченнях із вторинними предикатами психологічного стану свідчить про те, що метафоричне переосмислення дієслів конкретної фізичної дії використовується лише для зображення негативних емоцій, тому що негативно маркована семантика цих діє-

слів сумісна з негативними, неприємними психічними відчуттями істот.

Оскільки вторинні предикати стану позначають не стільки стан, скільки його зовнішній вияв, то ті самі предикати можуть використовуватися на позначення як фізичних, так і психічних відчуттів, пор.: *Сама [Маруся], як вогонь, гаряча, а трусить її так, що й сказати не можна* (Г.Квітка-Основ'яненко). — *Його аж трясло від обурення*. Іноді буває так, що вторинний предикат позначає зовнішній вияв фізичного і психологічного станів одночасно, свідченням чого є актуалізація в реченні кількох лексично різнопланових каузативних детермінатів, пор.: *Від холоду й нервового напруження хлопчика трясло* (І.Багмут).

Слід відзначити, що в безособових реченнях із вторинними предикатами психологічного стану, похідними від дієслів конкретної фізичної дії, зовсім не вживається локативний детермінат. Його відсутність зумовлена тим, що психологічний стан на відміну від фізичних відчуттів не має локалізації на тілі людини, він охоплює її в цілому (повністю).

У безособових реченнях, породжених деякими вторинними предикатами психологічного стану замість обставинного детермінанта вживається керована об'єктна форма, що входила в валентне оточення дієслів у їхньому прямому лексичному значенні, пор.: *Венеру ...за душу щипало, що з флотом поступили так* (І.Котляревський); *Як взяло мене за душу...* (О.Гончар). У більшості таких конструкцій лексичне наповнення об'єктного компонента є обмеженим, а в деяких випадках взагалі чітко визначеним, внаслідок чого вони мають ідіоматичний, фразеологізований характер.

Відтінок ідіоматичності мають також безособові речення на позначення психологічного потягу особи до певної діяльності, її намірів, утворені дієсловами із значенням переміщення об'єкта на рівні свого переносного значення, пор.: *тягти, потягти, навертати*. Їхня валентна рамка у прямому значенні охоплює три компоненти: суб'єкта дії, об'єкта дії та локатива із значенням напрямку руху. У метафоричному вжитку ці дієслова утворюють асиметричні з погляду співвідношення семантичної та синтаксичної структури двоскладні речення: у позиції підмета вживаються іменники — назви абстрактних явищ, що

впливають на психіку пасивного суб'єкта-особи, який займає позицію додатка, пор.: *Революційна хвиля владно тягла нас на вулицю, на площі* (О.Довженко); *Любов до природи постійно тягнула мене в сільську місцевість*. У текстах розмовно-побутового та художнього стилів замість цих речень часто використовуються їхні безособові відповідники, в яких компонент на позначення абстрактних понять редукується. Ширше вживання безособових конструкцій зумовлене також і тим, що вони більш придатні для вираження психологічного потягу особи до певного виду діяльності, оскільки передають його не активним, свідомо націленим на суб'єкта-особу, а стихійним і мимовільним. Внаслідок редуції так званого "формального" суб'єкта увиразнюється суб'єктна семантика в компонента, вираженого формою знахідного відмінка, який за таких умов потрапляє в зону лівобічної валентності предиката, пор.: *Нас тягло до лісу* (О.Досвітній); *Крайнюка невтримно тягло на фронт* (В.Кучер); *...а Василя так і манило, так і тягло в поле* (Панас Мирний). Незважаючи на певну ідіоматичність таких безособових метафоричних конструкцій лексичне наповнення локативного компонента може бути дуже різноманітним. Характерно, що замість нього часто вживається об'єктний компонент деліберативного типу, який вказує на вид діяльності або на предмет, що символізує її (найтісніше пов'язаний з нею), пор.: *Я пригадав, що мене з дитинства тягло до малювання* (Ю.Збанацький); *Його весь час навертало подивитися на пакунок з порохом* (М.Хвильовий); *...аж доки Петра Малинюківського, великого співця хутірського, не потягло на пісню* (Гр.Тютюнник); *Мабуть, уже до старості дійшлося: На мемуари [мене] тягне день при дні* (М.Рильський). Крім локативного та об'єктного компонентів у таких безособових реченнях активно вживається також темпоральний детермінант, що вказує на часові параметри психологічного потягу особи до тієї чи іншої діяльності, пор. схеми семантико-синтаксичної структури аналізованих речень: P+S*+Loc+D_{temp}, P+S*+Obj+D_{temp}

Отже, безособові речення із непрямим суб'єктом у формі знахідного відмінка становлять продуктивний, але лексично обмежений тип речень, утворених особовими дієсловами. Їхнє функціонування обмежене дієслівною лекси-

кою, здатною на рівні переносного значення виражати фізичний чи психологічний стан істот. Вона охоплює дієслова конкретної фізичної дії із значенням деформації, руйнації об'єкта, впливу на нього з метою зміни його положення, тиснення-давлення та нанесення удару по об'єкту. Метафоричному переосмисленню цих дієслів сприяє їхня змістова місткість, стилістична маркованість, словотвірні значення раптовості, інтенсивності дії та обмеженості її в часі.

Вторинні предикати стану активніше використовуються в безособовому, ніж в особовому вжитку. Це зумовлено "образністю" утворюваних ними двоскладних речень, асиметричністю співвідношення їхньої семантичної та синтаксичної структури, а також тим, що безособова конструкція більш придатна для відтворення фізичних і психічних відчуттів, мимовільних і невіддільних людині за своєю суттю.

Знахідний суб'єкта стану відзначається ознаками пасивності, фінальної спрямованості стану істоти на саму себе. Він виникає на основі об'єктного компонента метафорично вжитих дієслів конкретної фізичної дії. У безособових реченнях його суб'єктність увиразнюється тому, що він потрапляє в зону лівобічної валентності предиката і залишається єдиним валентно зумовленим субстанціальним компонентом.

У метафоричному безособовому вжитку дієслова конкретної фізичної дії часто зберігають інші валентно зумовлені позиції, зокрема дієслова із значенням нанесення удару, деформації — інструменталь, а дієслова із значенням переміщення об'єкта — локатив. Якщо перший із них увиразнює експресивний і змістовий ефект від метафоричного переосмислення дієслова (додатково вказує на якісну специфіку фізичних відчуттів, їхню інтенсивність, посилює експресивність конструкції), то другий набуває деліберативного відтінку і виступає необхідним компонентом для повноцінного вираження специфіки психологічного потягу істот до певної діяльності взагалі. Деякі дієслова з лексично визначеними залежними формами становлять ідіоматичні, фразеологізовані утворення. Отже, з одного боку, дієслова конкретної фізичної дії у функції вторинних предикатів стану зберігають своє валентно зумовлене оточення, а з іншого

— виявлять функціональну подібність до безпосередніх предикатів стану. Ця подібність виявляється в актуалізації детермінантів міри й часу в безособових конструкціях на позначення фізичних відчуттів та детермінантів міри й причини — у конструкціях, що передають психологічний стан.

Функціональна специфіка вторинних предикатів стану полягає в тому, що вони позначають не стільки стан суб'єкта, скільки його зовнішній вияв. Активніше використання вторинних предикатів фізичного стану зумовлено більшою придатністю дієслів конкретної фізичної дії до метафоричного вираження саме фізичного стану. Вторинні предикати психологічного стану спеціалізуються лише на вираженні негативних емоцій людини.

1.5. Безособові речення з непрямим суб'єктом у формі місцевого відмінка

1.5.1. Місцевий відмінок як крайня периферія морфологічного вираження суб'єкта

Крайню периферію морфологічних засобів вираження непрямого суб'єкта в безособових реченнях, утворених деякими особовими дієсловами, становить місцевий відмінок. Він спеціалізується, як відомо, на виконанні просторових, часових та інших обставинних функцій. Суб'єктну функцію, на думку дослідників, місцевий відмінок виконує тоді, коли потрапляє на початок однокладних речень в позицію теми. Взаємодія семантики форми і семантики синтаксичної позиції спричиняється до утворення синкретичного компонента у формі місцевого відмінка із суб'єктним та просторовим значенням. Майже всі дослідники визнають синкретизм такого компонента, проте їхні думки розходяться щодо його семантичної домінанти. Одні вважають, що основною для нього є семантика синтаксичної позиції і кваліфікують його як суб'єктно-локативний [173, с.156; 73, с.2-3], інші називають локативно-суб'єктним, мотивуючи це тим, що суб'єктна функція для нього є вторинною, набутою [137, с.137; 77, с.10-11]. На нашу думку, семантична домінанта синкретичного компонента в кожному окремому випадку залежить від його лексичного наповнен-

ня та власне-семантичної структури безособового речення в цілому.

Питання про статус компонента у формі місцевого відмінка, що вживається на початку речення, є суперечливим. Для тих дослідників, які ототожнюють семантико-синтаксичний суб'єкт з темою речення, він є морфологічним варіантом суб'єктної синтаксеми, тому що, як вони вважають, необхідною умовою набуття будь-якою відмінковою формою з просторовою семантикою суб'єктного значення є її розташування на початку речення і відсутність у ньому компонента із суб'єктним значенням [102, с.119; 109, с.81; 73, с.8; 137, с.32]. О.Г. Межов, зокрема, зауважує, що просторове поняття в початковій (лівобічній суб'єктній) позиції речення виступає носієм предикативної ознаки [137, с.137]. Цікаво, що деякі з цих мовознавців визнають навіть поліпредикативність безособових речень з місцевим відмінком [137; 37; 77]. На їхню думку, внаслідок інформативної неповнозначності предикат, що вказував на розташування суб'єкта, редукується, "відповідно згортається і синтаксична форма-репрезентатор суб'єкта, а локальна форма стає його субститутом" [77, с.11].

Нам здається, що всі ці намагання встановити статус початкового місцевого не враховують того, що він може мати різну семантико-синтаксичну природу, яка залежить від значення дієслівного предиката. У безособових реченнях, предикативний центр яких формують, наприклад, дієслова звучання, породження запаху тощо, місцевий відмінок є виразником детермінанта з локативним значенням, що засвідчує їхня власне-семантична структура, в якій він виконує функцію локатива при відповідному предикатові, пор.: *У лісі затукотіло* ← *Птах затукотів* + *Птах є в лісі*; *У пасіці пахло медом* ← *Мед пах* + *Мед є в пасіці*; ...*в хаті світилося* (Марко Вовчок) ← *Каганець світився* + *Каганець був у хаті*. У безособових реченнях, предикат яких вказує на зміну стану просторових реалій або фізіологічний або психологічний стан істот, місцевий відмінок є непрямим виразником значення зредукованого суб'єкта, на яке накладається значення локативної форми, тобто виразником синкретичного значення. Показником суб'єктності локативної форми є її регулярна співвіднесеність з підметом, тобто прямим суб'єктом двоскладних речень, пор.: *У коліні болить*.— *Ко-*

ліно болить; На майдані порожніє — Майдан порожніє. Здатність локативної форми трансформуватися у прямий суб'єкт двоскладних речень засвідчує її валентний зв'язок з предикатом і те, що суб'єктне значення є для неї не набутиим, а вихідним, домінантним. З огляду на це синкретичний компонент слід кваліфікувати як суб'єктно-локативний.

Регулярною співвіднесеністю з прямим суб'єктом двоскладних речень компонент у формі місцевого відмінка відзначається лише тоді, коли лексично він виражений: 1) назвами просторових реалій закритого типу (*кімната, ніч, сіни* тощо) чи відкритого (*луки, ліс, вигін, левада* тощо); 2) деякими назвами частин людського організму (*коліно, груди, рука* тощо).

1.5.2. Безособові речення із суб'єктно-локативним компонентом, вираженим назвами просторових реалій

В українській мові вживається кількісно невелика група дієслів, що безпосередньо виражають зміну стану просторових реалій, пор.: *пустіти, порожніти, просторнішати, ширшати, тіснішати* тощо. Характерною семантико-синтаксичною ознакою цих дієслів є їхня здатність поєднуватися лише з компонентом, вираженим назвами частин простору та приміщень, пор.: *Була ніч. Пора, коли порожніють вулиці* (Ю.Яновський); *Двір подалу пустів* (М.Коцюбинський); *Кімната попросторішала*. Цілком очевидно, що зміна стану простору чи приміщень відбувається внаслідок діяльності певних істот: вулиці порожніють, коли розходяться люди, а кімнати просторішають, якщо хтось переміщає або виносить речі. Проте мовні ресурси дають змогу представити наслідок діяльності людей саме як зміну стану предметів. Отже, суб'єктом (носієм) стану, який передають зазначені вище дієслова, є не істоти, а просторові реалії.

Зміна стану просторових реалій виявляється в їхньому наповненні, кольорі, освітленні, настрої тощо. Якщо для позначення зміни стану просторових реалій за наповненістю в сучасній українській мові вживається невелика кількість дієслів з відповідною семантикою, то для вираження зміни стану цих реалій за іншими ознаками використовуються дієслова інших ЛСГ. Так, дієслова

емоційного стану, поєднуючись із іменниками-назвами просторових понять вказують на зміну їх "настрою" (*Двір повеселішав; Без батька хата посумнішала*). Дієслова зміни якісного стану за кольором та освітленням, поєднуючись із суб'єктом, вираженим назвами просторових реалій, позначають зміну їх стану за цією ознакою (*Вигін зазеленів; Кімната посвітлішала*).

З-поміж визначених груп дієслівної лексики найактивнішу участь в утворенні безособових речень беруть дієслова зміни стану просторових реалій за наповненістю. Цьому сприяє те, що з локативним суб'єктом вони поєднуються на рівні свого прямого значення. Крім того, ці дієслова переважають кількісно над дієсловами інших ЛСГ. Вони відзначаються функціональною неоднорідністю. Частина зазначених дієслів вказує на зміну стану просторових реалій за рівнем наповненості загалом. До них належать одновалентні дієслова типу *пустити, порожніти, просторішати, ширішати* тощо та ряд двовалентних дієслів, які своєю семантикою зумовлюють валентну позицію засобу дії (медіатива), за допомогою якого і відбувається зміна стану просторових реалій щодо наповненості, пор.: *роїтися, кишити, повнитися*. Характерно, що валентно зумовлений компонент із семантикою засобу дії при таких дієсловах здебільшого виражається назвами істот, пор.: *Світлиця зароїлася новими людьми...* (М.Коцюбинський); ... *будинок Польських знову кишів панством* (Панас Мирний). Саме діяльність істот спричиняється до зміни стану просторових реалій, проте в мові цю ситуацію подано таким чином, що функцію суб'єкта стану виконують назви просторових реалій, а назви істот виступають лише засобом зміни їхнього стану. Персоніфікація просторових реалій, що потрапили в позицію суб'єкта, супроводжується оречевленням істот, виражених формою орудного відмінка.

Безособове вживання одновалентних дієслів зміни стану просторових реалій за рівнем наповненості передбачає набуття назвами цих реалій форми місцевого відмінка. Характерно, що в утворених ними безособових реченнях зовсім не використовуються обставинні детермінанти. Суб'єктно-локативний компонент одночасно надає їм синтаксичної завершеності, пор.: *Порожніє в хаті, пустіє і в коморі, і на дворі*, (І.Нечуй-Левицький); *Гомін, а за ним і музики*

стихають, на майдані пустіє (С.Васильченко); *На станції в вагоні нарешті попросторішало* (А.Головка). Семантико-синтаксична структура таких речень схематично виглядає так: P+S/Loc.

Двовалентні дієслова зміни стану просторових реалій щодо рівня наповненості утворюють безособові речення кількох семантико-синтаксичних типів. Деякі з них крім суб'єктно-локативного компонента зберігають валентно зумовлену позицію медіатива у формі орудного відмінка, що відбиває схема: P+S/Loc+Med. Напр.: *На подвір'ї кишіло людьми*. При безособовому вживанні інших дієслів відбуваються складніші семантико-синтаксичні зміни. Зокрема медіатив набуває форми від+Род.в. і трансформується в каузативний детермінант, пор. двоскладні і односкладні речення з цими дієсловами: *Світлиця зароїлась новими людьми ...* (М.Коцюбинський). – *В таборі зароїлося від людей* (О.Маковей); *Вигін зарябів хустинами* (Г.Епік). – *У повітрі зарябіло від ластівок* (В.Гжицький). Цей тип семантико-синтаксичної структури безособових речень представляє схема P+S/Loc+D_{caus}. Від співвідносних двоскладних вони відрізняються складною власне-семантичною структурою, пор.: *В таборі зароїлося від людей* (О.Маковей). → *Табір зароївся від того, що в ньому було багато людей*; *У повітрі зарябіло від ластівок* (В.Гжицький) → *Повітря зарябіло від того, що в ньому було багато ластівок*. Трансформація медіативного компонента в каузативний детермінант зумовлена рядом причин. По-перше, дієслова стану є здебільшого одновалентними, їм майже не властиво керувати залежними непрямыми відмінковими формами. По-друге, безособова конструкція увиразнює пасивність, всеохопність стану, тому заміна в ній прислівного компонента на детермінантний є цілком логічною. Крім того, дієслова в цих реченнях не тільки вказують на наповнення просторових реалій, але й підкреслюють його зовнішній, зоровий вияв, а для зовнішніх ефектів і вражень типовою є вказівка на їх причини або передумови.

Вживання дієслів емоційного стану з локативним суб'єктом ґрунтується на метафоричному уподібненні стану просторових реалій до стану істот. Саме тому в цих реченнях часто використовуються модальні слова *ніби, наче, немов*,

якось тощо, які вказують на ймовірну реальність емоційного стану просторових реалій. Уподібнення його до психологічного стану людей виявляється у збереженні при метафорично вжитих дієсловах каузативного детермінанта, що визначає причину настрою, пор.: *Від одержаної звістки Андрій посумнішав.* — *Хата Андрія наче посумнішала й потемнішала від попередньої розмови* (Ю.Яновський). Характерно, що на рівні переносного значення дієслова емоційного стану однаково легко утворюють не лише двоскладні, а й односкладні безособові речення. При цьому локативний суб'єкт набуває форми місцевого відмінка, зберігаються модальні слова, а роль каузативного детермінанта зростає: він надає безособовій конструкції синтаксичної завершеності, напр.: *Віриш, сестричко, що без свекра якось і в господі посумнішало* (М.Кропивницький); *Дарунок звалився наче з неба, і [від цього] в штабному вагоні повеселішало* (Я.Гашек у перекл. Масляка); *І якось аж похмурнішало на фермі* (І.Цюпа). Отже, семантико-синтаксичну структуру безособових речень, породжених дієсловами емоційного стану в переносному значенні, схематично можна зобразити так: P+S/Loc+D_{caus}.

Дієслова, що вказують на стан просторових реалій за рівнем освітленості (*посвітлішати, потемніти, прояснити* тощо), утворюють безособові речення двох семантико-синтаксичних типів. Обидва типи містять суб'єктно-локативний компонент, виражений здебільшого назвами приміщень, який чітко співвідноситься з прямим суб'єктом двоскладних речень, пор.: *У хаті немов посвітлішало* (В.Земляк). — *Хата немов посвітлішала; В кімнаті від волошок наче потемнішало.* — *Кімната від волошок наче потемнішала.* Семантичної повноти безособовим реченням першого типу може надавати каузативний детермінант. Його вживання зумовлене тим, що приміщення не можуть самостійно змінювати своє освітлення. Вони виступають пасивними носіями стану, зумовленого певними каузаторами, пор.: *Від снігу і в хаті посвітлішало* (О.Гончар); *Сині волошки проти місяця ще більше синіли... Немов аж потемнішало в хаті од їх* (С.Васильченко); *...білі подушки існують лиш для того, аби від них світлішало в хаті* (В.Земляк). Семантико-синтаксичну структуру таких речень відо-

бражає схема P+S/Loc+D_{caus}. Безособові речення другого типу утворюються внаслідок актуалізації в них детермінанта міри, що вказує на рівень освітленості чи затемненості просторової реалії. Напр.: *В її кімнаті зовсім потемніло ...* (М.Хвильовий); *Як випав перший сніг, — у селах і містах неначе трохи посвітліло*. Характерно, що функцію детермінанта міри в цих реченнях часто виконують не прислівники, а модальні слова, які, виражаючи невпевненість, створюють відтінок неповноти вияву ознаки, пор.: *В лісі немов посвітлішало* (П.Воронько); *У кімнаті неначе проясніло*. Схематично семантико-синтаксичну структуру цих речень можна представити так: P+S/Loc+D_{quant}.

В українській мові вживається невелика група дієслів, що вказують на зміну стану просторових реалій за кольором, пор.: *зазеленіти, пожовтіти, зачорніти, зарожевіти* тощо. Від попередніх дієслів вони відрізняються тим, що вживаються із суб'єктом, вираженим назвами не приміщень, а природних просторових реалій типу *ліс, поле, вигін, левада, луки* тощо. Ці реалії змінюють своє забарвлення лише під впливом певних фізичних процесів, здійснюваних іншими, певним чином пов'язаними з ними реаліями, пор.: *Вигін зазеленів ← Трава на вигоні зеленіла; Парки пожовтіли ← Листя на деревах у парку пожовтіло*. Двоскладні речення з локативним суб'єктом у формі називного відмінка є образними, метонімічними утвореннями. Вони не акцентують на фізичних процесах, а вказують на зміну кольору природними просторовими реаліями, як на їх пасивну, але невіддільну ознаку. Характерно, що цю ознаку природних просторових реалій дуже легко можна передати за допомогою безособових конструкцій, оскільки при цьому локативний суб'єкт набуває форми місцевого відмінка, його пасивність увиразнюється, а характерна для двоскладного речення образність нейтралізується, пор.: *Вигін зазеленів. — На вигоні зазеленіло; Схід зарожевів. — На сході вже зарожевіло* (В.Сосюра);

Іноді замість прийменниково-відмінкової форми місцевого відмінка при дієсловах зміни забарвлення природних реалій використовується прислівник з просторовою семантикою, який не може трансформуватися в суб'єкт двоскладних речень, пор.: *Знову зачорніло, зазеленіло довокола, й Марині стало шкода ці-*

єї короткочасної зими (Л.Дмитерко). Деякі дослідники вважають, що прислівники із значенням місця виступають "еквівалентами місцевого відмінка і виражають суб'єктно-локативну семантику" [137, с.138]. На нашу думку, такий компонент доцільно кваліфікувати як локативно-суб'єктний, оскільки в нього домінує локативна семантика.

Третім компонентом, що поширює семантико-синтаксичну структуру безособових речень аналізованого типу, здебільшого є темпоральний детермінант, пор.: *На сході вже зарожевіло* (В.Сосюра); *Ще кілька днів тому лежав тут сніг..., а сьогодні вже зажовтіло [тут], з'явилися перші квіти* (Ю.Збанацький). Актуалізація темпорального детермінанта є закономірною тому, що дієслова зміни забарвлення, які вживаються як безособові, здебільшого виражають додаткове аспектуальне значення початку становлення стану (пор.: *зарожевіти, зажовтіти, забагрянити, зачорніти*) або завершення зміни якісного стану (*пожовтіти, побагрянити* тощо). Схематично семантико-синтаксична структура таких безособових речень виглядає так: P+S/Loc+D_{temp}.

Отже, дієслова, що у прямому та переносному значенні вказують на зміну стану просторових реалій, становлять продуктивну для утворення безособових речень групу дієслівної лексики. При цьому суб'єкт стану трансформується у функціонально синонімічний компонент із суб'єктно-локативною семантикою, виражений формою місцевого відмінка, що дає змогу підкреслити всеохопність, стихійність, пасивність стану просторових реалій. Слід зазначити, що безособові речення із непрямым локативним суб'єктом у формі Місц.в. сприймаються навіть як логічніші й точніші, ніж співвідносні двоскладні речення з прямим суб'єктом у формі називного відмінка. Якщо двоскладні конструкції типу *Хата повітлішала; Майдан спорожнів* ґрунтуються на персоніфікації просторових реалій і сприймаються як образні утворення, то безособові речення із суб'єктно-локативним компонентом вказують на те, що стан просторових реалій не залежить безпосередньо від них, що вони виступають абсолютно пасивними його носіями.

1.5.3. Безособові речення із синкретичним компонентом, вираженим назвами частин людського організму

1.5.3.1. Особливості семантико-синтаксичного оточення дієслів на позначення фізичного стану істот

Безособові речення, у яких ідеться про фізичний стан істот, є дуже поширеними в сучасній українській мові. Їх породжує невелика група дієслів, що безпосередньо вказують на фізичний стан людського організму (пор.: *боліти, щеміти, щипати, чманіти, нити, ятритися* тощо), а також досить велика кількість дієслів різноманітної семантики, які можуть позначати стан істот на рівні свого переносного значення.

Подібно до всіх предикатів стану дієслова на позначення фізичного стану людського організму є одновалентними. Вони зумовлюють лише один валентно пов'язаний компонент із семантикою суб'єкта фізичного стану. Лексично цей компонент послідовно виражають назви частин людського організму, пор.: *У нього терпили ноги, нила спина* (С.Чорнобривець); *Дуже сумував і од того перший раз на Капрі боліла мені голова і груди* (М.Коцюбинський). Крім безпосереднього суб'єкта фізичного стану у структурі цих речень часто вживається компонент із семантикою суб'єкта володіння. Він виражається здебільшого формою давального відмінка або родового з прийменником, що вказують на особу, якій належить частина людського організму, що виконує функцію безпосереднього суб'єкта фізичного стану, пор.: *Після бійки Семен лежав на соломі і всі кості йому боліли* (Леся Українка); *...мені заболіла рука* (О.Досвітній); *...в мене язик терпне* (М.Зарудний). У лінгвістичній літературі відома думка, що частини людського організму не мають самостійного семантико-синтаксичного статусу [86, с.309-310; 16, с.49; 137, с.139]. Її автори вважають, що суб'єктом стану виступає особа, а частина організму лише конкретизує особу і формує з нею єдиний семантичний комплекс "частина-ціле" [86, с.309-310]. Безперечно, між іменниками-назвами суб'єкта-особи та частини його організму існує зв'язок: вони пов'язані посесивними відношеннями. Проте об'єднувати їх в

межах одного семантико-синтаксичного компонента речення безпідставно, бо функціонально елементи семантичного комплексу "частина-ціле" зовсім різні. Компонент, що визначає власника людського організму, має виразну детермінантну природу, тому що він не залежить від валентності предиката із значенням фізичного стану, а лише ускладнює власне-семантичну структуру речення посесивними відношеннями із компонентом на позначення частини організму, що виступає безпосереднім суб'єктом фізичного стану, пор.: ...мені *заболіла рука* (О.Досвітній) → *Я маю руку* + *Рука заболіла*; ...в мене *язик терпне* (М.Зарудний) → *Я маю язик* + *Язик терпне*. Вживання компонента із семантикою суб'єкта володіння є наслідком так званого "подвійного персонального відношення" (див.: [38, с.24]), суть якого полягає в пов'язуванні уже суб'єктної ситуації з іншим, детермінантним суб'єктом, вираженим назвами осіб. Потреба у співвідношенні з ним виникає внаслідок того, що функцію безпосереднього суб'єкта фізичного стану виконують компоненти, що означають предметні поняття, неістот, для яких ця функція є нетиповою. Свідченням детермінантної природи суб'єкта-особи є те, що він може бути винесений за межі речення, замінені присвійним прикметником або займенником, пор.: *У нього зранку заніло серце. — На роботу він не пішов. Зранку заніло серце. — Серце його заніло...* (О.Бойченко).

1.5.3.2. Зміни в семантико-синтаксичному потенціалі безособово вжитих дієслів на позначення фізичного стану істот

При безособовому вживанні дієслів на позначення фізичного стану істот семантико-синтаксичний статус компонентів, що супроводжували їх в двоскладному реченні типу S+P+D_{sub(possessive)}, змінюється. Предметний суб'єкт, що означає частину людського організму набуває форми місцевого відмінка і з позиції підмета потрапляє в позицію обставинного детермінанта, пор.: *Коліно йому (у нього) болить. — У коліні йому (у нього) болить; Серце йому (у нього) заніло. — На серці йому (у нього) заніло*. Чітка однозначна співвіднесеність із прямим суб'єктом двоскладного речення компонента у формі місцевого відмін-

ка надає йому суб'єктного значення, на яке накладається семантика локативної форми, що стає визначальною, бо вона краще узгоджується з його предметним лексичним наповненням. Отже, такий компонент у формі місцевого відмінка слід кваліфікувати як локативно-суб'єктний.

Послаблення суб'єктного значення в компонента, що позначає частину людського організму, при безособовому вживанні дієслів фізичного стану істот супроводжується зростанням ролі суб'єктного детермінанта. У безособових реченнях він вживається значно послідовніше, ніж у співвідносних двоскладних, пор.: *Петрусь відчув, як у нього ниє в лікті* (І.Багмут); *Спочатку навіть в жижках йому терпело й хотілося сісти* (О.Гончар); *У мене... в горлі пересохло...* (Панас Мирний). Суб'єкт володіння в таких конструкціях постає як безпосередній носій фізичного стану, а локативно-суб'єктний компонент сприймається вже не як суб'єкт стану, а як виразник його локальної специфіки. Семантико-синтаксичну структуру таких безособових речень відображає схема $P+D_{\text{sub(possessive)}}+Loc/S$.

Свідченням того, що в безособовому реченні локативно-суб'єктний компонент спеціалізується на переважному виконанні локативної функції, є можливість його представлення прислівником із загальною семантикою місця, який не співвідноситься з прямим суб'єктом двоскладних речень, пор.: *У Вови нило всередині і він нічого не слухав* (С.Васильченко); *О.Артемії закрутився в екіпажі... йому десь замуляло* (І.Нечуй-Левицький).

Характерно, що локативно-суб'єктний компонент у формі місцевого відмінка може редукуватися взагалі, що спричиняється до утворення безособових речень типу $P+D_{\text{sub(perceiving)}}$, пор.: *...вона навіть не почула, як їй заболіло — так пекуче заболіло* (М.Хвильовий); *Пожалили руки, [дітям] дуже свербіло* (О.Донченко). Ці безособові речення маловживані в сучасній українській мові, але їх існування підтверджує думку про те, що центр персональності в безособових реченнях, утворених дієсловами фізичного стану істот, з локативно-суб'єктного компонента перенесено на суб'єктний детермінант.

Слід зазначити, що функціонування локативно-суб'єктного компонента у

формі місцевого відмінка як морфологічного різновиду непрямого суб'єкта в сучасній українській мові обмежене лексично. Лише невелика група іменників — назв частин людського організму може виконувати цю синкретичну функцію, пор.: *голова, нога, рука, груди, плече, лікоть, суглоби, жижки, горло, рот, серце, живіт, спина*. З багатьма іншими назвами частин людського організму дієслова на позначення фізичного стану істот безособових речень не утворюють (*зуб, кістки, палець, шия, м'язи* тощо), пор.: *Трудно бути веселим, коли зуб ниє* (М.Коцюбинський). — **У зубі ниє; Палець болить*. — *У пальці болить. Форму місцевого відмінка можуть набувати передусім лише ті назви частин людського організму, що характеризуються відносно великою протяжністю, бо їх можна подати як певний простір, місце локалізації чого-небудь.

Морфологічному вираженню локативно-суб'єктного компонента притаманна певна варіативність. Назви деяких частин людського організму (*серце, груди* тощо) в безособових реченнях з дієсловах фізичного стану можуть вживатися не лише у формі місцевого відмінка, але й в інших прийменниково-відмінкових формах, що спеціалізуються на вираженні просторових відношень, пор.: *...в Пакришнях заніло біля серця* (Ю.Збанацький); *...на серці защеміло* (М.Коцюбинський); *Йому заболіло під грудьми*. Слід зазначити, що із суб'єктом фізичного стану співвідноситься локативно-суб'єктний компонент лише в установлених формах *у(в), на+Місц.в*. Інші прийменниково-відмінкові форми (*біля/ коло+Род.в., під+Ор.в.*) — сприймаються як суто локативні форми, що вказують на місце зосередження стану, а не на орган, що в цьому стані перебуває.

Морфологічне вираження суб'єктного детермінанта при безособовому вживанні дієслів на позначення фізичного стану істот не змінюється. У формально-граматичній структурі безособових речень він представлений формою давального відмінка або родового з прийменником *у*. Обидві форми рівноправні і можуть вживатися при тому самому дієслові без істотного впливу на загальну семантику конструкції, пор.: *Максимові Ковтязі нестерпно запекло-замлоїло в грудях* (Є.Гуцало). — *У Максима Ковтяги нестерпно запекло-замлоїло в грудях; Мені заболіла рука*. — *У мене заболіла рука*. Проте вибір тієї чи іншої фор-

ми вираження суб'єктного детермінанта пов'язаний з наданням безособовій конструкції певного додаткового семантичного відтінку. У лінгвістичній літературі неодноразово зазначалося, що давальний відмінок з-поміж інших засобів вираження посесивності вирізняється супровідним значенням цільової спрямованості на суб'єкт володіння [5, с.223; 57, с.118]. Суб'єкт, виражений формою давального відмінка, виступає не лише власником певної частини організму, а особою задіяною, враженою фізичним станом, тоді як суб'єкт у формі родового відмінка реалізує суто посесивну семантику. Й.Ф.Андерш з цього приводу зазначав, що "конструкції з давальним належності більш суб'єктні, "особові", ніж конструкції з... родовим відмінком іменника" [7, с.224].

До факультативних поширювачів предикативного ядра безособових речень зазначеного типу належить каузативний детермінант, що визначає причину фізичного стану, пор.: *Чи то від полудневої спеки, чи то від смоляного духу, що йшов од розплавленого асфальту... в голові запаморочилось* (Є.Гуцало); *Від споминів..., від їдкої їди захищало в очах* (Є.Гуцало); *Од того визрілого запаху наче аж поширило їй в грудях* (Є.Гуцало). На широке вживання каузативного детермінанта в безособових реченнях з дієсловами фізичного стану істот неодноразово вказували російські мовознавці [16, с. 50-51; 66, с.144].

Дещо рідше семантико-синтаксичну структуру безособових речень аналізованого типу ускладнює квалітативний детермінант, що додатково підкреслює якісну специфіку стану, пор.: *Максимові Ковтязі нестерпно запекло-замлоїло в грудях* (Є.Гуцало); *Чогось Максима непокоїть: раз по раз крізь дрімоту турботно здригається в нього в грудях* (С.Васильченко); *...вона навіть не почувла, як їй заболіло — так пекуче заболіло* (М.Хвильовий). Семантико-синтаксичну структуру безособових речень, ускладнених факультативними детермінантами, відображають схеми $P+Loc/S+D_{sub(possessive)}+(D_{caus})$ і $P+Loc/S+D_{sub(possessive)}+(D_{mod})$.

1.5.3.3. Метафоризований характер безособових речень, породжених переносно вжитими дієсловами

Безособові речення у семантико-синтаксичній структурі яких виділяється

два компоненти, один з яких позначає носія стану, а другий — найбільш задіяну його частину, утворюються також за допомогою дієслів деяких ЛСГ на рівні їхнього переносного значення. Фізичний стан істот як переносне значення найактивніше виражають дієслова звучання та дієслова на позначення природних процесів, значно рідше — дієслова зміни якісного стану за кольором та термічного впливу на об'єкт. На метафоричне використання дієслів звучання у значенні фізичного чи психологічного стану істот практично немає обмежень: це можуть бути дієслова, що передають звучання навколишньої природи, тварин, людей, звучання як наслідок руху, пор.: *їй одразу ж тоскно заскелміло в грудях* (М.Хвильовий); *Йонька... був такий радий... що аж під печінкою співало* (Г.Тютюнник); *...застугоніло в скронях, наче молотки-вібратори* (Є.Гуцало); *І тут у голові його зацвірінькало, закаркало* (В.Дрозд). З лексико-семантичного погляду переносне вживання таких дієслів у значенні фізичного чи психологічного стану істот є цілком вмотивованим і закономірним, оскільки воно дає змогу підкреслити тяжкість фізичного стану, його зовнішній (зоровий або звуковий) вияв, подібність до певних природних явищ та процесів.

У лінгвістичній літературі склалася традиція розглядати безособові речення, утворені дієсловами різних ЛСГ на рівні свого переносного значення, разом із реченнями, породженими дієсловами фізичного стану істот [66, с.145; 16, с.49; 36, с.89; 137, с.139]. Подібність таких речень виявляється в наявності компонента, що позначає носія стану, і компонента, що вказує на місце зосередження стану, а також каузативного або квалітативного детермінантів, пор.: *Від напруження у Тамари зашуміло в голові, замиготіло в очах* (А.Хижняк); *...в животі йому бовтнулось так лунко, як ото лунко хляпає жаба у воду* (Є.Гуцало); *У животі в матушки Раїси приємно бурчало від ситої вечері* (О.Донченко); *Мені аж в очах заблищало од його рум'янів* (Марко Вовчок).

Незважаючи на подібність компонентного складу безособові речення, утворені дієсловами на рівні своїх переносних значень, істотно відрізняються від речень, породжених дієсловами фізичного стану істот. Вони мають усталений, фразеологізований характер, а відтак — складну для семантико-

синтаксичного витлумачення структуру. Внаслідок того, що метафоричне вживання дієслів на позначення емоцій та фізичного стану істот можливе лише в складі безособових речень, вони здебільшого не мають співвідносних двоскладних відповідників, пор.: *На серці у Бачури яснішало...* (М.Чабанівський). — **Серце Бачури яснішало; В голові закаламутилось* (І.Микитенко). — **Голова закаламутилась*. Лише деякі дієслова (*густити, тьохкати, тенькати, бурчати*), поєднуючись з обмеженим колом назв частин людського організму (*голова, серце, живіт*), можуть утворювати на рівні свого переносного значення співвідносні двоскладні й односкладні безособові речення, пор.: *У Гармаша гуло в голові* (О.Ільченко). — *Голова гула від втоми; ...в животі забурчало* (Ю.Збанацький). — *Негарно забурчав живіт; На серці в мене тьохнуло*. — *Юрине серце тьохкає і підплигує в грудях* (Ю.Смолич).

Оскільки в переважній більшості випадків компонент на позначення активно задіяної частини людського організму не співвідноситься з прямим суб'єктом двоскладних речень, визначати його як локативно-суб'єктний безпідставно. Він реалізує суто локативне значення, а тому відзначається різноманітністю морфологічного та лексичного вираження. Якщо локативно-суб'єктний компонент при дієсловах фізичного стану істот виражався майже завжди прийменниковими формами місцевого відмінка, то в реченнях з метафорично вжитими дієсловами інших ЛСГ назви частин людського організму часто виступають і в інших локативних відмінкових формах або замінюються прислівником, пор.: *Під серцем, як вогнем, пекло* (Панас Мирний); *...просто сушить всередині* (О.Гончар); *...бо всередині чи то вимерло й вигоріло...* (Є.Гуцало).

Фразеологізованість таких конструкцій виявляється в переважному використанні (незалежно від семантики дієслова, що утворює метафоричну безособову конструкцію) іменників *серце, душа* для вказівки на місце зосередження психологічного стану істот та іменників *голова, очі, живіт* для локалізації їх фізичного стану, пор.: *Антосьові все холодніло ... в душі* (А.Свидницький); *...і чогось на душі ясніє* (С.Васильченко); *Мені аж у серці йокнуло* (В.Винниченко); *Щось несподіване трапилось з Іваном: у голові помутилось, зачервоніло у віччю*

[в очах] (Л.Яновська); *В Сашка вже боліли і ноги, і руки, і спина, в очах аж тьмарилося* (Ю.Смолич); *У Гармаша гуло в голові* (О.Ільченко).

З іншого боку, метафоричність аналізованих конструкцій передбачає "специфічну" локалізацію стану, тобто використання таких частин людського організму, якими не міг виражатися співвідносний із прямим суб'єктом локативно-суб'єктний компонент безособових речень, породжених дієсловами фізичного стану істот у прямому значенні, пор.: *У Тимка похолело під ложечкою* (Г.Тютюнник); *Йонька... був такий радий... що аж під печінкою співало* (Г.Тютюнник); *...застугоніло в скронях, наче молотки-вібратори* (Є.Гуцало).

Отже, використання великої кількості дієслів різнопланової семантики в метафоричному безособовому вжитку для позначення фізичного чи психологічного стану істот є цікавим лексико-семантичним і семантико-синтаксичним явищем сучасної української мови. Утворені з їхньою участю безособові конструкції виявляють формально-граматичну подібність до безособових речень, утворених дієсловами з питомим значенням фізичного стану істот. Проте об'єднувати їх в межах одного типу речень із локативно-суб'єктним компонентом безпідставно, оскільки безособові конструкції, утворені метафорично вжитими дієсловами, мають фразеологізований, ідіоматичний характер.

Отже, у сучасній українській мові безособові речення з непрямим суб'єктом у формі місцевого відмінка є маловживаним і функціонально обмеженим типом речень. Їх породжують лише деякі семантичні різновиди дієслів стану.

Функціонування безособових речень з непрямим суб'єктом у місцевому відмінку зумовлене образністю, стилістичною маркованістю відповідних двоскладних конструкцій, в яких назви просторових реалій та частин людського організму займають нетипову для них позицію прямого суб'єкта. Вираження цих реалій формою місцевого відмінка дає змогу увиразнити їхню пасивність, нейтралізувати властиву для двоскладних речень образність. Особливо придатною локативна форма місцевого відмінка є для суб'єкта, вираженого назвами просторових реалій.

Найвищий рівень суб'єктного значення зберігає виражений назвами просторових реалій суб'єктно-локативний компонент, що чітко співвідноситься з прямим суб'єктом відповідних двоскладних конструкцій і вживається при дієсловах зміни стану просторових реалій за рівнем наповненості. До цих дієслів функціонально уподібнюються дієслова емоційного стану, зміни якісного стану чого-небудь за кольором, що вказують на зміну стану просторових реалій за рядом інших ознак.

Значно більше суб'єктна семантика нейтралізується в місцевого відмінка, вираженого назвами частин людського організму. У безособових реченнях ця відмінкова форма вказує переважно на локальну зосередженість фізичного стану істоти. Вони є полісуб'єктними, оскільки крім локативно-суб'єктного компонента містять суб'єктний детермінант, що вказує на особу — носія фізичного стану. Дієслова інших ЛСГ, зокрема звучання та природних процесів породжують безособові речення подібної структури на рівні переносного значення. Наявний у таких реченнях компонент у формі місцевого відмінка підкреслює лише локальну окресленість стану, але зовсім не співвідноситься з прямим суб'єктом двоскладних речень. Безособові речення на позначення фізичного стану істот відзначаються однотипністю семантико-синтаксичної структури.

Для всіх безособових речень з локативним суб'єктом у формі місцевого відмінка характерне використання детермінантів причинової або кількісної семантики.

РОЗДІЛ II

ОСОБОВІ ДІЄСЛОВА ЯК ПРЕДИКАТИ БЕЗОСОБОВИХ РЕЧЕНЬ З ІМПЛІЦИТНИМ СУБ'ЄКТОМ

2.1. Безособове вживання особових дієслів на позначення природних процесів

У сучасній українській мові наявна досить велика група особових дієслів, які позначають природні процеси і до певної міри дублюють семантику та функції власне-безособових дієслів. Від останніх вони відрізняються здатністю однаково легко утворювати двоскладні особові й односкладні безособові речення.

Слід відзначити, що семантика безособово вживаних дієслів охоплює основні значення суто безособових на позначення природних процесів, проте безособове вживання таких особових дієслів дає змогу значно ширше коло природних процесів подати як стихійні, некеровані, ні від кого не залежні.

ЛСГ функціонально безособових дієслів на позначення природних процесів об'єднує такі тематичні підгрупи: 1) поява денного світла (*світліти, ясніти, яснішати*); 2) стан неба (*хмарніти, хмуритися, вияснюватися, насупитися*); 3) температурні зміни (*прохолонути, потепліти, студеніти, посвіжішати*); 4) опади (*задощити, пократити, побризкати, хляпати*); 5) вияв стихії (*загриміти, хурделити, спалахувати, блискати, итормити*); 6) стан природних реалій та фізичних організмів (*пульсувати, просихати, застигнути, зацвісти*).

Характерною семантико-синтаксичною ознакою дієслів на позначення природних процесів є їх одновалентність. Вони визначають стан або вияв природних явищ як спосіб їх існування чи реалізації. Єдиним компонентом валентної рамки цих дієслів є суб'єкт стану або процесу, пор.: *Море итормить; Хурделить метіль* (І.Нехода); *Повітря гушло і студеніло* (А.Головка).

Донедавна вважалося, що власне-безособові дієслова на позначення стану природи виступають у реченні нерозчленованими суб'єктопредикатом [6, с.29], безсуб'єктним предикатом [173, с.351], предикатом формального предметного

суб'єкта [132, с.164-165]. Останнім часом у мовознавстві набула поширення думка про те, що на власне-семантичному рівні вони передбачають суб'єкт, який регулярно не виражається на семантико-синтаксичному та формально-граматичному рівнях. Вчені вважають, що авалентних дієслів не існує, і навіть суто безособові дієслова виражають предикативну ознаку лексично невираженого носія всеохопного стану [54, с.43; 36, с.18; 136, с.109]. Невласне-безособові дієслова у двоскладних особових реченнях зумовлюють цілком реальний суб'єкт, виражений назвами природних сил, а іноді навіть конкретних предметних реалій, пор.: *Море штормить; Хурделить метіль* (І.Нехода); *На стежках уже підсихав ґрунт* (С.Чорнобривець). Безособове вживання цих дієслів спричиняє редукцію семантичного суб'єкта на семантико-синтаксичному та формально-граматичному рівнях речення. Утворюються суто безособові речення з високим рівнем завуальованості суб'єкта, який, проте, не зазнав повної нейтралізації на глибинному власне-семантичному рівні і на відміну від носія всеохопного стану асоціюється з конкретними елементами дійсності. Якщо компонент із значенням носія всеохопного стану не має повнозначного лексичного відповідника на формально-граматичному рівні, оскільки виражає все оточення у навколишньому середовищі, то в реченнях з невластиво-безособовими дієсловами суб'єкт легко встановлюється у процесі зіставлення з відповідним двоскладним реченням, пор.: *Підсохло, потім протряхло* (О.Ющенко). — *На стежках уже підсихав ґрунт* (С.Чорнобривець); *Надворі ...прояснювалось* (І.Нечуй-Левицький). — *Небо прояснювалось*. Отже, якщо власне-безособові дієслова позначають всеохопний, ні від кого не залежний стан природи взагалі, то функціонально безособові вказують на окремі природні явища, які лише в конкретному висловленні подаються як стихійні і незалежні процеси.

Безособове вживання особових дієслів на позначення природних процесів зумовлює редукцію суб'єктного компонента, оскільки основною семантичною ознакою безособового дієслова є його "несумісність з уявленням про активного діяча" [142, с.220]. Редукція єдиного валентно зумовленого суб'єктного компо-

нента спричиняється або до появи у валентній рамці дієслова компонента із синкретичним значенням, або до актуалізації валентно незв'язаних компонентів. Характерно, що різні, а іноді ті самі дієслова на позначення природних процесів у безособових конструкціях можуть поширюватися різними валентно незв'язаними компонентами, внаслідок чого утворюються різні типи семантико-синтаксичної структури речення. Залежно від характеру змін виділяється два способи безособового вживання дієслів на позначення природних процесів. Суть першого полягає в тому, що редукція суб'єкта стану породжує появу в безособовому реченні синкретичного компонента у формі Ор.в., пор.: *Ще не вдарив мороз* (Леся Українка). — *Розвіялись низькі хмари... зазорилося, вдарило скрипучим морозом* (Ю.Збанацький); *Навесні запульсували соки дерев і трав. — Під корою дерев запульсувало соками...* (Я.Гримайло). У лінгвістичній літературі такий компонент здебільшого тлумачився як орудний знаряддя, орудний інструментальний [163, с.449-450; 158, с.353; 66, с.148]. На думку О.М.Пешковського, у конструкціях цього типу "підмет усувається як невідома причина того явища, що виражене дієсловом. У деяких випадках найближча причина є очевидною (наприклад, *град, дощ*), і незважаючи на це мова передає її лише як знаряддя якоїсь іншої, віддаленої причини" [158, с.353]. Інші дослідники наголошували на тому, що компонент у формі Ор.в. має виразний відтінок суб'єктності і позначає на семантичному рівні речення безпосереднього діяча [200, с.157; 147, с.172]. Р.Мразек, зокрема, писав, що в розвитку конструкцій з таким компонентом відбулося синтаксичне зрушення у значенні Ор.в. "від значення інструмента до значення непрямого суб'єкта" [147, с.172]. Справді, надзвичайно легка і семантично повноцінна трансформованість безособових речень зазначеного типу у відповідні двоскладні дає підставу вважати, що компонент у формі Ор.в. при дієсловах ЛСГ на позначення природних процесів має дуже високий рівень суб'єктного значення, яке дещо модифікується значенням інструментальності, внаслідок чого утворюється синкретичний компонент із суб'єктно-інструментальним значенням. Проте безособові конструкції типу

P+S/Instr є маловживаними. Безособові речення такої семантико-синтаксичної структури утворюють лише дієслова із значенням вияву стихії, пор.: *палахкотило / спалахнуло / блиснуло / сяйнуло вогнем; вдарило морозом, гримнуло громом.*

Значно продуктивнішим є другий спосіб безособового вживання особових дієслів на позначення природних процесів. Суть його полягає в цілковитій редукації суб'єктного компонента в безособовому реченні, пор.: *Бачиш, як хурделить!* (В.Речмедін); *Не все ж і хмуриться, — колись виясниться* (Українське прислів'я). *...ясніло все більше* (Ю.Яновський); *Поволі холодіє* (П.Дорошко).

Слід відзначити, що у дієслів цієї ЛСГ простежується виразна тенденція саме до такого способу безособового функціонування. Суб'єкт стану, виражений на лексичному рівні обмеженим колом назв природних явищ і стихій (пор.: *повітря, небо, сонце, мороз, вітер, земля*), часто є очевидним, зрозумілим. Крім того, як зазначає Є.М.Галкіна-Федорук, у багатьох дієслів “суб'єкт дії наче входить до основи дієслова: морозить — мороз, гримить — грім, світить — світло” [66, с.137]. Отже, внаслідок своєї очевидності суб'єктний компонент при дієсловах ЛСГ на позначення природних процесів стає семантично надлишковим і легко редукується, що спричиняється до утворення суто безособових конструкцій.

Характерно, що в ролі зредукованого суб'єкта процесу можуть виступати не лише назви типових природних явищ, а й конкретних природних об'єктів (*море, стежки, поле, трава* тощо), пор.: *Море штормить. — Всю ніч штормило так, що багато пасажирів не спало* (С.Олійник); *Виглянуло сонечко — підсохли стежки. — Підсохло, потім і протряхло...* (О.Ющенко); *Зацвіли квіти, зазеленіла трава. — ...зацвіло й зазеленіло, як на інших могилах* (Є.Гуцало). Зрідка безособове вживання особових дієслів на позначення природних процесів супроводжується редукацією суб'єкта, вираженого назвами конкретних істот, пор.: *До того ж і риба клювала дедалі гірше* (Л.Письменна). — *На світанку найкраще клює* (Л.Письменна). Позначувана такими дієсловами конкретна фізична дія в безособовому реченні набуває ознак процесуальності.

Другий спосіб безособового вживання дієслів цієї ЛСГ особливий тим, що легка і послідовна редукція єдиного суб'єктного компонента при відсутності інших валентно зумовлених компонентів породжує актуалізацію детермінантів. Найуживанішим з-поміж них є детермінант з локативною семантикою. Безособові речення типу $P+D_{loc}$ утворюють дієслова, що вказують на появу денного світла та стан неба, пор.: *Надворі виднішало та прояснювалося* (І.Нечуй-Левицький); *Навкруги світлішало; За вікнами видніло*. Локативний конкретизатор активно вживається і в безособових реченнях з дієсловами тематичної підгрупи, що характеризують вияв стихії, пор.: *Під човном клекотіло, кипіло, шумувало* (М.Коцюбинський); *Тільки блискало у хмарах ...* (П.Тичина).

Тенденція до актуалізації темпорального конкретизатора простежується при безособовому вживанні дієслів на позначення опадів та температурних змін, пор.: *...Вдень був дощ, хляпало зрання і не було найменшої можливості вийти з хати* (Г.Хоткевич); *В кінці жовтня задощило* (П.Козланюк); *Після утрени, як верталися з вербою, дуже потепліло, розтав сніг* (О.Стороженко). Темпоральні конкретизатори особливо активно вживаються у структурі безособових речень, утворених дієсловами з префіксами *про-*, *по-*, *за-*, які вказують на часову обмеженість дії. На залежність синтагматичних особливостей дієслів від семантики дієслівних префіксів вказував, зокрема, В.В.Виноградов [51, с.503]. Якщо в особових реченнях, утворених такими дієсловами, часові конкретизатори є факультативними, то в безособових їх роль зростає, пор.: *...не один тиждень чекай, поки просохне* (А.Шиян); *...сьогодні до обіду проясніло*. Семантико-синтаксичну структуру безособових речень з темпоральним детермінантом відбиває схема $P+D_{temp}$.

Детермінантний компонент цільової семантики послідовно вживається в безособових реченнях типу $P+D_{rezult}$, утворених дієсловами на позначення стану неба, пор.: *Надворі хмариться чи на дощ, чи на вітер* (С.Васильченко); *Вчора зовсім було насупилося на дощ...* (М.Кропивницький). Більшість безособових форм дієслова з прийменниково-іменниковою формою *на* + Зн.в. у ролі цільо-

вого поширювача мають усталений фразеологізований характер. Не випадково, що серед фразеологічних одиниць велику групу становлять ті, що утворені саме за такою моделлю безособового вживання, пор.: *на світ благословило, на день займалося, на сон хилило, на біду йшлося*.

Значно рідше в семантико-синтаксичній структурі безособових речень з дієсловами ЛСГ на позначення природних процесів вживається обставинний конкретизатор, що вказує на міру, кількісний вияв процесу. Цей поширювач використовується здебільшого в безособових реченнях, утворених дієсловами, що вказують на температурні зміни (пор.: *Вдень припікає таки добре, немов літом* (М. Коцюбинський); *Парить, так парить!* (Панас Мирний) та на опади (пор.: *...погрімить, поблиска, часом трохи побризка та й розійдеться* (М.Кропивницький); *Після ожеледі на деревах понамерзало на палець...* (Є.Гуцало). Появі детермінанта зі значенням міри особливо сприяють дієслова з префіксами *на-*, *пона-*, що спеціалізуються в українському дієслівному словотворенні на вираженні кількісного значення.

Детермінант міри також послідовно актуалізується в безособових реченнях, утворених дієсловами на позначення пов'язаних з людською діяльністю природних процесів, в інтенсивності, кількісній істотності яких зацікавлена людина, пор.: *родити, клювати, походити*. Напр.: *...ніде було так не родило, як там де я [сіяв]* (О.Довженко); *На світанку найкраще клює* (Л.Письменна); *Аж любо глянути: як гарно походило!; А вродило цього року [так, що]— листу не видно* (С.Васильченко).

Останнім часом деякі дослідники висловлюють припущення, що локативні та темпоральні форми у складі безособових речень виражають значення носія предикативної ознаки. Г.О.Золотова зазначає, що "смісл односкладного речення — у віднесенні ознаки до середовища, яке сприймається мовцем "тут" і "зараз", при тому, що цей предикативний зміст ще співвідноситься з дійсністю взагалі в категоріях модальності, часу та особи" [85, с.112]. В.М.Павлов не погоджується з позицією Г.О.Золотової і кваліфікує локативний член безособово-

го речення як "другорядний носій предикативної ознаки, бо явище, позначуване безособовим реченням, представляє процес і має певний ознаковий зміст, що разом відноситься до компонента середовища, якого безособове речення "має на увазі" [154, с.85]. На нашу думку, локативний чи будь-який інший обставинний компонент речення є конструктивно необхідним поширювачем, що надає йому семантичної і синтаксичної завершеності, але він не заміщує суб'єкта. Цілком очевидно, що названі дієсловом процеси породжують не обставинні компоненти, а завуальовані, неназвані у безособовому реченні суб'єкти. Локативні та інші обставинні компоненти є детермінантами, що утворюються шляхом згортання кількох семантично елементарних речень в одне, пор.: ...*на могилі зацвіло, зазеленіло,..*(Є.Гуцало) ← *Квіти є на могилі + Квіти зацвіли + Трава є на могилі + Трава зазеленіла.*

Аналіз власне-семантичної структури безособового речення показує, що його локативний детермінант у семантично елементарному реченні виступав предикативною ознакою суб'єкта, виділяв його з-поміж інших. У безособовому реченні він виконує функцію конкретизації, своєрідно натякаючи на суб'єкт. Тому деякі вчені вважають, що безособові речення з просторовим детермінантом мають менший рівень завуальованості суб'єкта і становлять проміжну конструкцію між особовим двоскладним реченням і суто безособовим, пор.:

<i>Трава, що є на могилі, зазеленіла</i>	<i>Повітря, що було в кімнаті, посвіжішало</i>
<i>На могилі зазеленіло</i>	<i>У кімнаті посвіжішало</i>
<i>Зазеленіло...</i>	<i>Посвіжішало...</i>

Своєрідну градацію речень за рівнем особовості / безособовості відповідно до просторової чіткості, виділеності суб'єкта розробив Ю.С.Степанов. Він вважав, що особовість / безособовість "градується по лінії просторово-часової або переважно просторової чіткості референта суб'єкта речення, тобто по лінії контурів речі, ступеня віддаленості об'єкта від фону" [188, с.230].

Отже, вживання просторового детермінанта сприяє певній означеності, конкретизації лексично невираженого в безособовому реченні суб'єкта, відпо-

відно знижує рівень його завуальованості, але не перебирає на себе суб'єктної функції.

Другий тип безособового вживання, суть якого полягає у використанні різних детермінантів, властивий також для дієслів, що позначають природні процеси на рівні переносного значення. Зафіксовано кілька типів такого явища. Найчастіше для позначення природних процесів використовуються дієслова ЛСГ психічного стану істот. Стан природного середовища уподібнюється до стану людей. Це дає змогу образно, з більшою експресивністю передати природні процеси як стан певного живого організму, підкреслити їх стихійність і неконтрольованість. Характерно, що в такому контексті здебільшого використовуються дієслова на позначення негативних емоцій людей, пор.: *скаженіти, шаленіти, розходжуватися* тощо. Напр.: *За вікном мело, скаженіло, вило* (О.Гончар); *Відшаленіло, відвирувало...* (О.Гончар).

У метафоричному безособовому вжитку на позначення природних процесів використовуються також дієслова, що передають різні види людської діяльності: інтелектуальної, творчої, фізичної тощо. У безособових реченнях вони часто поєднуються із власне-дієсловами на позначення природних процесів, пор.: *Над полями гриміло, блискало, будувалося* (О.Гончар); *Наближалась весна. Голубіли душі, а вдалині імпровізувало на блакитних плямах* (М.Хвильовий). Вторинні дієслова на позначення природних процесів здебільшого утворюють суто безособові речення з локативним детермінантом. При безособовому, метафоричному вживанні двовалентних дієслів із значенням людської діяльності в реченні зберігається валентно зумовлена позиція об'єкта, яку, проте, займають не іменники — назви істот та предметів, а іменники — назви природних реалій, пор.: *...Високо збаламутило степ* (О.Гончар); *Привіяло Денікінський рів, прибрало його зарості в білі, урочисто-печальні намітки* (В.Земляк).

Характерно, що у складі безособових конструкцій метафоричні назви природних процесів вживаються навіть частіше, ніж у структурі двоскладних речень. Це зумовлено спільною сферою стилістичного використання та спрямованістю на експресивність, певний художній ефект обох мовних явищ (метафо-

ричного переосмислення семантики дієслова та його безособового вживання). Такі дієслова утворюють найпоширеніший тип безособових речень із імпліцитним суб'єктом — речення із локативним детермінантом.

Отже, дієслова ЛСГ на позначення природних процесів утворюють безособові речення різної семантико-синтаксичної структури та різного ступеня завуальованості суб'єкта:

- 1) безособові речення типу P+S/Instr із синкретичним суб'єктно-інструментальним компонентом, що мають незначний ступінь завуальованості суб'єкта;
- 2) суто безособові речення з найвищим ступенем завуальованості суб'єкта, у семантико-синтаксичній структурі яких широко представлені обставинні детермінантні конкретизатори: P+D_{loc}, P+D_{temp}, P+.D_{rezult}, P+.D_{quant}

Семантико-синтаксичні зміни валентного потенціалу дієслів при утворенні безособових речень першого типу є мінімальними. Дієслово зберігає здатність передбачати суб'єкт, який з метою підкреслення стихійності, мимовільності позначуваних природних процесів виражається формою інструменталія. Безособові речення такого типу є двокомпонентними як на власне-семантичному, так і на семантико-синтаксичному рівнях. Однокомпонентність (безпідметовість) характерна для них лише на формально-граматичному ярусі мови.

Другий тип безособового вживання значно продуктивніший і поширеніший за перший. Його специфіка полягає в утворенні суто безособових речень з повністю нейтралізованим на семантико-синтаксичному рівні суб'єктом, що спричиняється до асиметричності власне-семантичної та семантико-синтаксичної структур речення. Імплікація суб'єкта зумовлює актуалізацію детермінантів, які надають реченню семантичної і синтаксичної завершеності, сприяють певній означеності, окресленості суб'єкта, але не заміщують його.

2.2. Семантико-синтаксичні параметри безособового вживання дієслів звучання

У мовознавчій літературі неодноразово підкреслювалося, що предикативний центр безособових речень, крім дієслів на позначення природних процесів, активно утворюють особові дієслова, які називають звукові вияви стихійних сил чи невідомих суб'єктів. Деякі дослідники твердять, що в реченнях такого типу "суб'єктні члени неможливі" і кваліфікують їх як безсуб'єктні [181, с.198]. Н.М.Арват вважає ці речення безсуб'єктними буттєвими на підставі того, що вони вказують на ознаку певної ситуації, фрагмента дійсності, а не суб'єкта [16, с.47-48]. Н.Ю.Шведова називає їх однокомпонентними суб'єктними, бо в них наявний лише один головний член, а дія передбачає неозначений чи усунений суб'єкт [173, с.352]. Незважаючи на різне термінологічне визначення семантико-синтаксичної структури безособових речень, утворених дієсловами звучання, думки мовознавців збігаються в питанні про послідовну семантико-синтаксичну і формально-граматичну невираженість у них суб'єктного компонента внаслідок його неозначеності чи усунення.

Хоч дієслова звучання, подібно до дієслів на позначення природних процесів, утворюють безособові речення з імпліцитним суб'єктом, вони істотно відрізняються від останніх за своєю природою. Річ у тому, що дієслова звучання належать до групи акціональних дієслів, тобто позначають дію. Як зазначає Г.О.Золотова, для акціональних дієслів характерні такі ознаки: "активність, цілеспрямованість дії, здійснюваної здебільшого особою або живою істотою, потенційна спостережуваність і здатність до конкретно-часової локалізації" [88, с.61]. Дієслова звучання — єдиний тип акціональних дієслів, які можуть утворювати суто безособові речення, семантичний суб'єкт яких на семантико-синтаксичному та формально-граматичному рівнях редукується, а не змінює форму свого вираження. Це, очевидно, зумовлено фізичним, природним характером позначуваної ними дії. Таку дію найлегше подати як цілком незалежну від суб'єкта, його волі чи намірів.

Характерно, що особові дієслова звучання на відміну від особових дієслів на позначення природних процесів не дублюють семантику власне-безособових

дієслів. В українській мові немає суто безособових дієслів звучання. Для вираження стихійного, мимовільного звукового вияву використовуються тільки особові дієслова.

У лінгвістичній літературі безособові речення, породжені дієсловами звучання, традиційно об'єднують і розглядають у межах одного типу семантико-синтаксичної структури речення [181; 16; 173]. За нашими спостереженнями, ці дієслова залежно від того чи іншого відтінку свого значення утворюють безособові речення різної семантико-синтаксичної структури.

За класифікацією Л.М.Васильєва, дієслова звучання поділяються на три основних групи: 1) звучання неживих предметів; 2) звучання істот (крім людей); 3) звучання людей. Кожна з них має свої підгрупи. Окремо він виділяє групу дієслів із значенням "просто поширення звуків" типу *покотитися, роздаватися* і антонімічну до всіх названих групу "незвучання, припинення звучання" [45, с.39].

Здебільшого вважають, що як безособові функціонують дієслова, що виражають звукові вияви стихійних, військових дій [16, с.47]. Проте в безособовому вжитку сучасної української мови зафіксовано дієслова, які передають звучання природного середовища, звучання, що є наслідком механічної дії, виконуваної за допомогою конкретних предметів, звучання як ознака руху істот та неістот, звучання тварин, нечленороздільні звукові вияви людей, поширення звуків взагалі та припинення звучання.

Найактивніше безособові речення утворюють дієслова, що відтворюють звучання природного середовища: рослин, води, повітря тощо. Вони активно функціонують як безособові внаслідок того, що звукові вияви у природі важко, а іноді неможливо пов'язати з певним суб'єктом дії. У таких реченнях він лексично не виражається, тому що сприймається як невідомий чи міфічний. Позначуване дієсловом звучання може належати навіть живим істотам, але воно подається як ознака середовища безвідносно до каузатора.

Дієслова, що передають звучання природного середовища в безособових реченнях, становлять надзвичайно велику групу, пор.: *клекотати, гриміти, шумувати, гудіти, шелестіти, дзюркотати, тріщати, плюскотати, поскрипувати, хлюпати, рокотати, ляцати, гоготіти, торохтіти, деренчати, хлющати, чвакати, жибоніти, цяпкотіти* тощо. Напр.: Хлющало, капало, дзюркотіло, жибоніло, хляпало, чвакало, шубовскало, цяпотіло, творячи потужний шум зливи, — так, наче поблизу котився водоспад із гори (Є.Гуцало).

Характерною ознакою семантико-синтаксичної структури безособових речень з дієсловами звучання природного середовища є послідовне вживання в них обставинних конкретизаторів з локативною семантикою, пор.: Біля куща хруснуло (М.Стельмах); Зашуміло в зелених гаях, загримало, загуло (М.Хвильовий). Із-за гамазейв, у темряві, тихо шерхнуло (А.Головко). Регулярне вживання цих компонентів спонукало деяких мовознавців відмовитися від визначення їх як детермінантів або конкретизаторів, тобто факультативних поширювачів речення [181, с.199]. Вони кваліфікують їх як локативні члени речення. Н.М.Арват називає такі компоненти локальними конкретизаторами мінімального структурного типу [16, с.48]. Проте видається логічним вважати їх детермінантами, оскільки дієслова звучання своєю семантикою не можуть відкрити валентно пов'язаної локативної позиції. Регулярне вживання локативного компонента зумовлене конструктивною мінімальністю безособових речень, породжених дієсловами звучання. Актуалізація детермінантів надає їм семантичної конкретності і синтаксичної завершеності. Крім локативного детермінанта можуть вживатися інші поширювачі, зокрема: темпоральний (пор.: Під вечір загуло, заторохтіло), міри, ступеня (пор.: Ревіло і тріщало [так], неначе дах зривало з хати (О.Стороженко); ...так гримало..., що старий токар уже не чув свого голосу (В.Кучер). Семантико-синтаксичні структури безособових речень, породжених дієсловами із значенням звучання природного середовища репрезентують схеми $P+D_{loc}$, $P+D_{temp}$, $P+D_{quant}$

Другий тип безособового вживання дієслів звучання репрезентує кількісно невелика підгрупа, яка вказує на звучання, що є наслідком механічної дії, виконуваної за допомогою конкретних предметів, пор.: *гуркнути, бабахати, цьвохкати, скребти* тощо. Характерною семантико-синтаксичною властивістю цих дієслів є здатність позначати звукові явища за допомогою двох компонентів речення: суб'єкта дії та інструменталія. На відміну від інших дієслів звучання вони є двовалентними, пор.: *...чути було, як скребе бритвою Чумаченко* (Г.Тютюнник); *Відвідувач грюкнув дверима*. Безособові речення з участю цих дієслів утворюються тоді, коли безпосередній виконавець дії є невідомим. Інструментальний компонент у структурі таких речень досить часто зберігається, якщо звучання легко ідентифікується слухачем із предметом чи пристроєм, за допомогою якого воно утворюється, пор.: *На вулиці гуркнуло мотором машини* (Є.Гуцало); *...і в цей момент по ній [пляшці] дзикнуло кулею* (О.Гончар). Крім того, збереження цього компонента в безособовому реченні сприяє його семантичній та синтаксичній повноті. Отже, валентна рамка дієслів звучання як наслідку механічної дії за допомогою конкретних предметів, представлена схемою S+P+Instr, у безособовому реченні зазнає мінімальних змін: редукується лише суб'єкт дії, але зберігається другий валентно пов'язаний компонент, що засвідчує схема: P+Instr.

Коли звучання не ідентифікується з конкретним предметом і подається як особливе, стихійне, надзвичайне явище, то в безособових реченнях інструментальний компонент редукується, а конструктивної значущості набувають детермінанти. Якщо при дієсловах звучання природного середовища здебільшого вживався локативний детермінант, то з дієсловами звучання як наслідку механічної дії, виконуваної за допомогою конкретних предметів, частіше вживаються детермінанти із значенням міри та кількості, пор.: *...сьогодні вночі гупнуло так, що півнеба зайнялося* (Г.Тютюнник); *...з яру бабахнуло ще два рази...* (Г.Тютюнник); *Десь далеко-далеко гримнуло раз, удруге...* (І.Багрянний); *Ще два рази бабахнуло...* (Г.Тютюнник). Активне використання кількісного детерміна-

нта зумовлене тим, що звучання як наслідок механічної дії на відміну від звучання природи може бути конкретним, цільнооформленим, разовим, воно частіше підлягає лічбі. Невипадково більшість дієслів аналізованої підгрупи мають аспектуальне значення одноактності, завершеності дії, виражене суфіксом *-ну-*, пор.: *бухнути, бабахнути, гупнути, трахнути, цьвохнути* тощо. Такі дієслова позначають здебільшого воєнні звукові вияви, зумовлені пострілами, вибухами тощо. Семантико-синтаксична схема утворюваних ними безособових речень виглядає так: $P+D_{\text{quant}}$.

До дієслів звучання як наслідку механічної дії за допомогою конкретних предметів прилягає кількісно обмежена підгрупа дієслів, які, передаючи звучання, визначають час, пор.: *пробити, пробемкати, прокукукати, продзвонити* тощо. Виражене ними звучання також утворюється внаслідок механічної дії. Проте передумови й особливості їх безособового вживання дещо інші. Суб'єкт дії, здебільшого виражений лексемами *годинник, вежа, дзвін* тощо, редукується не внаслідок невідомості, а через свою очевидність. Крім того, безособова конструкція дає змогу подати часові зміни як стихійне, непідвладне людям явище. Конструктивно необхідним компонентом семантико-синтаксичної структури безособових речень цього типу є темпоральний конкретизатор, за допомогою якого подається часова інформація, пор.: *З башти продзвонило дванадцять* (М.Коцюбинський); *На вежі міської управи пробило дев'ять* (А.Головка); *Ходимо по залі, вже й одинадцять прокукало* (О.Стороженко). Семантико-синтаксичну структуру безособових речень цього типу відтворює схема $P+D_{\text{temp}}$.

Окремий тип безособового вживання дієслів звучання неживої природи становить досить велика підгрупа дієслів звучання як ознаки руху істот та неістот, пор.: *загупати, задріботіти, залопотіти, прохурчати, човгати, прошаркати* тощо. В одинадцятитомному Словнику української мови значення таких дієслів тлумачиться непослідовно. Деякі з них (*прошарудіти, прошуміти* тощо) позначають рух із шарудінням/ шумом тощо, а інші (*просвистіти*) виражають звучання під час швидкого руху. Отже, значення цих дієслів містить і сему ру-

ху, і сему звучання. Залежно від комунікативних настанов мовця в кожній окремій ситуації мовлення може домінувати одна з них. На близькість і "перетин" значень руху і звучання, а також на "досить частотне вживання дієслів звучання для позначення руху" вказував також Л.М.Васильєв [45, с.49].

Значення звучання особливо виразно домінує в семантиці цих дієслів за умови їх безособового вжитку. Породжені ними безособові речення відтворюють ситуацію, коли суб'єкт дії, а відтак і його рух є невідомими, неочевидними. На їх існування вказує саме звучання. Воно перебуває на першому плані у сприйнятті мовця, пор.: *Незабаром в коридорі босо, численно задріботіло, залунали дитячі кроки* (О.Гончар); *У сінях загунало, брязнула клямка, зайшов Федір* (Ю.Збанацький); *За вікнами зачовгало* (Г.Тютюнник); *Від греблі шляхом потупотіло* (Гр.Тютюнник).

Дієслова звучання як ознаки руху істот та неістот, вживаючись як безособові, часто мають додаткові аспектуальні характеристики, які певною мірою впливають на семантико-синтаксичну структуру безособових речень. Так, дієслова із значеннями початку та раптовості дії, на які вказує префікс *за-* (пор.: *загупати, зачовгати* тощо), утворюють безособові речення, ускладнені локативним детермінантом, що визначає місце дії. У семантико-синтаксичній структурі речень, зумовлених дієсловами із значенням завершеності, якої надає префікс *про-* (пор.: *просвистіти, прошуміти* тощо), здебільшого немає жодного поширювача. Напр.: *Прошуміло, прогріміло, та й сліду нема...* (С.Васильченко); *Двоє верхівців промчали шляхом. Протупотіло, завмерло* (О.Гончар); *Свистить — лягай, просвистіло — вставай* (Г.Тютюнник). Отже, дієслова звучання як ознаки руху істот та неістот утворюють безособові речення двох семантико-синтаксичних типів: $P+D_{loc}$ та P .

Група дієслів на позначення звучання тварин порівняно з попередньою кількісно менша і семантично однорідніша. У межах неї Л.М.Васильєв виділяє підгрупи звучання птахів, домашніх, диких та інших тварин [45, с.44]. Найактивніше для утворення безособових речень використовуються дієслова, що по-

значають звукові вияви відомих всім птахів і домашніх тварин. Особливо виразно ця тенденція простежується в дієслів, що виражають специфічне звучання, яке легко ідентифікується з його каузатором, пор.: *курликати, кувікати, мекати, скрекотати, нявчати, іржати* тощо. Суб'єкт дії у безособових реченнях, утворених цими дієсловами, редукується внаслідок своєї очевидності і комунікативної потреби акцентувати на звучанні, його стихійності, раптовості, істотності тощо. Напр.: *У небі закурликало* (О.Довженко); *У повітці жалібно кувікало* (І.Нечуй-Левицький); *Колись, не так і давно, на цьому подвір'ї мукало й іржало, мекало і бекало, хрюкало і кудкудакало* (І.Чендей); *...а потім раптом підпадьомкнуло й зовсім близько* (О.Гончар). Змістової повноти та синтаксичної завершеності таким реченням надає локативний детермінант. Їхню семантико-синтаксичну структуру відображає схема P+D_{loc}.

Характерно, що дієслова на позначення звучання тварин у безособових реченнях можуть виражати звукові вияви, що не належать безпосередньо тваринам, але асоціюються з ними. Напр.: *На повен голос включився магнітофон*. *Заверещало, засвистіло, закукурікало і занявчало по-котячому* (Ю.Збанацький). Такий тип безособового вживання ґрунтується на метафоричному перенесенні назви одного звукового вияву на інший за подібністю, хоч звучання як основа дієслівного значення при цьому не змінюється. Метафоричне використання дієслова в межах однієї ЛСГ Л.М.Васильєв назвав внутрішньою метафоризацією [45, с.51]. У таких реченнях конструктивно необхідним стає детермінант способу дії, який конкретизує звучання, пов'язує його за подібністю із звучанням відомих тварин, пор.: *Занявчало по-котячому ← Зазвучало так, як нявчить кіт*. Типовою формою вираження цього детермінанта є так званий орудний порівняння [159, с.46].

Вважається, що конструкції з орудним порівнянням мають ідіоматичний, усталений характер, а тому у сучасних слов'янських мовах витісняються реченнями з порівняльним зворотом, який дає змогу виразити більш живі і несподівані порівняння [200, с.186]. Вживання орудного порівняння видається дореч-

ним саме в безособових реченнях, оскільки його компактність і експресивність посилюють властиве безособовій конструкції значення стихійності, неозначеності дії. Особливо часто цей компонент використовується у безособових реченнях, породжених дієсловами звучання. Його лексичне вираження в них обмежене невеликим колом найбільш відомих тварин типу *півень, соловей, кіт, вовк*. Така модель безособових речень з дієсловами звучання є досить продуктивною. Напр.: *А вони [нечиста сила] таке виробляють, що шапка на голові підіймається. То залетється солов'єм, то совою завиє, то півнем закукурає...* (Г.Тютюнник). Отже, дієслова на позначення звучання тварин утворюють безособові речення двох семантико-синтаксичних структур: $P+D_{loc}$ і $P+D_{mod}$.

Дієслова, що відтворюють звукові вияви людей, безособові речення утворюють дещо рідше. Найвищою реченневотвірною здатністю відзначаються дієслова на позначення нечленороздільного звучання вигуків типу (пор.: ... *надворі занокало, затупотіло* (Г.Тютюнник); *Десь за вогненным колом тихесенько, але злісно пхикнуло* (І.Багрянний), звучання як наслідку фізичного стану організму (пор.: ...*Коли він туди прибіг, то стогнало уже десь попереду* (Г.Тютюнник) та звучання як психологічної реакції (пор.: *В руці зареготало* (М.Хвильовий); *Враз ніби хтось заплакав. Вчулось? Ні, таки плакало* (П.Панч). Безособові речення такого типу утворюються здебільшого внаслідок невідомості, неочевидності суб'єкта дії, щодо якого в контексті може висловлюватися припущення, пор.: *Десь за вогненным колом тихесенько, але злісно пхикнуло. То Наталка, розсердившись, мабуть* (І.Багрянний). Семантичної і синтаксичної завершеності таким реченням надає локативний конкретизатор. Отже, дієслова, що відтворюють звукові вияви людей, формують безособові речення за типовою для більшості дієслів звучання схемою: $P+D_{loc}$.

Значно рідше в ролі предикативного центру безособових речень виступають дієслова, що передають людське мовлення. Вони належать до стилістично маркованої лексики і називають дефектне, переважно дитяче, занадто голосне, емоційно забарвлене чи будь-яке інше специфічне мовлення, пор.: *галака-*

ти, гоготіти, гомоніти, шамотіти, шкабарчати, телесуватися тощо. Як зазначає Л.М.Васильєв, ці дієслова акцентують на зовнішніх особливостях мовлення і становлять периферію ЛСГ дієслів мовлення, що межує з ЛСГ дієслів звучання [45, с.8]. Якщо для типових дієслів мовлення властиві значення суб'єктності, об'єктності, адресованості та взаємності, які реалізуються у вале́нтному керуванні суб'єктом дії, об'єктом та контрагентом, то дієслова, що акцентують на зовнішніх ознаках мовлення подібно до дієслів звучання передбачають у семантико-синтаксичній структурі речення позиції суб'єкта і значно рідше об'єкта [45, с.6].

Стилістично нейтральні дієслова, які формують ядро ЛСГ мовлення, у безособових реченнях не вживаються. Отже, основною передумовою безособового функціонування дієслів людського мовлення є вказівка в їхній семантиці на фізичний, природний аспект процесу мовлення, яка накладається на загальну соціальну суть позначуваної дії. Специфічне звучання навіть членороздільного мовлення важче ідентифікується із суб'єктом дії. На відміну від звичайного мовлення його можна сприйняти як суто природне, звукове явище, а не соціальну, інформативну дію. Дієслова зазначеної підгрупи утворюють безособові речення за схемою $P+D_{\text{loc}}$. Напр.: *Загуготіло, загомоніло коло нас: звісно, діти* (Марко Вовчок); *У сінях зашамотіло, і з'явився Артем Григорович* (О.Гуреїв).

З метою підкреслення специфічності, незвичайності звучання членороздільного людського мовлення в безособових реченнях крім локативного детермінанта часто використовується детермінант способу дії, пор.: *Раптом за вікном зашамотіло і заскиглило загробним голосом* (Г.Тютюнник).

Двовалентні дієслова із значенням специфічного людського мовлення відрізняються від одновалентних тим, що в семантико-синтаксичній структурі речення вони передбачають крім суб'єктної позицію об'єкта, який визначає зміст мовлення, пор.: *Він пробурмотів "Спасибі..."*. Вказівка на зміст мовлення робить виразнішим соціальний аспект дії і приглушує її звукові, фізичні характеристики, тобто якщо одновалентні дієслова із значенням специфічного

людського мовлення перебувають на крайній межі між ЛСГ мовлення і звучання, то двовалентні дієслова перебувають ближче до центру ЛСГ мовлення. Тому вони значно рідше вживаються як безособові.

Двовалентні дієслова із значенням специфічного людського мовлення утворюють безособові речення подібно до одновалентних. Вони також потребують локативного детермінанта для синтаксичної завершеності речення. Інформація про невідомого, неочевидного суб'єкта міститься в контексті. Типова для двовалентних дієслів позиція об'єкта мовлення зберігається, внаслідок чого семантико-синтаксична схема безособових речень набуває вигляду: P+Obj+D_{loc}. Напр.: "Неув'язка вийшла... Буде заплачено," — пробубоніло з будки (О.Гончар); "Стій," — прошепотіло, і перед ним з'явилась постать з рушницею (М.Трублаїні); "Хто йде?" — крикнуло в долину (П.Тичина).

Характерно, що дієслова на позначення різних звукових виявів людей найактивніше з-поміж інших утворюють безособові речення на основі внутрішньої метафоризації. Зокрема, найтипівішим є їх використання для позначення звучання природи. Напр.: *А гу, гу-у!.. Страшним голосом перегукувалось ...у степу... А коло вікон... жалібно вило, просило, тужило (С.Васильченко); Жалібно співало в димарі (Панас Мирний); ...На тих горах... так гриміло і стогнало, ...що старий токар уже не чув свого голосу (В.Кучер). У таких реченнях конструктивно необхідним стає локативний детермінант. Досить часто для конкретизації специфічного звучання вживається детермінант із значенням способу, дещо рідше — детермінант із значенням міри. Активне перенесення звукових виявів людей у світ природи відбувається внаслідок того, що природні явища у сприйнятті людей здавна антропоморфізуються.*

Безособові речення специфічної семантико-синтаксичної структури породжують дієслова, що виражають не конкретне звучання, а поширення звуків взагалі, пор.: *покотитися, озватися, віддатися, роздатися* тощо. Коло цих дієслів обмежене, але вони досить часто використовуються в безособовому вжитку. Відсутність у їхній семантиці вказівки на характер звучання спричинилося до того, що конструктивно необхідним компонентом семантико-синтаксичної

структури утворених ними безособових речень стає детермінант із значенням способу дії. Саме він надає названій дієсловом дії семантичної конкретності й завершеності пор.: *Перекотилось луною, завмерло...* (О.Гончар); *У серці міста громом віддалось* (Л.Костенко); *Як мигоне — покотить-покотить десь гуркотом...* (І.Багряний). Отже, семантико-синтаксичну структуру безособових речень, утворюваних дієсловами зазначеної підгрупи, схематично можна зобразити так: P+D_{mod}.

Детермінант способу дії може не входити до семантико-синтаксичної структури безособового речення, якщо в контексті є якась інформація про характер звучання. У такому разі синтаксичної завершеності йому надає локативний детермінант, що вказує на шлях поширення звуків (пор.: *І раптом хтось тюгукнув ... і покотилося левадами, дугами та байраками...* (Г.Тютюнник) або напрямок (пор.: *Гуркотіло на Миргород, на Гоголіво. Тоді пішло лівіше, лівіше...* (Г.Тютюнник).

Безособові речення, породжені дієсловами поширення звучання мають дуже високий рівень завуальованості суб'єктного значення, оскільки суб'єктом позначуваної ними дії виступає не конкретна (хай навіть неочевидна чи невізначена істота), а абстрактний фізичний звук, звучання взагалі. У мовознавстві існує думка, що природний, недискретний, аморфний суб'єкт значно частіше, легше редукується і цим спричиняється до утворення суто безособових конструкцій [6, с.29]. Проте в цьому випадку ситуація значно складніша, оскільки редукований суб'єкт не просто позначає природне явище, а має пропозитивний характер. Він утворився внаслідок згортання предиката двоскладної конструкції, пор.: *Покотилося левадами ← Тюгукання покотилося левадами ← Хтось тюгукнув + Цей звук покотився левадами*. Це дає підстави вважати, що дієслова, які вказують на поширення звучання, виступають у безособових реченнях предикатами II рангу, оскільки функцію суб'єкта при них у співвідносних двоскладних реченнях виконують пропозитивні іменники, які передають звучання як явище чи процес. На думку Н.Д.Арутюнової, ці іменники мають виразну

пропозитивну семантику і легко трансформуються в речення, тому що "звуки відзначаються передусім часовими параметрами", а "час — ознака подієвості" [19, с.76].

Активно вживаються як безособові дієслова, що позначають припинення звучання, пор.: *стихати, стишуватися, тихішати, замовкати, завмирати* тощо. Позначаючи припинення звукової діяльності невідомих, неконкретних істот, у безособовому вжитку вони подають дію як стихійну, раптову, незалежну від слухача, пор.: *В аудиторії стихло ← Студенти, які сиділи в аудиторії, стихли; На майдані притихло, завмерло ← Люди, що стояли на майдані, притихли, завмерли*. Предикативний центр безособових речень такого типу поширюється локативним конкретизатором, який певною мірою сприяє означеності, окресленості неназваного суб'єкта і надає реченню синтаксичної завершеності, пор.: *В хаті зразу стихає* (В.Винниченко). *На майдані притихло, завмерло*. Семантико-синтаксична структура безособових речень, породжених такими дієсловами звучання, схематично виглядає так: P+D_{loc}.

Отже, дієслова ЛСГ звучання становлять ту частину українських дієслів, які найбільш активно і послідовно функціонують як безособові. Особливо часто у безособовому вжитку використовуються дієслова на позначення звукового вияву навколишньої природи, домашніх тварин, відомих птахів, звучання внаслідок руху істот та неістот, припинення звучання. Дещо рідше як безособові вживаються дієслова на позначення звучання, що є наслідком механічної дії, звукового вияву людей та поширення звуків взагалі. Обмежень на безособове вживання дієслів зазначеної ЛСГ не виявлено.

Дієслова звучання утворюють 7 типів семантико-синтаксичної структури безособових речень: P, P+Instr, P+D_{loc}, P+D_{temp}, P+D_{mod}, P+D_{quant}, P+Obj+D_{loc}. Речення всіх типів мають високий рівень завуальованості суб'єкта. На відміну від решти акціональних дієслів дієслова звучання породжують такі безособові речення, семантичний суб'єкт яких на семантико-синтаксичному та формально-граматичному рівнях редукується повністю. Це спричиняється до актуалізації в

реченні різних обставинних детермінантів. Семантичної та конструктивної завершеності безособовому реченню надають ті з них, значення яких найбільш пов'язане з семантикою предиката.

Імплікація суб'єкта в безособових реченнях з дієсловами звучання відбувається внаслідок кількох причин:

- 1) його невідомості, неочевидності (при дієсловах специфічного мовлення людей, звучання внаслідок руху та механічної дії конкретним предметом) ;
- 2) з метою підкреслення стихійності, міфічності, природності звукового вияву (при дієсловах, що виражають звучання природного середовища);
- 3) для створення відтінку невблаганності, незалежності від волі людей (при дієсловах, що через звучання позначають час);
- 4) очевидності, зрозумілості в реченнях з дієсловами на позначення звукового вияву домашніх тварин та птахів при потребі акцентувати на стихійності, раптовості, інтенсивності звучання;
- 5) недискретності, абстрактності пропозитивного суб'єкта, який позначає процес звучання взагалі при дієсловах II рангу, що вказують на поширення цього звучання.

2.3. Особливості безособового функціонування екзистенційних дієслів із значенням виникнення чого-небудь

2.3.1. Екзистенційні дієслова із значенням виникнення чого-небудь як предикати II рангу

Специфічний тип безособових речень з високим рівнем завуальованості семантичного суб'єкта утворюють у сучасній українській мові деякі особові екзистенційні дієслова. Н.М.Арват називає їх дієсловами "буття, вияву чого-небудь" [16, с.45]. Н.Ю.Шведова кваліфікує як дієслова на позначення "узуального чи ситуативного стану" [173, с.351]. Ідеться про ті екзистенційні дієслова, які вказують на виникнення певних ситуацій, вияв певних обставин, причин

тощо, а не на буття/небуття конкретних істот, об'єктів чи явищ, пор.: *виникати, траплятися, виходити, складатися, збігатися, повестися, зчинитися* й под.

Характерною валентною ознакою дієслів зазначеного типу є їхня здатність передбачати семантико-синтаксичну позицію суб'єкта стану, який лексично виражають абстрактні іменники на позначення подій, обставин, ситуацій, пор.: *Виникла дивна ситуація; У колективі склалися напружені стосунки; Здавна в народі повелася гарна традиція хлібом зустрічати гостей.* Н.Д.Арутюнова такі дієслова кваліфікує як предикати II рівня, оскільки вони виражають судження про події, дії, якості тощо й передбачають у реченні суб'єкт із пропозитивною, тобто здатною до розгортання в окреме семантично елементарне речення, семантикою [19, с.139]. Деякі дослідники вважають такі дієслова неповнозначними, граматикалізованими формами, що не можуть самостійно породжувати речення. Г.О.Золотова називає їх дієсловами-компенсаторами, які "додатково вербалізують значення процесу чи ознаки і виражають формально-граматичне значення предиката", тоді як основне категорійно-семантичне навантаження припадає на абстрактні назви дій, процесів. Напр.: *На малій сцені відбувається репетиція.* ← *На малій сцені хтось репетирує.* [87, с.72]. В.Г.Гак також зауважує, що в подібних конструкціях саме іменник називає дію, а позицію дієслова займає дієслово-оператор формального типу, який передає процес у найзагальнішій формі [65, с.415]. На нашу думку, ці дієслова немає підстав зараховувати до неповнозначних, бо вони цілком реально позначають буття в широкому розумінні і, як зазначала Н.Д.Арутюнова, виконують функції предикатів II рангу, тобто вказують на логіко-темпоральні відношення абстрактних пропозитивних понять, а отже, беруть участь у творенні речень особливого узагальненого типу. Цілком слушним є застереження Г.О.Золотової, що "речення з ознаковим [пропозитивним] предуючим компонентом становлять поліпредикативну структуру, вони співвідносяться з реченнями з предметним суб'єктивним компонентом як ускладнені структури до первісних елементарних моделей" [85, с.144].

Такі речення є стилістично забарвленим книжним варіантом відповідних (утворених шляхом розгортання пропозитивного іменника) речень з дієсловом конкретної дії чи стану. Їхнє вживання пов'язане з професійно-діловими потребами спілкування, які часто ускладнюють мовлення, роблять його громіздкішим.

З метою часткового спрощення, інтенсифікації мовлення в реченнях з екзистенційними дієсловами, що вказують на виникнення чого-небудь, нерідко іменник з пропозитивною семантикою пропускають, оскільки зміст події чи обставин, на вияв яких вказує дієслово, легко встановлюється з контексту. У такий спосіб воно втрачає потребу у вираженні суб'єктної позиції і стає функціонально безособовим. Тенденція до безособового вживання дієслів зазначеного типу особливо виразно простежується в текстах художнього та публіцистичного стилів. Їхнє використання надає цим стилям мовлення виваженості, епічності, послідовності, а усунення узагальнених назв подій дає змогу уникнути надмірної громіздкості та книжності, пор.: *Вийшло так, що прибуткові маршрути дісталися приватникам, а збиткові залишили автотранспортним підприємствам* (З газети) ← *Вийшла така ситуація, що прибуткові маршрути дісталися приватникам ...*; *У сім'ї Вихорів повелося так, що Йонька вважав себе за хазяїна двору* (Г.Тютюнник) ← *У сім'ї Вихорів повелася така традиція, що Йонька вважав себе за хазяїна двору*. Хоч пропозитивний іменник вказує на дію і, за визначенням Г.О.Золотової, має в реченні "основне категорійно-семантичне навантаження", саме він опускається як семантично надлишковий, а екзистенційне дієслово стає організаційним центром безособового речення.

2.3.2. Квалітативний детермінант як облігаторний поширювач екзистенційних дієслів із значенням виникнення чого-небудь

Конструктивно необхідним компонентом семантико-синтаксичної структури безособових речень, породжених екзистенційними дієсловами із значенням виникнення чого-небудь, є поширювач із семантикою способу дії, або ква-

літативний детермінант. Редукція суб'єктного пропозитивного компонента спричиняється до опису позначуваної ним ситуації за допомогою такого квалітативного детермінанта, вираженого прислівником із значенням способу, що вживається в простому реченні або як співвідносний компонент складнопідрядних речень займенниково-співвідносного типу, пор.: *Сталося по-моєму; Трапилося так, як передбачали батьки; На моє й складається!* — *зареготала дівка* (Л.Яновська); *Бачиш, як повернулося...* (В.Дрозд).

Екзистенційні дієслова із значенням виникнення чого-небудь не можуть передбачати своєю семантикою квалітативний компонент речення, проте саме він необхідний для семантичної та синтаксичної завершеності безособових речень зазначеного типу. Н.М.Арват, зокрема, зауважує, що семантична структура цих речень "утворюється взаємодією двох семантичних категорій: предиката безсуб'єктного стану та квалітативного конкретизатора" [16, с.45]. Отже, він виступає єдиним обов'язковим компонентом безособових конструкцій з екзистенційними дієсловами, що вказують на виникнення чого-небудь .

Квалітативний детермінант зрідка виражають прислівники способу типу *по-моєму, по-твоєму, по-батьковому*, які визначають відповідність ситуації тому стану речей, який передбачала або якого прагнула певна особа, пор.: *Сталося по-моєму* ← *Сталося так, як я передбачав; Вийшло по-батьковому* ← *Вийшло так, як хотів батько*. Для вираження цього обставинного поширювача в розмовному та художньому стилях часто використовується народно-розмовна форма *на + моє / твоє / ваше* , пор.: *На моє й складається!* — *зареготала дівка* (Л.Яновська); *А що? На моє вийшло!* — *радів Андрій* (С.Васильченко).

Слід зазначити, що з екзистенційними дієсловами із значенням виникнення чого-небудь можуть поєднуватися прислівники з оцінно-способовим значенням, пор.: *Виходило непогано / вдало / чудово / жахливо / звичайно / просто / тривіально* тощо. Ці прислівники своєю семантикою передбачають певну оцінку стану чи ситуації. Тому детермінант, виражений такими прислівниками, імпліцитно виражає знову ж таки відповідність чи невідповідність ситуації намі-

рам, бажанням чи уявленням певних осіб, пор.: *Виходило непогано* ← *Виходило майже так, як хтось хотів*; *Виходило чудово* ← *Виходило дуже добре, як хтось сподівався*; *Виходило тривіально* ← *Виходило у звичайний спосіб, який люди називають тривіальним*. Отже, якщо у двоскладних особових реченнях екзистенційні дієслова із значенням виникнення чого-небудь передають буття, вияв певної ситуації, то в безособових односкладних вони виражають також додаткове модальне значення, а саме вказують на відповідність / невідповідність ситуації намірам, бажанням чи уявленням певних осіб.

Значно частіше квалітативний детермінант виражають прислівники займенникового типу (пор.: *так, як, інакше*), що потребують семантичної конкретизації в контексті або в підрядній частині складного речення. У цьому випадку він вживається не для вираження додаткового оцінного значення, а для безпосереднього опису ситуації, що склалася. Якщо опис ситуації виноситься за межі безособового речення, то він подається здебільшого у препозиції до нього з метою більшої жвавості, експресивності викладу, пор.: *Уже 108 років, як нею [країною (Нідерландами)] правлять не королі, а королеви. Це не хитра феміністична вигадка. Так склалося* (З газети). *Комусь могло здатись, що тут усе обдумане наперед, але ж так склалось* (Є.Гуцало).

Найбільш типовим для безособового вживання екзистенційних дієслів із значенням виникнення чого-небудь є їхнє поширення вказівним прислівником, який унаслідок своєї семантичної неповноти зумовлює потребу в підрядній частині з певним пропозитивним змістом, пор.: *А так уже склалося, що за батька їм був* (В.Дрозд); *Йї сталося так, що ридання струнули кряжем на протезі, й губи його кривились, мов у малої дитини* (Є.Гуцало). У головній частині таких складних речень за допомогою функціонально безособового дієслова II рангу констатують буття, наявність певної ситуації, суть, ознаки якої розкриваються в підрядній частині, утвореній дієсловом I рангу. Оскільки будь-яке висловлення містить значення буття в пресупозиції, то деякі дослідники вважають, що головна частина дублює модально-часовий план підрядної, а тому її зміст "є над-

лишковим і може бути редукованим без будь-якої шкоди для змісту всього висловлення" [131, с.342]. На нашу думку, це твердження є надто категоричним, оскільки використання кожної конструкції пов'язане з прагненням мовця якомога точніше висловити свою думку. Отже, кожна така конструкція відрізняється від інших, до неї подібних, певним семантичним, конотативним чи модальним відтінком, ігнорувати який не варто.

Безособове речення не тільки констатує буття чи небуття ситуації, описаної в підрядній частині, а й підкреслює здебільшого її винятковість, неординарність, життєву складність. Цьому сприяє те, що в утворенні безособових речень беруть участь не просто дієслова буття, а екзистенційні дієслова, які вказують на випадковість, непередбачуваність ситуації, пор.: *трапитися, статися, скластися, збігтися* тощо. Напр.: *Трапилось так, що лист було написано латинською мовою* (О.Гончар); *Катря народилася жінкою, здатною любити, але склалося так..., що всі її пристрасті залишилися незужитим* (В.Яворівський).

Іноді дієслова зазначеного типу у складі безособової конструкції реалізують значення вимушеності ситуації, її незалежності від волі людини, фатальності, пор.: *І якось так випадває що раз, що батька застає не в хаті і не в кошарі, а в степену* (О.Гончар); *Сталося так, що один з матросів... зірвався і впав за борт* (З газети); *Збіглося так цього року, що дільничний міліціонер з'явився на подвір'ї в Карматого* (О.Гончар). Фатальність позначуваної ситуації в безособовому реченні можуть додатково підкреслювати частки *чогось, чомусь, якось*, пор.: *Якось так трапилось, що вона закохалась у волосного писаря, і якось так трапилось, що волосний писар пішов у партизани* (М.Хвильовий); *Якось так сталося, що Одарка, ...спорядила мені новісіньку амуніцію* (Є.Гуцало); *Так чогось вийшло, що не можна було не піти* (Леся Українка).

Крім того, вживання у препозиції до семантично елементарного речення, породженого дієслівними предикатами I рангу, безособової предикативної частини з екзистенційними дієсловами II рангу дає змогу висловити різноманітні модальні значення, зокрема позитивне чи негативне ставлення мовця до випад-

кової чи непередбачуваної ситуації. На вираженні таких модальних значень спеціалізуються модальні та підсилювальні частки, пор.: *Було й таке, що під тином з сином ночувала* (Т.Шевченко); *Так от, значить, як вийшло* (Г.Тютюнник); *Як би там не було, але голландці на своїх правительниць не нарікають* (З газети).

У безособовому реченні за допомогою лексичних засобів може виражатися значення одноактного чи багатократного вияву позначуваної ситуації, пор.: *Не раз траплялося так, що лихий сліпив людей* (О.Довженко); *Скільки разів траплялося так, що...; І од цього видіння часто бувало так, що він брався рукою за клямку* (Г.Тютюнник).

2.2.3. Обставинні поширювачі семантико-синтаксичної структури безособових речень з предикатами II рангу

До семантико-синтаксичної структури безособових речень, утворених екзистенційними дієсловами, крім квалітативного детермінанта входять обставинні конкретизатори й іншої семантики. Ідеться не про факультативні чи ситуативні поширювачі речення, а про ті, що розширюють його тип, репрезентований схемою $P+D_{mod}$.

Перший тип розширеної семантико-синтаксичної структури безособових речень представлений схемою $P+D_{mod}+D_{temp}$. Його утворюють екзистенційні дієслова на позначення тривалості ситуативного стану, пор.: *продовжуватися, тривати, тягнутися* тощо. Н.Д.Арутюнова, зокрема, зазначала, що дієслова II рангу на відміну від дієслів I рангу взагалі позначають "співвідношення пропозитивних понять з відношеннями логіко-темпоральними" [19, с.147], що пропозитивна семантика на відміну від предметної характеризується саме за часовими параметрами [19, с.78]. Якщо в безособових конструкціях із звичайними екзистенційними дієсловами темпоральний детермінант все-таки є факультативним (пор.: *Одного разу трапилось так, що...*), то в реченнях з дієсловами на позначення обмеженого в часі стану він є семантично вмотивованим і необхід-

ним. Таким реченням здебільшого передуює інше, яке розкриває зміст події чи ситуації, про часові параметри буття якої йдеться в безособовому реченні. Напр.: *Хмари застигли, перестали рухатися, і сторожке мовчання оволоділо небом і землею, і так продовжувалося хвилину-дві* (Г.Тютюнник); *І смішно, й зворушливо було бачити, як стоїть він [Усман] десь на узліссі... І, добувши лист, радісно "читає". Так тяглося тиждень чи й два* (О.Гончар); *Так було, коли Нюра ще рахівникував у колгоспі, так тривало й тепер, відколи вийшов на пенсію* (Гр.Тютюнник).

Темпоральний детермінант активно використовується і при звичайних екзистенційних дієсловах, якщо вони вказують на буття не природних чи побутових, а суспільних ситуацій, пор.: *Сьогодні склалось так, що орендодавець удесятеро підвищив вартість оренди...* (З газети); *Крім того, зараз так склалося, що студент недержавного вузу не може користуватися всім обсягом пільг* (З газети). Суспільні явища та ситуації на відміну від природних та побутових мають певне історичне підґрунтя, якусь вмотивованість, а отже, певну часову окресленість. Якщо безособова конструкція зображує ситуацію як випадкову, ніким не передбачувану, то вживання темпорального конкретизатора спричиняється до часткової нейтралізації значення випадковості і повнішого, конкретнішого зображення ситуації. Саме тому безособові буттєві речення з квалітативним та темпоральним детермінантами здебільшого використовуються в текстах публіцистичного стилю.

Другий тип розширеної семантико-синтаксичної структури безособових речень з екзистенційними дієсловами утворюється внаслідок актуалізації компонента із суб'єктною семантикою. Ідеться про безособові речення типу: *У нього не склалося з вищою освітою; Як тепер між ними складеться?* (О.Гончар); *Не люблю тих, у кого так ведеться, що хата й три дні не мететься* (Є.Гуцало). Одні мовознавці вважають такий компонент непрямовідмінковим вираженням семантико-синтаксичної функції суб'єкта [85, с.136-137; 137, с.120]. Інші кваліфікують його як суб'єктний детермінант, бо він залежить не

від наявного предиката, а від предиката згорнутого семантичного елементарного речення, тобто, виражаючи семантико-синтаксичну функцію суб'єкта, він поширює речення в цілому, як детермінанти [173, с.150].

Компонент, виражений на формально-граматичному рівні речення здебільшого формою *y + Род.в.*, справді, реалізує функцію семантичного суб'єкта, позначаючи носія стану, учасника чи особу, з якою пов'язана названа дієслівним предикатом II рангу ситуація. Однак цей компонент не зумовлений його валентністю, бо суб'єктом екзистенційного дієслова II рангу може бути лише іменник із пропозитивною семантикою. Отже, прийменниково-відмінкова форма виступає детермінантом щодо предикативного центру безособового речення, утвореного внаслідок редукції пропозитивного суб'єкта. Вона репрезентує суб'єктне значення іншого згорнутого семантично елементарного речення, породженого дієсловом I рангу. Пор.: *У нього не склалося з вищою освітою* ← *Він не має вищої освіти* + *Склалася така ситуація*; *У неї не вийшло зі вступом до інституту* ← *Вона не вступила до інституту* + *Вийшла така ситуація*. Уведення суб'єктного детермінанта до певної міри компенсує редукцію безпосереднього суб'єкта безособово вжитих екзистенційних дієслів, який легко відтворюється у процесі семантичного розгортання безособових речень, але його не заступає.

Замість квалітативного детермінанта в безособових реченнях із суб'єктним детермінантом вживається об'єктний компонент, виражений формою *з/із+Ор.в.* Він також є детермінантним, тому що не входить у валентну рамку функціонально безособового екзистенційного дієслова. Цей компонент може мати предметне і пропозитивне вираження. У першому випадку він позначає предмет, що виступає приводом, темою позначуваної ситуації. У розгорненій власне-семантичній структурі речень цього типу він зберігає форму об'єкта, пор.: *Зі збірником у нас склалося чудово* ← *Склалась ситуація* + *Ситуація є чудова* + *Ми робимо збірник*; *З пирогом у мене не склалось* ← *Склалася ситуація* + *Ситуація є невдала* + *Я випікала пиріг*. Якщо об'єктний детермінант

виражений пропозитивними іменниками — назвами абстрактних понять, то він у згорненому вигляді представляє окрему подію, яка має відношення до позначуваної безособово вжитим дієсловом ситуації. У власне-семантичній структурі безособового речення такий об'єктний детермінант розгортається в окреме елементарне речення пор.: *У неї не вийшло із вступом до інституту ← Вийшла така ситуація + Вона не вступила до інституту; З вибором місяця для відпочинку у нас не склалося ← Склалася така ситуація + Ситуація невдала + Ми вибирали місце для відпочинку.*

Отже, окремий тип безособового вживання особових дієслів формують екзистенційні дієслова із значенням виникнення чого-небудь, які в реченні функціонують як предикати II рівня, тобто поєднуються із суб'єктом пропозитивної семантики. Такий суб'єкт послідовно редукується, що спричиняється до утворення суто безособових речень з високим рівнем завуальованості суб'єктного значення. Семантично і конструктивно необхідним компонентом у цих безособових реченнях стає квалітативний детермінант, який узагальнено вказує на ознаки ситуації, названої функціонально безособовим дієсловом.

Кілька тематичних підгруп дієслів за зразком основної моделі формують безособові буттєві речення розширеної семантико-синтаксичної структури із необлігаторними темпоральним та суб'єктним детермінантами.

ВИСНОВКИ

Аналіз семантико-синтаксичних параметрів безособового вживання особових дієслів дає підстави зробити такі висновки:

У сучасній українській мові як безособові функціонують дієслова досить широкого лексико-семантичного діапазону. Домінанту становлять ті з них, що належать до ЛСГ природних процесів, звучання, руху та конкретної фізичної дії. Безособовому вживанню цих дієслів сприяє фізичний, природний характер позначених ними дій чи станів. Дієслова, що не вказують безпосередньо на фізичну дію чи фізичний стан, функціонують як безособові лише тоді, коли їхній суб'єкт виражають іменники – назви фізичних, природних реалій: дієслова руху вживаються з іменниками – назвами фізичних субстанцій, дієслова набуття ознаки за кольором – з іменниками – назвами природних просторових об'єктів.

У безособовому вжитку найактивніше функціонують неакціональні дієслова із семантикою стану. Вони становлять майже половину всіх дієслів, що можуть вживатися як безособові. Крім того, акціональні дієслова виявляють тенденцію до втрати в безособових реченнях акціональності і вживаються для позначення фізичного чи психологічного стану істот, рідше – стану природи.

Безособове використання акціональних дієслів уможлиблюють і такі їхні словотвірно зумовлені значення, як кумулятивність, ітеративність, раптовість, дистрибутивність, результативність, інтенсивність дії, бо вони узгоджуються з типовим для безособових конструкцій відтінком стихійності, мимовільності, неконтрольованості позначуваної дії.

Тенденція до безособового вживання послідовніше простежується в дієслів не загальної, а конкретної, описової семантики, а також у дієслів з негативною конотацією, оскільки вони лексично увиразнюють стихійність, мимовільність дії, її руйнівні наслідки та непідвладність волі людини. Крім того, збігаються основні сфери використання безособових конструкцій та конкретної, пейоративно забарвленої лексики.

Безособовому вживанню певною мірою сприяє обсяг валентної рамки особових дієслів. Найактивніше як безособові функціонують одновалентні дієслова, дещо рідше — двовалентні, ще рідше — тривалентні дієслова. Валентну рамку таких дієслів здебільшого формують у різних комбінаціях суб'єкт, об'єкт

і локатив, значно рідше до неї входять компоненти із семантикою інструмента та засобу дії.

Безособове функціонування особових дієслів пов'язане з кількісними та якісними змінами їхнього валентного потенціалу. Вони стосуються насамперед морфологічного та лексичного вираження суб'єктної синтаксеми. Відповідно до своєї семантики та комунікативних передумов мовлення особові дієслова можуть утворювати безособові речення двох типів: з непрямим та імпліцитним суб'єктом.

Утворення безособових речень з непрямим суб'єктом пов'язане з одночасною потребою мовця вказати на суб'єкта дії чи стану і надати його дії чи стану стихійного, мимовільного, неконтрольованого характеру. Вираження суб'єкта формами непрямих відмінків спричиняється до його пасивізації, зображення як неактивного або деміактивного учасника ситуації, а не свідомого її виконавця чи каузатора.

Серед непрямосуб'єктних безособових речень, утворюваних особовими дієсловами, найпоширенішими є речення з непрямим суб'єктом у формі орудного відмінка. Такі речення породжують одновалентні дієслова породження запаху, двовалентні дієслова руху фізичних субстанцій та велика група дво- і тривалентних дієслів конкретної фізичної дії. Форму орудного відмінка набуває суб'єкт, лексично виражений назвами предметів, стихійних природних сил, приміщень, рослин, фізичних речовин, субстантивованими назвами дій та процесів. Цієї непрямосуб'єктної форми не можуть набувати лише назви істот, оскільки вони передбачають свідомий, цілеспрямований підхід до дії, тоді як безособова конструкція зображує як дію стихійну і мимовільну. Орудний відмінок репрезентує здебільшого негомогенну суб'єктну семантику, ускладнену значенням граматичної форми та значеннями інших компонентів речення. Залежно від цих чинників та лексичного наповнення орудного відмінка виділено: суб'єктно-інструментальний, інструментально-суб'єктний, суб'єктно-медіативний, медіативно-суб'єктний, порівняльно-суб'єктний та каузативно-суб'єктний компоненти.

Непрямий суб'єкт у формі родового відмінка вживається в безособових реченнях, утворюваних екзистенційними та невластиво-екзистенційними дієсло-

вами, а також дієсловами на позначення кількісних змін. Цей тип безособових речень є високопродуктивним, оскільки коло невластиво-екзистенційних дієслів практично необмежене, а лексичний діапазон суб'єкта буття та кількісних змін дуже широкий. Його виражають назви істот, конкретних предметів, просторових понять, фізичних речовин, опредметнених ознак, абстрактних явищ, субстантивовані назви дій та процесів. Проте на утворення безособових речень з непрямим суб'єктом у формі родового відмінка також є деякі обмеження морфологічного та змістового характеру, зокрема необхідною умовою є наявність заперечення або кількісної семантики в реченні, відтінку неозначеності, неконкретності в суб'єкта при суто екзистенційних дієсловах. Подібно до орудного родовий суб'єкта так само має синкретичну природу. Він може поєднувати в собі семантику суб'єкта кількісних змін і суб'єкта буття, стану чи дії.

Лексично обмеженими є безособові речення із давальним суб'єкта. Їх породжує невелика група дієслів зміни психологічного та загального фізичного стану істот. Характерними ознаками давального суб'єкта є лексичне наповнення назвами істот та переважна позиція в зоні лівобічної валентності предиката, унаслідок чого він реалізує гомогенну суб'єктну семантику пасивного носія стану.

Високопродуктивний тип безособових речень становлять ті, що мають непрямий суб'єкт у формі знахідного відмінка. Їх утворює широке коло дієслів конкретної фізичної дії (ЛСГ деформації, руйнації об'єкта, впливу на об'єкт з метою зміни його положення, тиснення-давлення, нанесення удару) на рівні свого переносного значення, що передає фізичний та психологічний стан істот. Знахідний суб'єкта формується на основі об'єктного компонента, тому характеризується ознаками пасивності, фінальної спрямованості стану істоти на саму себе. У безособових реченнях його суб'єктність увиразнюється через те, що компонент потрапляє в зону лівобічної валентності предиката.

Крайню периферію засобів вираження непрямого суб'єкта в безособових реченнях, утворених особовими дієсловами, становить місцевий відмінок. У цій формі виступає суб'єкт, лексично представлений назвами частин людського тіла та просторових реалій. Вираження предметного чи просторового суб'єкта локативною формою спричиняється до утворення компонентів із синкретичною

суб'єктно-локативною та локативно-суб'єктною семантикою. Безособові речення з місцевим суб'єкта формує невелика кількість дієслів ЛСГ фізичного стану істот та зміни стану просторових реалій за наповненням, освітленням, кольором, настроєм. Деякі безособові речення цього типу є наслідком метафоричних перенесень.

Безособові речення з імпліцитним суб'єктом — це речення, суб'єктний компонент яких на семантико-синтаксичному та формально-граматичному рівнях зазнає повної редукції. У сучасній українській мові їх послідовно утворюють лише дієслова, що передають природні процеси, звучання та дієслова із значенням виникнення чогось. Незважаючи на те, що семантичний діапазон дієслів, що породжують безособові речення з імпліцитним суб'єктом, дуже вузький, зумовлені цими дієсловами типи речень є досить поширеними.

Утворенню речень з імпліцитним суб'єктом сприяє природний характер дії чи стану, суб'єкт яких часто буває очевидним, бо його виражає вузьке коло назв стихійних природних сил та об'єктів. Серед комунікативних причин основною є прагнення мовця зобразити дію чи стан як стихійні, мимовільні, неподвладні людині. До менш істотних факторів, що зумовлюють повну редукцію суб'єкта, є його невідомість, неочевидність для мовця (при дієсловах звучання) і семантична надлишковість (при предикатах II рангу).

Речення з імпліцитним суб'єктом спорадично породжують також дво- і тривалентні дієслова конкретної фізичної дії. Тут імплікація суб'єкта зумовлена комунікативними потребами акцентувати на таких додаткових параметрах дії, як інтенсивність, результативність тощо, або підкреслити її випадковий, мимовільний характер, а також рядом структурних причин. Зокрема, суб'єкт редукується для усунення громіздкості безособового речення за наявності в ньому двох валентно зумовлених чи незумовлених, але семантично важливих компонентів. Суто безособові речення виникають також унаслідок імплікації інструментально-суб'єктного компонента, що має слабкий зв'язок з предикатом, та каузативно-суб'єктного, абстрактний, пропозитивний характер якого несумісний з конкретним характером фізичної дії.

Поширеним семантико-синтаксичним явищем безособових речень, утворених особовими дієсловами, є суб'єктна детермінація. Валентно незумовлений

суб'єктний детермінант у формі Дав.в. або у прийменниково-відмінкових формах *у + Род.в.*, *у + Місц.в.*, *для + Род.в.*, *з + Ор.в.*, *з + Род.в.*, *від+Род.в.* вживається в безособових реченнях, непрямий суб'єкт яких лексично виражений назвами предметних або абстрактних понять. Суб'єктний детермінант характерний для безособових речень, утворених екзистенційними дієсловами, проте потенційно він може вживатися у більшості типів безособових речень, породжених особовими дієсловами, крім речень з імпліцитним суб'єктом, сформованих неекзистенційними дієсловами, та речень з непрямим суб'єктом у формі Дав.в. і Зн.в. Унаслідок вираження суб'єктного детермінанта назвами істот при предметному чи абстрактному наповненні непрямих суб'єктів центр суб'єктності безособових речень зосереджується на цьому детермінанті. Найчастіше він реалізує додаткову семантику суб'єкта володіння (при екзистенційних дієсловах, дієсловах ЛСГ кількісних змін, конкретної фізичної дії, руху фізичних субстанцій), рідше — суб'єкта сприйняття (при дієсловах ЛСГ породження запаху, фізичного стану істот та екзистенційних дієсловах), ще рідше — суб'єкта-адресата, конкретного суб'єкта буттєвої ситуації та суб'єкта множинного стану (при екзистенційних дієсловах).

Зміни, яких зазнає семантико-синтаксичний потенціал особових дієслів у безособовому вжитку, мають три вияви: звуження, вирівнювання та розширення. Напрямок змін у семантико-синтаксичному оточенні дієслова залежить від обсягу валентної рамки дієслова і підпорядковується загальній тенденції особових дієслів до утворення безособових речень з двома непредикатними компонентами.

Звуження семантико-синтаксичної структури є визначальним для безособового вживання тривалентних дієслів конкретної фізичної дії за допомогою певного засобу чи інструмента та для дієслів ЛСГ переміщення об'єкта. Зокрема при безособовому функціонуванні дієслів першого типу відбувається здебільшого контамінація суб'єктного та інструментального чи медіативного компонента або редукція цих компонентів при збереженні об'єкта та актуалізації певного детермінанта. Локатив за будь-яких умов майже не редукується, тому для дієслів ЛСГ переміщення об'єкта в безособовому вжитку типовою є редукція суб'єкта та збереження інших валентно зумовлених компонентів.

Вирівнювання семантико-синтаксичного потенціалу відбувається передусім тоді, коли безособово вживаються двовалентні, рідше — одновалентні дієслова. Останні репрезентують типовий зразок вирівнювання: редукція їхнього єдиного валентно зумовленого суб'єктного компонента спричиняється до актуалізації на семантико-синтаксичному рівні безособового речення найрізноманітніших обставинних детермінантів, що надають йому семантичної повноти і синтаксичної завершеності, а також сприяють певній фоновій окресленості імплікованого суб'єкта.

Суть другого типу вирівнювання семантико-синтаксичного потенціалу полягає в якісній модифікації суб'єктного компонента, зокрема в утворенні синкретичних компонентів: суб'єктно-інструментального, інструментально-суб'єктного, суб'єктно-медіативного, медіативно-суб'єктного, порівняльно-суб'єктного, порівняльно-локативного, каузативно-суб'єктного, суб'єктно-локативного, локативно-суб'єктного компонентів, суб'єкта кількості-суб'єкта буття, суб'єкта кількості-суб'єкта дії, суб'єкта кількості-суб'єкта стану, або лише у зміні його морфологічного вираження при збереженні інших валентно зумовлених компонентів речення. Такий напрямок змін семантико-синтаксичного потенціалу є визначальним майже для всіх двовалентних дієслів: екзистенційних та невластиво-екзистенційних, руху фізичних субстанцій та конкретної фізичної дії. Рідкісний тип вирівнювання, що передбачає редукцію прямого суб'єкта і формування непрямого суб'єкта на основі об'єктного компонента й актуалізацію якогось детермінанта, репрезентують вторинні предикати фізичного та психологічного стану істот.

Розширення семантико-синтаксичного потенціалу супроводжує безособове вживання тільки одновалентних дієслів і є яскравим виявом загальної тенденції особових дієслів до утворення безособових речень з двома структурними компонентами. Можливі два способи його розширення. Перший спосіб передбачає актуалізацію кількох детермінантів при повній редукції суб'єкта. Його репрезентують дієслова ЛСГ природних процесів, звучання та деякі вторинні предикати фізичного та психологічного стану істот. Другий передбачає якісну чи формально-граматичну модифікацію суб'єкта при актуалізації одного детермінанта. Він супроводжує безособове вживання дієслів на позначення кількіс-

них змін, зміни психологічного та загального фізичного стану істот, зміни стану просторових реалій за наповненням, освітленням, настроєм та кольором. Спільною ознакою всіх безособових речень, утворених унаслідок розширення семантико-синтаксичного потенціалу особових дієслів, є актуалізація, тобто надання статусу семантично і конструктивно необхідних компонентів речення різним детермінантам: суб'єктному, об'єктному та обставинним. Найширший семантичний діапазон детермінантів використовується у безособових реченнях з імпліцитним суб'єктом (при дієсловах ЛСГ природних процесів та звучання), а також у реченнях із двовалентними дієсловами конкретної фізичної дії. У більшості випадків особове дієслово семантично уможлиблює актуалізацію одного з двох-трьох детермінантів. Найактивніше в безособових реченнях, утворених особовими дієсловами, вживається суб'єктний, локативний та темпоральний детермінанти, дещо рідше — детермінанти квантитативної та квалітативної семантики, ще рідше — каузативної та результативно-цільової і зовсім рідко — об'єктної. Безособові конструкції, породжені особовими дієсловами із значенням природних процесів та екзистенційними дієсловами із значенням виникнення чогось, до складу яких входять детермінанти квалітативної та результативно-цільової семантики, часто мають фразеологізований характер.

Поширеним явищем у сучасній українській мові є безособове вживання дієслів на рівні їхніх переносних значень. Зокрема, дієслова, що вказують на дії, стани людини, активно вживаються на позначення стану природи, а ті, що виражають стан людини — на позначення стану просторових реалій. Найпродуктивніший тип безособового метафоричного вживання особових дієслів репрезентують дієслова ЛСГ природних процесів, зміни якісного стану, конкретної фізичної дії, що активно використовуються для вираження мимовільного, невідладного людині фізичного чи психологічного стану. З одного боку, ці дієслова у функції вторинних предикатів стану зберігають своє валентне оточення (інструменталь чи локатив при дієсловах конкретної фізичної дії), яке увиразнює експресивний та змістовий ефект від метафоричного переосмислення дієслівної семантики, а з іншого боку — виявляють семантико-синтаксичну подібність до власне-дієслів на позначення фізичного та психологічного стану істот, зумовлюючи актуалізацію квантитативного та каузативного детермінантів.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Адмони В.Г. Структурно-смысловое ядро предложения // Члены предложения в языках различных типов. — Л.: Наука, 1972. — С.35-50.
2. Адмони В.Г. Типология предложения и логико-грамматические типы предложений // Вопр. языкознания. — 1973. — №2. — С.46-57.
3. Акимова Г.Н. Новое в синтаксисе современного русского языка. — М.: Наука, 1990. — 166 с.
4. Алисова Т.Б. Опыт семантико-грамматической классификации простых предложений // Вопр. языкознания. — 1970. — №2. — С.91-98.
5. Алисова Т.Б. Очерки синтаксиса современного итальянского языка. — М.: Изд-во МГУ, 1971. — 293 с.
6. Алисова Т.Б. Семантико-коммуникативный субстрат безличных предложений // Инвариантные синтаксические значения и структура предложения. — М.: Наука, 1969. — С.27-36.
7. Андерш И.Ф. Дательный принадлежности в современных русском и украинском литературных языках // Сопоставительное исследование русского и украинского языков. — Киев: Наук. думка, 1975. — С.222-238.
8. Андерш И.Ф. Структурно-семантическая типология простого предложения: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. — К., 1987. — 33 с.
9. Андерш Й.Ф. До питання про семантичну структуру речення // Мовознавство. — 1984. — № 5. — С.38-42.
10. Андерш Й.Ф. Семантична характеристика давального відмінка в сучасній українській мові // Укр. мова і літ в шк. — 1974. — №10. — С.34-40.
11. Андерш Й.Ф. Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською. — К.: Наук. думка., 1987. — 191с.
12. Апресян В.Ю., Апресян Ю.Д. Метафора в семантическом представлении эмоций // Вопр. языкознания. — 1993. — №3. — с. 27-35.
13. Апресян Ю.Д. К построению языка для описания синтаксических свойств речи // Проблемы структурной лингвистики, 1972. — М: Наука, 1973. — с.279-325.

14. **Апресян Ю.Д.** Экспериментальное исследование семантики русского глагола. – М.: Наука, 1967. – 251 с.
15. **Арват Н.Н.** Безличные отрицательные экзистенциальные предложения в современном русском языке /Конспект лекций по спецкурсу/. – Черновцы, 1968. – 43 с.
16. **Арват Н.Н.** Семантическая структура простого предложения в современном русском языке. – К.: Вища шк., 1984. – 159 с.
17. **Арват Н.Н.** Стилистика безличных предложений. – Черновцы, 1969. – 46с.
18. **Арполенко Г.П., Забеліна В.П.** Структурно-семантична будова речення в сучасній українській мові . – К.: Наук. думка, 1982. – 131с.
19. **Арутюнова Н.Д.** Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы. — М.: Наука, 1976. — 383с.
20. **Арутюнова Н.Д.** Семантическая структура и функции субъекта // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. — 1979. — Т.38. — №4. — С.323-334.
21. **Арутюнова Н.Д. Ширяев Е.Н.** Русское предложение. Бытийный тип: структура и значение. — М.: Русский язык, 1983. — 198с.
22. **Бабайцева В.В.** Односоставные предложения в современном русском языке. — М.: Просвещение, 1968. — 160 с.
23. **Бабайцева В.В.** Система членов предложения в современном русском языке. — М.: Просвещение. 1988. — 158с.
24. **Бабенко Л.Г.** Обозначение эмоций в языке и речи. — Свердловск: Изд-во Урал. гос. ун-та, 1986. — 100с.
25. **Бабина Т.П., Белошапкова В.А.** К вопросу о семантическом субъекте // НДВШ Филол. науки. — 1984. — №1. — С.29-34.
26. **Баландіна Н.Ф.** Предикатно-аргументне представлення семантики речення // Мовознавство.— 1992. — №2. — С.60-65.
27. **Балли Ш.** Общая лингвистика и вопросы французского языка. — М.: Изд-во иностр. лит., 1955. — 416 с.

28. **Баранник Д.Х.** Два рівні граматичної структури речення // Мовознавство. — 1993. — №6. — С.13-19.
29. **Бахмутова Н.И.** О типологии регулярных переносных значений глагола // Русский глагол в сопоставительном освещении. — Волгоград: Изд-во Волгоград. гос. ун-та, 1984. — С.106-116.
30. **Безпояско О.К.** Іменні граматичні категорії (Функціональний аналіз). К.: Наук. думка, 1991. — 172 с.
31. **Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М.** Граматика української мови: Морфологія. — К.: Либідь, 1993. — 335 с.
32. **Белошапкова В.А.** Современный русский язык. Синтаксис. — М., Высш. школа, 1977. — 248 с.
33. **Бирюлин Л.А.** Диатезы русских глаголов, обозначающих атмосферные явления: Автореф. дис. ...канд.филол.наук. — М., 1984. — 18 с.
34. **Богданов В.В.** Семантико-синтаксическая организация предложения. — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1977. — 204 с.
35. **Болдырева М.М.** О сочетаемости, дистрибуции, валентности в синтаксисе // Вопр. романо-герман.филол.: Учен. зап. Моск. пед.ин-та иностр. яз. им.М.Тореза. — 1970. — Т.55. — С.77-85.
36. **Болюх О.В.** Семантико-синтаксична структура безособового речення: Дис. ... канд. філол. наук. — К., 1992. — 160 с.
37. **Бондарко А.В.** Носитель предикативного признака (на материале русского языка) // Вопр. языкознания. — 1991. — №5. — С. 27-41.
38. **Бондарко А.В.** Структура поля персональности // Теория функциональной грамматики. Персональность. Залоговость. — СПб.: Наука, 1991. — С.19-26.
39. **Бондарко А.В.** Функциональная грамматика. — Л.: Наука, 1984. — 136 с.
40. **Борщ. Е.Г.** Категорія особи дієслова в сучасній українській літературній мові: Дис. ...канд.філол.наук. — К., 1973.
41. **Булаховський Л.А.** Керування // Вибр. праці: В 5-и т. — К.: Наук. думка, 1977. — Т.2. — С.553-568.

42. **Булаховський Л.А.** Питання синтаксису простого речення в сучасній українській мові // Дослідження з синтаксису української мови. — К.: Вид-во АН УРСР, 1958. — С.5-28.
43. **Булыгина Т.В.** Грамматические и семантические категории и их связи // Аспекты семантических исследований. — М.: Наука, 1980. — С.320-355.
44. **Булыгина Т.В., Шмелев А.Д.** Пространственно-временная локализация как суперкатегория предложения // Вопр. языкознания. — 1989. — №3.
45. **Васильев Л.М** Семантика русского глагола: Глаголы речи, звучания и поведения. — Уфа: Башк. ун-т, 1981. — 71 с.
46. **Васильев Л.М** Семантика русского глагола: Учеб. пособие для фак. Повышения квалификации. — М.: Высш. школа, 1981. — 182 с.
47. **Вежбицкая А.** Язык. Культура. Познание. — М.: Русские словари, 1996. — 411с.
48. **Вейренк Ж.** Синтаксический анализ творительного падежа // Исследования по славянскому языкознанию. — М.: Наука, 1971. — с.129-139.
49. **Венрейх У.** О семантической структуре языка // Новое в зарубежной лингвистике. — 1970. — Вып.5. — С.163-249.
50. **Виноградов В.В.** Основные вопросы синтаксиса предложения: На материале рус. яз. // Избр. тр. Исслед. по рус. грамматике. — М.: Наука, 1975. — С.254-294.
51. **Виноградов В.В.** Русский язык (Грамматическое учение о слове). — М.: Высшая школа, 1986. — 640 с.
52. **Вихованець І.Р.** Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. — К.: Либідь, 1993. — 368 с.
53. **Вихованець І.Р.** Дві версії про місцевий відмінок // Мовознавство. — 1994. — №1. — С.25-30.
54. **Вихованець І.Р.** Нариси з функціонального синтаксису української мови. — К.: Наук. думка, 1992. — 222 с.

55. **Вихованець І.Р.** Прийменникова система української мови. – К.: Наук. думка, 1980. – 286с.
56. **Вихованець І.Р.** Синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення // Синтаксис словосполучення і простого речення. — К.: Наук. думка, 1975. — С.29-45.
57. **Вихованець І.Р.** Система відмінків української мови. – К.: Наук. думка, 1987. – 232 с.
58. **Вихованець І.Р.** Частини мови у семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 255 с.
59. **Вихованець І.Р.** Чи є безвалентні дієслова? // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць.— Донецьк: Вид-во Донецьк. ун-ту, 1997. — Вип.3. — с.38-41.
60. **Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М.** Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наук. думка, 1983. – 218 с.
61. **Вольф Е.М.** Эмоциональные состояния и их представление в языке // Логический анализ языка. Проблемы интенциональных и прагматических контекстов. — М.: Наука, 1989. — С.55-75.
62. **Всеволодова М.В., Го Шуфень** Классы моделей русского простого предложения и их типовых значений. Модели русских предложений со статальными предикатами и их речевые реализации (в зеркале китайского языка). — М.: (АЦФИ), 1999. — 169 с.
63. **Всеволодова М.В., Дементьева О.Ю.** Проблемы синтаксической парадигматики: Коммуникативная парадигма предложений (на материале двусоставных глагольных предложений, включающих имя локума). — М.: КРОН-ПРЕСС, 1997. — 176 с.
64. **Гак В.Г.** Номинализация сказуемого и устранение субъекта // Синтаксис и стилистика. — М.: Наука, 1976. — С.85-102.
65. **Гак В.Г.** Языковые преобразования. — М., 1998.— 764 с.
66. **Галкина-Федорук Е.М.** Безличные предложения в современном русском языке. – М.: Изд-во МГУ, 1958. – 332 с.

67. **Городенська К.Г.** Дери́ваційна природа давального адресатної посесивності // Лінгвістичні студії. — Донецьк: ДонДУ, 1999. — Вип.5. — с.19-21.
68. **Городенська К.Г.** Дери́вація синтаксичних одиниць. — К.: Наук. думка, 1991. — 192 с.
69. **Горяний В.Д.** Синтаксис односкладних речень. — К.: Рад. школа, 1984. — 126с.
70. **Горяной В.Д.** Есть ли в русском языке "бессубъектные предложения"? // Русское языкознание. — 1980. — №10. — с.71-75.
71. **Гуйванюк Н.В.** Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць: Дис. ...д-ра.філол.наук. — К., 1993. — 444 с.
72. **Гуревич В.В.** Указательные связи в общей системе синтаксических связей // Вопр. языкознания. — 1994. — №2. — с.75-81.
73. **Данильченко Н.И.** Субъектно-пространственный компонент семантической структуры предложения: Автореф. дис. ...канд.филол.наук. — Одесса, 1985. — 17с.
74. **Дерибас Л.А. Мишина К.И.** Типы предложений в русском языке. — М.: Высш. школа, 1981. — 168 с.
75. **Долин Ю.Т.** Еще раз о грамматической форме безличных предложений // Русский язык в школе. — 1991. — №1. — С.78-80.
76. **Дудик П.С.** Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення: (Просте речення; еквіваленти речення). — К.: Наук. думка, 1973. — 288 с.
77. **Евтеева М.А.** Предложно-падежные формы субстантива с совмещенным (локально-субъектным) значением в составе простого предложения: Автореф. ...канд.филол.наук. — М., 1980. — 16 с.
78. **Жовтобрюх М.А.** Українська літературна мова. — К.: Наук. думка, 1984. — 255с.
79. **Загнітко А.П.** Дієслівні категорії в синтагматиці і парадигматиці. — К.: НМК ВО, 1990. — 130 с.

80. **Загнітко А.П.** Позиційна модель речення і валентність дієслова // Мовознавство. — 1994. — №2-3. — С.48-56.
81. **Загнітко А.П.** Структура та ієрархія валентних значень дієслова. — К.: НМК ВО, 1990. — 64 с.
82. **Загнітко А.П.** Теоретична граматики української мови: Морфологія. — Донецьк: ДонДУ, 1996. — 437 с.
83. **Зандау Г., Зоммерфельдт К.** Семантические условия реализации валентности // Иностр.яз. в шк. — 1978. — №2. — С.21-26.
84. **Золотова Г.А.** О субъекте предложения в современном русском языке // НДВШ Филол. науки. — 1981. — №1. — С. 33-42.
85. **Золотова Г.А.** Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. — М.: Наука, 1982. — 368с.
86. **Золотова Г.А.** Очерк функционального синтаксиса русского языка. — М.: Наука, 1973. — 351с.
87. **Золотова Г.А.** Синтаксический словарь: Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса. — М.: Наука, 1988. — 440 с.
88. **Золотова Г.А., Онипенко Н.К., Сидорова М.Ю.** Коммуникативная грамматика русского языка. — М., 1998. — 528с.
89. **Ибрагимова В.Л.** К синтагматической характеристике глаголов движения в современном русском языке // Семантика и структура предложения. — Уфа, 1978. — С.27-35.
90. **Ибрагимова В.Л.** Семантические классы глаголов колебательного и вращательного движения в русском языке // Исследования по семантике. Лексическая и фразеологическая семантика. — Уфа, 1982. — С.66-73.
91. **Иванова В.Ф.** Модели количественных предложений: К вопросу о типологии простого предложения // Русский язык в школе.— 1973. — №3. — с.96-101.

92. **Иванова В.Ф.** Спорные вопросы грамматики и стилистики количественных предложений // Синтаксис и стилистика / Отв. ред. Золотова Г.А. — М.: Наука, 1976. — С.182-194.
93. **Иванова Л.П.** Структурно-функциональный анализ простого предложения. — К.: Вища шк., 1991. — 168 с.
94. **Іваненко З.І.** Односкладні речення як синонімічні паралелі двоскладних // Укр. мова і літ. в шк. — 1985. — №8. — С.38-42.
95. **Іваницька Н.Л.** Двоскладне речення в українській мові. — К.: Вища шк., 1986. — 167 с.
96. **Іваницька Н.Л.** Зумовленість синтаксичної структури двоскладного речення валентністю дієслова-присудка // Мовознавство. — 1985. — №1. — С.39-43.
97. **Кадомцева А.О.** Українська мова: Синтаксис простого речення. — К.: Вища шк., 1985. — 128 с.
98. **Камынина А.А.** К вопросу о предложениях с количественными словами в составе главных членов // Русский язык в школе. — 1961. — №2. — С.20-25.
99. **Касевич В.В.** Семантика. Синтаксис. Морфология. — М.: Наука, 1985. — 309 с.
100. Категории субъекта и объекта в языках различных типов. — Л.: Наука, 1982. — 189 с.
101. **Кацнельсон С.Д.** К понятию типов валентности // Вопр. языкознания. — 1987. — №3. — С.20-32.
102. **Кацнельсон С.Д.** О категории субъекта предложения // Универсалии и типологические исследования. — М.: Наука, 1974. — С.104-124.
103. **Кацнельсон С.Д.** Типология языка и речевое мышление. — Л.: Наука, 1972. — 216с.
104. **Кибардина С.М.** Категории субъекта и объекта и теория валентности (на материале немецкого языка) // Категории субъекта и объекта в языках различных типов. — Л.: Наука, 1982. — С.23-48.

105. **Кильдебекова Т.А.** Глаголы действия в современном русском языке (Опыт функционально-семантического анализа). — Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. — Днепропетровск, 1986. — 54с.
106. **Кильдебекова Т.А.** Структура поля глаголов действия: Учеб. пособие. — Уфа: БГУ, 1983. — 75с.
107. **Кириллова В.А.** О "конструктивных" элементах безличных предложений (типа снегом занесет-занесло дорогу) // Исследования по современному русскому языку. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1970. — С.90-95.
108. **Клобуков Е.В.** Семантика падежных форм в современном русском литературном языке. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1986. — 119с.
109. **Кокорина С.И.** К вопросу о семантическом субъекте // Вопр. рус. языкознания. — М: Изд-во МГУ, 1979. — Вып.2. — С.78-82.
110. **Колшанский Г.В.** Коммуникативная грамматика и лингвистическая интерпретация категорий субъекта и предиката // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз.— 1979. — Т.38. — №4. — С.358-369.
111. **Костинский Ю.М.** Подлежащее — в родительном падеже? // Русская речь. — 1969. — №6.
112. **Костюченко Ю.И.** Замечания о синкретизме и значениях дательного падежа в индоевропейских языках // Вопр. языкознания. — 1980. — №1. — С.83-95.
113. **Костюченко Ю.И.** Значение деятеля при страдательном залоге (агенсе) и творительный падеж в славянских языках // Вопр. языкознания. — 1977. — №1. — С.84-95.
114. **Кочерган М.П.** Слово і контекст. — Львів: Вища шк., 1980. — 181 с.
115. **Кузова М.Д.** Глагольные неинфинитивные безличные предложения в русском языке периода конца XIX-начала XX вв.: (на материале художественных публицистических произведений И.Бунина, М.Горького, А.Чехова): Автореф. ...канд.филол.наук. — Воронеж, 1988. — 22с.

116. **Кулик Б.М.** Курс сучасної української літературної мови: Синтаксис. — К.: Рад.шк., 1965. — Ч.2. — 283 с.
117. **Курилович Е.** Проблема классификации падежей // Курилович Е. Очерки по лингвистике: Сб. ст. — М.: Изд-во иностр. лит., 1962. — С.173-203.
118. Курс сучасної української літературної мови: Синтаксис / За ред. Л.А.Булаховського— К., 1951. — Т.2. — 408 с.
119. **Кучеренко І.К.** Категорія відмінка в сучасній українській мові. — Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1961. — 52 с.
120. **Кучеренко І.К.** Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія: В 2 ч. — К.: Вид-во Київ ун-ту, 1961. — Ч.1. — 172 с.; 1964. — Ч.2. — 159 с.
121. **Лазарева Э.А.** Существительные с орудийным значением и их связи с глаголами: Автореф. ...канд.филол.наук. — Воронеж, 1982. — 16 с.
122. **Лекант П.А.** Предикативная структура предложений // Средства выражения предикативных значений предложений. — М.: Моск. пед. ин. им Н.К.Крупской, 1983. — С.3-10.
123. **Лекант П.А.** Синтаксис простого предложения в современном русском языке. — М.: Высш. школа, 1986. — 176 с.
124. Лексико-семантические группы русских глаголов. — Иркутск: Изд-во Иркутского ун-та, 1989. — 176с.
125. Лексико-семантические группы русских глаголов: Словарь-справочник. — Свердловск: Изд-во Уральского ун-та, 1988. — 153 с.
126. **Леонтьева Н.Н.** Создание информационного языка на базе семантического анализа текста. — НТИ. — Сер.2. — 1971. — №8. — с.8-15.
127. **Леуга А.И.** Семантико-синтаксическая структура предложений с глагольными предикатами состояния в современном украинском литературном языке: Дис. ... канд. филол. наук. — К., 1988. — 175 с.
128. **Леуга О.І.** Валентнісно-інтенційні характеристики як основа сполучуваності дієслів у складі синтаксичних структур // Проблеми граматики і лекси-

- кології української мови: Зб.наук.праць/ Від.ред. А.П.Грищенко. — К.: Правда Ярославичів, 1998. — 194 с.
129. **Логачева О.Ю.** Семантико-синтаксические особенности предложений, обозначающих ситуацию звучания: Автореф. ...канд.филол.наук. — М., 1988. — 24 с.
130. **Логвинова В.В.** Функционально-семантическое поле в синтаксисе простых бытийных предложений, характеризующих состояние атмосферы: Автореф. ...канд.филол.наук. — Саратов, 1987. — 16 с.
131. **Ломакович С.В.** Займенниково-співвідносні речення в сучасній українській мові: Дис. ...канд.філол.наук. — К., 1993.
132. **Ломтев Т.П.** Предложение и его грамматические категории. — М.: Изд-во МГУ, 1972. — 199 с.
133. **Ломтев Т.П.** Структура предложения в современном русском языке. — М.: Изд-во МГУ, 1979. — 198 с.
134. **Лосев А.Ф.** О понятии языковой валентности // Изв. АН СССР. Сер.лит. и яз.— 1981. — Т.40. — №5. — С.403-411.
135. **Масицька Т.Є.** Граматична структура дієслівної валентності. — Луцьк, Ред.-вид. відд. Волинськ. держ. ун-ту, 1998. — 206с.
136. **Масицька Т.Є.** Семантико-синтаксична валентність дієслова: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 1995. — 16 с.
137. **Межов О.Г.** Суб'єктні синтаксеми у структурі простого речення: Дис. ... канд.філол.наук. — Луцьк, 1998. — 208 с.
138. **Мельничук О.С.** Історія вживання давального безприйменникового відмінка в українській мові // Дослідження з синтаксису української мови. — К.: Вид-во АН УРСР, 1958. — С.261-295.
139. **Мельничук О.С.** Розвиток структури слов'янського речення. — К.: Наук.думка. 1966. — 324 с.
140. **Мещанинов И.И.** Структура предложения. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1963. — 104 с.

141. **Мигирин В.Н.** Язык как система категорий отображения. — Кишнев: Штиинца, 1973. — 237 с.
142. **Милославский И.Г.** Морфологические категории современного русского языка. — М.: Просвещение, 1981. — 254 с.
143. **Мирченко М.В.** Категория лица в семантико-синтаксической структуре предложения: Дис. ...канд.філол.наук. — К., 1981. — 227с.
144. **Мишуренко П.Є.** Односкладні речення в українських народних прислів'ях: Дис. ...канд.філол.наук. — Дніпропетровськ, 1966.
145. **Мірченко М.В.** Давальний відмінок особи у семантико-синтаксичній структурі простого речення // Мовознавство — 1980. — №1. — С.70-74.
146. **Москальская О.И.** Проблемы системного описания синтаксиса (на материале немецкого языка). — М.: Высш. школа, 1981. — 175 с.
147. **Мразек Р.** Синтаксис русского творительного. — Прага, 1964. — 285 с.
148. **Мразек Р.** Синтаксическая дистрибуция глаголов и их классы//Вопр. языкознания. — 1964. — №3. — С.50-62.
149. **Мухин А.М.** Валентность и сочетаемость глаголов // Вопр. языкознания. — 1987. — №6. — С.52-64.
150. **Мухин А.М.** Синтаксемный анализ и проблема уровней языка. — Л.: Наука, 1980. — 308 с.
151. **Овсяннико-Куликовскій Д.Н.** Грамматика русскаго языка. — М.: Типографія Т-ва И.Д.Сытина, 1907. — 240 с.
- 151а. **Овсяннико-Куликовскій Д.Н.** Синтаксисъ русскаго языка. — С.-Петербургъ: Изданіе И.Л.Овсяннико-Куликовской., 1912. — 322с.
152. **Овчиннікова І.І.** Лексико-семантична класифікація дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта в українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 1993. — 23 с.
153. **Озерова Н.Г.** Средства выражения отрицания в русском и украинском языках. — К.: Наук. думка, 1978. — 117 с.

154. **Павлов В.М.** Субъект в безличных предложениях // Теория функциональной грамматики. Субъектность. Объектность. Коммуникативная перспектива высказывания. Определенность/неопределенность / Под ред. А.В.Бондарко. — СПб.: Наука, 1992. — С.71-100.
155. **Падучева Е.В.** О семантике синтаксиса. Материалы к трансформационной грамматике русского языка. — М.: Наука, 1974. — 292с.
156. **Падучева Е.В.** Родительный субъекта в отрицательном предложении: синтаксис или семантика ? // Вопр. языкознания. — 1997. — №2. — С.101-116.
157. **Пеньковский А.Б.** К проблеме генезиса безличных предложений // Общеславянский лингвистический атлас. — М.: Наука, 1969.— С.189-201.
158. **Пешковский А.М.** Русский синтаксис в научном освещении. — 7-е изд. — М.: Учпедгиз, 1956. — 511 с.
159. **Плющ М.Я.** Відмінок у семантико-синтаксичній структурі речення. — К.: Вид-во Київ. пед ін-ту, 1978. — 107 с.
160. **Плющ М.Я.** Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення. — К.: Вища шк., 1986. — 175 с.
161. **Потапенко Т.А.** Лексико-семантическая характеристика глаголов разрушительного воздействия на объект // Вопр. языкознания. — 1983. — №2. — С. 50-56.
162. **Потапова М.Д.** К проблеме безличной конструкции в современном французском языке: Автореф. ...канд. филол. наук. — М.: Изд. МГПИ ИЯ, 1971. — 19с.
163. **Потебня А.А.** Из записок по русской грамматике: В 4-х т. — М.: Просвещение, 1958.— Т.1-2. — 536 с.
- 163а. **Потебня А.А.** Из записок по русской грамматике: В 4-х т. — М.: Просвещение, 1968.— Т.3. — 551 с.
164. **Пупынин Ю.А.** Субъектность и актуализационные категории предиката // Теория функциональной грамматики. Субъектность. Объектность. Комму-

- никативная перспектива высказывания. Определенность/ неопределенность /
Под ред. А.В.Бондарко. — СПб.: Наука, 1992. — С.141-153.
165. **Рабанюк Л.** Квантитативно-генітивні речення в українській мові // Проблемні питання синтаксису: Зб. наук.праць/ Від.ред. Н.В.Гуйванюк. — Чернівці: ЧДУ, 1997. — С.77-82.
166. **Распопов И.П.** К интерпретации синтаксических конструкций типа "Ребят у нее было четверо" // Русский язык в школе.—1971.—№5.— С.87-90.
167. **Распопов И.П. Ломов А.М.** Основы русской грамматики: Морфология и синтаксис. — Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1984. — 351 с.
168. **Распопов И.П.** Строение простого предложения в современном русском языке. — М.: Просвещение, 1970. — 191 с.
169. **Руденко Л.М.** Обставинна детермінація в структурі тексту (семантико-синтаксичний і стилістичний аспекти). — К.: Україна-Віта, 1996. — 213 с.
170. **Ружичка Р.** О трансформационном описании так называемых безличных предложений в современном русском литературном языке // Вопр. языкознания. — 1963. — №3. — С.22-32.
171. **Русанівський В.М.** Структура лексичної і граматичної семантики. — К.: Наук. думка, 1988. — 240 с.
172. **Русанівський В.М.** Структура українського дієслова. — К.: Наук. думка, 1971. — 315 с.
173. Русская грамматика: В 2-х т. — М.: Наука, 1980. — Т.1. — 788 с.: Т.2. — 709с.
174. **Рябова Т.В.** Структурно-семантические особенности отрицательных предложений с родительным субъекта: Автореф. ...канд.филол.наук. — Л., 1987. — 16 с.
175. **Сазонова Я.Ю.** Міжрівневі зв'язки у системі української мови (на матеріалі дієслів з безособовим конструктивно зв'язаним значенням): Дис. ...канд.філол.наук. — К., 1997. — 167 с.

176. **Светлик Я.** Синтаксис русского языка в сопоставлении со словацким. — Братислава: Словацкое педагог. Изд-во, 1970. — 351 с.
177. Семантические типы предикатов. — М.: Наука, 1982. — 365 с.
178. **Сидоренко Т.В.** Формирование периферии ЛСГ глаголов эмоционального состояния в русском языке: Автореф. ...канд.филол.наук. — К., 1988. — 16 с.
179. **Сильницкий Г.Г.** Семантические типы ситуаций и семантические классы глаголов // Проблемы структурной лингвистики. 1972. — М.: Наука, 1973. — С.373-391.
180. **Слинько І.І.** Чи є односкладні речення? // Мовознавство. — 1985. — №4. — С.48-53.
181. **Слинько І.І., Гуйванюк М.В., Кобилянська М.Ф.** Синтаксис української мови: Проблемні питання. — К.: Вища шк., 1994. — 670с.
182. Слово и грамматические законы языка. Глагол. / Отв. ред. Н.Ю.Шведова. — М.: Наука, 1989. — 293 с.
183. **Соссюр Ф. де** Труды по языкознанию. — М.: Прогресс, 1990. — 275 с.
184. **Старикова Е.Н.** Проблемы семантического синтаксиса. — К.: Высш. школа, 1985. — 124с.
185. **Степаненко М.І.** Взаємодія формально-граматичної і семантичної валентності у структурі словосполучення та речення. — К., 1997. — 216 с.
186. **Степанов Ю.С.** Безличность и неопределенная референция // Язык: система и функционирование. — М.: Наука, 1988. — С.226-235.
187. **Степанов Ю.С.** Имена. Предикаты. Предложения. — М.: Наука, 1981. — 360 с.
188. **Степанов Ю.С.** Язык и метод. К современной философии языка. — М.: Языки русской культуры, 1998. — 784 с.
189. **Степанова М.Д., Хельбиг Г.** Части речи и проблема валентности в современном немецком языке. — М.: Высш. шк., 1978. — 258с.
190. Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг.ред. І.К.Білодіда. — К.: Наук. думка, 1969. — 583 с.

191. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За заг.ред. І.К.Білодіда. — К.: Наук. думка, 1972. — 515 с.
192. Творительный падеж в славянских языках. — М.: Изд-во АН СССР, 1958. — 380 с.
193. **Теньер Л.** Основы структурного синтаксиса. — М.: Прогресс, 1988. — 653с.
194. Теория функциональной грамматики. Субъектность. Объектность. Коммуникативная перспектива высказывания. Определенность /неопределенность / Под ред. А.В.Бондарко. — СПб.: Наука, 1992. — 303 с.
195. **Уорс Д.** Трансформационный анализ конструкций с творительным падежом в современном русском языке //Новое в лингвистике. — М., 1962. — Вып.2. — С.637-683.
196. **Усатенко Т.П.** Дієслова переміщення сучасної української літературної мови: Дис. ...канд.філол.наук. — К.. 1969. — 238с.
197. **Филлмор Ч.** Дело о падеже // Новое в зарубежной лингвистике. — 1981. — Вып.10. — С.369-495.
198. **Филлмор Ч.** Дело о падеже открывается вновь // Новое в зарубежной лингвистике. — 1981. — Вып.10. — С.496-530.
199. **Філософія:** Курс лекцій: Навчальний посібник / Бичко І.В., Табачковський В.Г., Горак Г.І. та ін. — К.: Либідь, 1993. — 576 с.
- 199а. **Філософія:** Навчальний посібник / За ред. І.Ф.Надольного. — К.: Вікар, 1997. — 584 с.
200. **Ходова К.И.** Творительный падеж в страдательных конструкциях и безличных предложения // Творительный падеж в славянских языках. — М.: Изд-во АН СССР, 1958. — С. 127-158.
201. **Ходова К.И.** Творительный превращения и сравнения // Творительный падеж в славянских языках. — М.: Изд-во АН СССР, 1958. — С. 181-192.
202. **Циганенко Г.П.** Категорія особи і суб'єктність дієслова // Мовознавство — 1994. — №4-5. — С.40-45.

203. **Чейф У.** Значение и структура языка. – М.: Прогресс, 1975. – 432 с.
204. **Чирва Г.М.** Синтаксическая структура безличных предложений украинского языка: : Дис. ... канд. филол. наук. – Запорожье, 1977. – 157 с.
205. **Чудинов А.П.** Регулярная многозначность в глагольной лексике. — Свердловск, 1986. — 80с.
206. **Чудинов А.П.** Типология варьирования глагольной семантики. — Свердловск: Изд-во Сверд. ун-та 1988. — 143с.
207. **Шахматов А.А.** Синтаксис русского языка. — 4-е изд. — Л.: Учпедгиз, 1941. — 620 с.
208. **Шведова Н.Ю.** Детерминирующий объект и детерминирующее обстоятельство как самостоятельные распространители предложения // Вопр. языкознания. – 1964. – №6. – С.77-93.
209. **Шведова Н.Ю.** К спорам о детерминантах: Обстоятельственная и обстоятельственная детерминация простого предложения // Науч. докл. высш. шк. Филол науки. — 1973. — № 5. — С.66-77.
210. **Шведова Н.Ю.** Лексическая классификация русского глагола (на фоне чешской семантико-компонентной классификации) // Славянское языкознание. IX Международный съезд славистов. — М., 1983. — С.306-323.
211. **Шведова Н.Ю.** Место семантики в описательной грамматике (синтаксис) // Грамматическое описание славянских языков: Концепции и методы. – М.: Наука, 1974. – с.105-121.
212. **Шведова Н.Ю.** О соотношении грамматической и семантической структуры предложения // Славянское языкознание. VII Международный съезд славистов. — М., 1973. — С.458-483.
213. **Шведова Н.Ю.** Существуют ли все-таки детерминанты как самостоятельные распространители предложения? // Вопр. языкознания. — 1968. — №2. — С.39-50.

214. **Шведова Н.Ю.** Типология односоставных предложений на основе характера их парадигм // Проблемы современной филологии. — М.: Наука, 1965. — С.282-287.
215. **Шпарага Г.С.** Сочетаемость безличных глаголов с именами существительными в восточнославянских языках // Ученые записки МГПИ им. Ленина. — М., 1971. — Т.450. — С.240-256.
216. **Щерба Л.В.** Языковая система и речевая деятельность. — Л.: Наука, 1974. — 428 с.
217. **Юрченко В.С.** О выражении субъекта в простом предложении // Русск. яз. в шк. — 1976. — №1. — С.90-94.
218. **Юрченко В.С.** Простое предложение в современном русском языке. — Саратов: Приволж. кн. изд-во, 1972. — 274 с.
219. **Якобсон Р.** Избранные работы . — М: Прогресс, 1985. — 456 с.
220. **Daneš F.** Three-level Approach to Syntax // Travaux Linguistiques de Prague. — 1964. — Vol.1. — P. 215-240.
221. **Dik S.C.** The Theory of Functional Grammar. Part I: The Structure of the Clause. Dordrecht, 1989.
222. **Fillmore Ch.** The case for case // Universals in linguistic theory / Ed. by E.Bach and R.Harms.— London-Toronto, 1968. — P.1-88.
223. **Poldauf I.** Form and Meaning — their Interplay in Morfology // Travaux Linguistiques de Prague. 1971. — Vol.4. — P.157-187.
224. **Wierzbicka A.** The Semantics of grammar. — Amsterdam; Philadelphia:John Benjamins B.V., 1988. — 618 p.
225. **Worth D.S.** The role of transformations in the definition of syntagmas in Russian and other Slavic languages // American contributions to the V International congress of slavists. — Sofia, 1963, the Hague (preprint).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Багрянний І.П. Тигролови. — К.: Молодь, 1991. — 264с.
2. Баш Я.В. Твори: В 2-х т. — К.: Дніпро, 1968. — Т.1. — 539с.; Т.2. — 728с.
3. Бедзик Д.І. Дніпро горить. — К.: Держлітвидав, 1951. — 305 с.
4. Васильченко С.В. Оповідання. Повісті. Драматичні твори. — К.: Наук. думка, 1988. — 600 с.
5. Вечірній Київ. — 1998. — № 1-12.
6. Винниченко В.К. Краса і сила. — К.: Дніпро, 1989. — 752 с.
7. Вишня Остап. Твори: В 4-х т. — К.: Дніпро, 1988. — Т.1. — 525с.; Т.2. — 460с.
8. Вільде Ірина. Сестри Річинські (Твори в 5-ти томах). — К.: Дніпро, 1967. — Т.1. — 695 с.; Т.2. — 440 с.
9. Вовчок Марко. Оповідання. Казки. Повісті. Романи. — К.: Наук. думка, 1983. — 640 с.
10. Гжицький В.З. Пролог до осені. — К.: Дніпро, 1978. — 193с.
11. Головка А.В. Бур'ян. — К.: Дніпро, 1968. — 316 с.
12. Голос України. — 1998. — № 1-12.
13. Гончар О.Т. Гори співають. — К.: Веселка, 1985. — 207с.
14. Гончар О.Т. Прапорнощі: Трилогія. — К.: Дніпро, 1977. — 380 с.
15. Гримайло Я.В. Кавалер ордена Слави. — К.: Молодь, 1956. — 145с.
16. Грінченко Б.Д. Твори: В 2-х т. — К.: Вид-во АН УРСР, 1963. — Т.1. — 602 с.; Т.2. — 590 с.
17. Гуцало Є.П. Напередодні нинішнього дня. — К.: Рад. письменник, 1989. — 269с.
18. Гуцало Є.П. Парад планет. — К.: Рад. письменник, 1984. — 480с.
19. Гуцало Є.П. Позичений чоловік. Приватне життя феномена. — К.: Рад. письменник, 1982. — 712 с.
20. Десняк О.Г. Твори. — К.: Молодь, 1970. — 452 с.

21. Дімаров А.А. Боги на продаж: Міські історії. — К.: Рад письменник, 1989. — 512 с.
22. Дмитерко Л.Д. Вибрані твори: В 2-х т. — К.: Дніпро, 1971. — Т.1. — 432 с.; Т.2. — 383 с.
23. Довженко О.П. Твори: В 5-ти т. — К.: Дніпро, 1984. — Т.1. — 439 с.; Т.2. — 503с.; Т.3. — 362 с.
24. Донченко О.В. Вибрані твори: В 2-х т. — К.: Веселка, 1982. — Т.1. — 375с. — Т.2. — 352с.
25. Дрозд В.Г. Вибрані твори: В 2-х т. — К.: Рад. письменник, 1989. — Т.1. — 462с.
26. Загребельний П.А. Роксолана. — К.: Дніпро, 1988. — 601 с.
27. Збанацький Ю.О. Малиновий дзвін. — К.: Держлітвидав УРСР, 1962. — 359с.
28. Земляк В.С. Лебедина згряя. — К.: Рад. письменник, 1972. — 275 с.
29. Іваненко О. Марія. — К.: Рад. письменник, 1973. — 655с.
30. Івченко М.І. Робітні сили. — К.: Дніпро, 1990. — 823 с.
31. Ільченко О.Є. Петербурзька осінь. Повісті. — К.: Дніпро, 1975. — 518с.
32. Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Твори: В 6 т. — К.: Держлітвидав, 1956. — Т.2. — 497 с.
33. Кобринська Н.І. Вибрані твори. — К.: Дніпро, 1967. — 560 с.
34. Козланюк П.С. Юрко Крук. — К.: Держлітвидав, 1960. — 246с.
35. Костенко Л.В. Вибране. — К.: Дніпро, 1989. — 558 с.
36. Котляревський І.П. Вибране. — К.: Веселка, 1981. — 236с.
37. Коцюбинський М.М. Твори: В 2-х т. — К.: Наук. думка, 1988. — Т.1. — 584с.
38. Кочерга І.А. Твори. — К.: Молодь, 1968. — 438 с.
39. Кропивницький М.Л. Вибрані п'єси. — К.: Мистецтво, 1984. — 221с.
40. Кучер В.С. Вогник. — К.: Молодь, 1960. — 186с.
41. Ле І.Л. Міжгір'я. — К.: Дніпро, 1972. — 626 с.
42. Микитенко І.К. Вибрані твори. — К.: Дніпро, 1977. — 477 с.

43. Мирний Панас Вибрані твори. — К.: Дніпро, 1974. — 246с.
44. Мушкетик Ю.М. Позиція: Роман. — К.: Дніпро, 1982. — 325с.
45. Наука і сучасність. — 1998. — №1-12; 1999. — №1-12.
46. Нечуй-Левицький І.С. Вибрані твори. — К.: Дніпро, 1968. — 243 с.
47. Панч П.Й. Повісті. Оповідання. Гуморески. Казки. — К.: Наук. думка, 1985. — 574 с.
48. Первомайський Л.С. Твори: В 3-х т. К.: Держлітвидав УРСР, 1958. — Т.1. — 583 с.; Т.2. — 543 с.
49. Письменна Л.М. Тисяча вікон і один журавель. — К.: Веселка, 1984. — 509с.
50. Підмогильний В.П. Невеличка драма. — Дніпропетровськ: Промінь, 1990. — 326с.
51. Речмедін В.О. Вибрані твори: В 5-ти т. — К.: Дніпро, 1986. — 509сю
52. Рильський М.Т. Поезії. — К.: Рад. письменник, 1976. — 303 с.
53. Самійленко В.І. Твори. — К.: Дніпро, 1989. — 686с.
54. Свидницький А.П. Роман. Оповідання. Нариси. — К.: Наук. думка, 1985. — 574с.
55. Сенченко І.Ю. Оповідання. Повісті. Спогади. — К.: Наук. думка, 1990. — 664с.
56. Скляренко С.Д. Твори: В 5-ти т. — К.: Дніпро, 1965. — Т.4. — 63 с.
57. Скуратівський В.Т. Берегиня: Художні оповіді, новели. — К.: Рад. письменник, 1988. — 278с.
58. Слово і час. — 1998. — №1-12.
59. Смолич Ю.К. Твори: В 6 т. — К.: Держлітвидав, 1959. — Т.4. — 526 с.
60. Собко В.М. Десять днів щастя. — К.: Рад. письменник, 1965. — 368с.
61. Сосюра В.М. Поезії. — К.: Рад. письменник, 1975. — 320 с.
62. Стельмах М.П. Кров людська — не водиця. — К.: Дніпро, 1992. — 376 с.
63. Стельмах М.П. Хліб і сіль. — К.: Дніпро, 1987. — 635.
64. Трублаїні М.П. Шхуна "Колумб". — К.: Молодь, 1988. — 400 с.
65. Тулуб З.П. Твори: В 3-х т. — К.: Дніпро, 1991. — Т.1. — 553 с.; Т.2. — 639 с.
66. Тютюнник Г.М. Вир. — К.: Рад. школа, 1990. — 512 с.

- 67.Тютюнник Гр.М. Климко. — К.: Рад. школа, 1984. — 212с.
- 68.Тютюнник Гр.М. Коріння. — К.: Дніпро, 1978. — 293 с.
- 69.Україна молода. — 1998. — № 1-12.
- 70.Українка Леся. Вибрані твори. — К.: Дніпро, 1974. — 630 с.
- 71.Франко І.Я. Твори: В 20 т. — К.: Держлітвидав, 1952. — Т.9 — 506 с.; Т.10. — 1954. — 402 с.
- 72.Хвильовий М.Г. Твори в двох томах. — К.: Дніпро, 1990. — Т.І. — 650 с. — Т.ІІ. — 925 с.
- 73.Хижняк А.Ф. Твори: В 2-х т. — К.: Дніпро, 1977. — Т.1. — 580 с.; Т.2. — 619с.
- 74.Хоткевич Г.М. Твори: В 2-х т. — К.: Дніпро, 1966. — Т.1. — 580с.; Т.2. — 619с.
- 75.Цюпа І.А. Грози і роздуми. — К.: Рад письменник, 1961. — 302 с.
- 76.Чабанівський М.І. Твори: В 2-х т. К.: Дніпро, 1980. — Т.1. — 397 с.
- 77.Чемерис В.Л. Скандал в імператорському сімействі. — К.: Рад. письменник, 1988. — 415с.
- 78.Чорнобривець С.А. Пісні гір. — К.: Рад. письменник, 1958. — 96 с.
- 79.Чорногуз О.Ф. Аристократ з Вапнярки. — К.: Рад. письменник, 1978. — 398с.
- 80.Шевченко Т.Г. Кобзар. — К.: Дніпро, 1968. — 558 с.
- 81.Щоголів Я.І. Твори. — К.: Вид-во худ. літ., 1961. — 356с.
- 82.Яворівський В.О. Автопортрет з уяви. — К.: Рад. письменник, 1981. — 234с.
- 83.Яворівський В.О. Право власного імені: Нариси, статті, есе. — К.: Молодь, 1985. — 200с.
- 84.Яновський Ю.І. Вершники. Мир. — К.: Рад. письменник, 1976. — 287 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

СЕМАНТИЧНІ РІЗНОВИДИ ОСОБОВИХ ДІЄСЛІВ, ЩО МОЖУТЬ
ВЖИВАТИСЯ ЯК БЕЗОСОБОВІ*ЛСГ конкретної фізичної дії, спрямованої на зміну об'єкта*➤ Деформація об'єкта, зміна його
форми, структури

1. Задерти
2. Заклинити
3. Колоти
4. Перекосити
5. Поколупати
6. Покрутити
7. Пом'яти
8. Понівечити
9. Поранити
10. Пороз'їдати
11. Порозтріпувати
12. Посікти
13. Потріпати
14. Пошарпати
15. Пошкодити
16. Пробити
17. Проламати
18. Прорешетити
19. Протаранити
20. Прошити
21. Розпанахати
22. Розсікти
23. Ущипнути

➤ Знищення об'єкта

1. Вбити
2. Знести
3. Обварити
4. Передерти
5. Переламати
6. Перемолотити
7. Підкосити

8. Повибивати
9. Повивертати
10. Повимивати
11. Повиносити
12. Повипалювати
13. Повипікати
14. Поламати
15. Поперевертати
16. Порвати
17. Порозбивати
18. Порозвалювати
19. Потопити
20. Потрощити
21. Прибити
22. Прорвати
23. Розбити
24. Розбомбити
25. Розвернути
26. Роздерти
27. Розірвати
28. Розколоти
29. Розламати
30. Розметати
31. Рознести
32. Спалити
33. Спопелити
34. Трощити

➤ Температурний вплив на об'єкт

1. Заморозити
2. Охолоджувати
3. Парити
4. Пекти
5. Підморожувати
6. Поморозити

7. Пропікати
8. Прохолоджувати
9. Розпарювати

➤ **Легкий, контактний вплив на об'єкт**

1. Лоскотати
2. Поторгати
3. Розгорнути
4. Роздягнути
5. Роззути
6. Розчинити
7. Сліпити

➤ **Тиснення, тиснення об'єкта**

1. Давити
2. Задавити
3. Зарівняти
4. Прибити
5. Придавити
6. Придушити
7. Притиснути
8. Причавити
9. Скрутити
10. Скувати
11. Стягти
12. Тиснути

➤ **Зміна становища об'єкта**

1. Коливати
2. Колихнути
3. Метляти
4. Поперевертати
5. Поставити
6. Похитнути
7. Рвонути
8. Сколихнути
9. Смикнути
10. Струсоннути
11. Стрясти
12. Стусоннути
13. Труснути
14. Хитнути

➤ **Подрібнення, розділення об'єкта**

1. Відірвати
2. Відколоти Відламати
3. Відрубати
4. Одчикрижити
5. Покришити
6. Пошматувати
7. Розтрощити
8. Розшабатувати

➤ **Покривання, наповнення об'єкта певним засобом**

1. Завалювати
2. Заволікати
3. Закидати
4. Заливати
5. Замітати
6. Заносити
7. Запорошити
8. Засипати
9. Застилати
10. Затягати
11. Обдати
12. Обсипати
13. Повити
14. Позамітати
15. Позамулювати
16. Позамуровувати
17. Позаносити
18. Позатягувати
19. Поналивати
20. Прикрити

➤ **Нанесення удару по об'єкту**

1. Вгатити
2. Грюкнути
3. Зачепити
4. Стукнути
5. Стьобнути
6. Ткнути
7. Товкти
8. Тріснути
9. Ударити
10. Хльоснути

11.Шелепнути

ЛСГ переміщення об'єкта

1. Видимати
2. Викинути
3. Відбити
4. Відгорнути
5. Відірвати
6. Відкинути
7. Водити
8. Гнати
9. Занести
- 10.Звіяти
- 11.Зносити
- 12.Кидати
- 13.Метнути
- 14.Нагнати
- 15.Опустити
- 16.Підкинути
- 17.Повивівати
- 18.Повести
- 19.Погнати
- 20.Позвіювати
- 21.Поздувати
- 22.Позносити
- 23.Помчати
- 24.Понести
- 25.Поперти
- 26.Потаскати
- 27.Потягти
- 28.Прибити
- 29.Притискати
- 30.Пронести
- 31.Розвіяти
- 32.Розмазати
- 33.Розмахати
- 34.Тягти
- 35.Швиргнути
- 36.Шпурляти

Переміщення істот під впливом зовнішніх обставин

1. Водити
2. Закинути

3. Занести
4. Здійняти
5. Носити
6. Погнати
7. Позагонити
8. Позривати
9. Понести
- 10.Попоганяти
- 11.Попокидати
- 12.Попоносити
- 13.Прибити
- 14.Привести
- 15.Прикотити
- 16.Принести

Переміщення-нагромодження

1. Навалити
2. Навернути
3. Нагорнути
4. Намести
5. Насипати
6. Понавертати
7. Понагортати
8. Понамітати
9. Понамітати
- 10.Понаносити
- 11.Понасипати

Переміщення сипучих речовин

1. Порснути
2. Сипонутти
3. Сипнути
4. Порошити
5. Посипати
6. Засипати
7. Сипати
8. Сіяти
9. Труснути
- 10.Кинутти
- 11.Підкинути

- 12.Шпурляти
- 13.Жбурляти

- 14.Кидати

ЛСГ породження запаху

1. Воняти
2. Запахнути
3. Пахнути
4. Пахтіти
5. Смердіти
6. Тхнути

На рівні переносного значення

1. Бити
2. Дихати
3. Нести
4. Перти

Дієслова на позначення руху фізичних речовин

Рух газоподібних речовин

1. Війнути
2. Віяти
3. Задимати
4. Заструмувати
5. Пашіти
6. Повіяти
7. Погнати
8. Подувати
9. Подути

6. Сипати
7. Сипатися
8. Сипнутися
9. Сипонутися
- 10.Сіяти
- 11.Сіятися
- 12.Труситися
- 13.Труснути

На рівні переносного значення

- 10.Бити
- 11.Горнути
- 12.Нести
- 13.Перти
- 14.Подихнути
- 15.Потягнути
- 16.Тягнути
- 17.Ударити

На рівні переносного значення

- 14.Бити
- 15.Ліпити
- 16.Сікти

Рух сипучих речовин

1. Засипати
2. Пороснути
3. Порошити
4. Посипати
5. Посипатися

Рух рідин

1. Бурхнути
2. Закрапати
3. Закрапати
4. Заструмувати
5. Захлющити
6. Капати
7. Капотіти
8. Литися
9. Ляпати
- 10.Плеснути
- 11.Политися

12.Потекти
13.Протікати
14.Скапувати

15.Сочитися
16.Стікати
17.Текти

ЛСГ фізичного стану істот

1. Боліти
2. Заболіти
3. Замлоїти
4. Занити
5. Защеміти
6. Здрігатися
7. Крутити
8. Млоїти
9. Муляти
10. Нити
11. Оніміти
12. Пересохнути
13. Поболювати
14. Посохнути
15. Свербіти
16. Терпнути
17. Чманіти
18. Шерхнути
19. Щеміти
20. Ятритися

Дієслова із значенням зміни фізичного та психологічного стану істот

1. Важчати
2. Легшати
3. Поважчати
4. Повеселіти
5. Повеселішати
6. Погіршати
7. Покращати
8. Полегшати
9. Посумнішати
10. Спокійнішати

Дієслова, що виконують функцію вторинних предикатів фізичного та психологічного стану істот і утворюють безособові речення із місцевим суб'єкта

ЛСГ звучання

1. Бовтнутися
2. Булькати
3. Булькотіти
4. Бурчати
5. Гуркотіти
6. Густи
7. Деренчати
8. Дзижчати
9. Забурчати
10. Закаркати
11. Заскімлити
12. Застугоніти
13. Захрипіти
14. Зацвірінькати
15. Зашуміти
16. Йокнути
17. Співати
18. Стогнати
19. Стугоніти
20. Теленькати
21. Тенькати
22. Тріщати
23. Тьохнути
24. Хрипіти
25. Шуміти

ЛСГ зміни якісного стану за кольором

1. Зачервонітися
2. Меркнути
3. Пожовтіти
4. Потемніти
5. Рябіти
6. Тьмаритися
7. Червоніти

ЛСГ природних процесів

1. Вигоріти
2. Вимерти
3. Зблищати
4. Задубіти
5. Закаламутитись
6. Помутитись
7. Потепліти
8. Потеплішати
9. Потуманіти
10. Холодніти
11. Холоднішати
12. Ясніти
13. Яснішати

ЛСГ конкретної фізичної дії на об'єкт (температурний вплив)

1. Запекти
2. Палити
3. Пекти
4. Сушити
5. Спопеляти

Дієслова, що виконують функцію вторинних предикатів фізичного та психологічного стану істот і утворюють безособові речення із знахідним суб'єкта

ЛСГ конкретної фізичної дії

➤ **Деформація об'єкта**

1. Дерти
2. Зім'яти
3. Корчити
4. Ломити
5. Місити
6. Перекосити
7. Перекривити
8. Перехнябити
9. Повертіти
10. Погнути
11. Покривити
12. Покрутити
13. Пом'яти
14. Скособочити
15. Терти
16. Щипати
17. Колоти
18. Кольнути
19. Крутнути
20. Повернути
21. Поколювати
22. Пошпигати
23. Різати
24. Різонути

➤ **Знищення об'єкта**

1. Зламати
2. Зсушити
3. Рвати
4. Рознести
5. Трощити

➤ **Зміна становища об'єкта**

1. Калатати
2. Колотити
3. Перехитувати
4. Розхитувати
5. Сіпати
6. Скалатнути
7. Схитнути
8. Теліпати
9. Теліпнути

10. Тіпати
11. Тіпонути
12. Трусити
13. Труснути
14. Трусонути
15. Хитати

➤ **Тиснення, тиснення об'єкта**

1. Давити
2. Здавити
3. Здушити
4. Зімкнути
5. Стиснути
6. Стягнути
7. Сverdлити
8. Шпигати

➤ **Нанесення удару по об'єкту**

1. Бити
2. Вдарити
3. Гатити
4. Полоснути
5. Стукнути

➤ **Охоплення об'єкта**

1. Взяти
2. Вхопити
3. Схватити
4. Схопити

➤ **Термічний вплив на об'єкт**

1. Палити
2. Пекти

➤ **Приймання їжі**

1. Гризти
3. Кусати
4. Смоктати

➤ **Контактний вплив на об'єкт**

1. Жальнути
2. Обгорнути
3. Обдати

ЛСГ переміщення об'єкта

1. Навертати
2. Тягти

3. Потяги

Екзистенційні дієслова

➤ Початок буття

1. Виникати
2. Виходити (у знач. "з'являтися")
3. Вчинитися
4. Зародитися
5. З'являтися
6. Народитися
7. Поставати
8. Сповнитися
9. Стати
10. Статися
11. Трапитися
12. Утворюватися
13. Формуватися

➤ Вияв буття

1. Бути
2. Відбуватися

3. Водитися
4. Залишитися
5. Зберігатися
6. Значитися
7. Зостатися
8. Існувати
9. Лишатися
10. Перебувати
11. Функціонувати

➤ Припинення буття

1. Змінитися
2. Зникнути
3. Перевестися
4. Позгасати
5. Полягти
6. Проходити (про час. явища)
7. Розійтися

Невласне-екзистенційні дієслова

➤ Буття у чиемусь сприйнятті

1. Виднітися
2. Помічатися
3. Почутися
4. Спостерігатися
5. Чутися

➤ Буття внаслідок чиеїсь діяльності

1. Вимагатися
2. Згадуватися
3. Знайтися
4. Обговорюватися
5. Передбачатися
6. Плануватися

➤ Інтелектуальна дія

1. Виступати
2. З'являтися
3. Зголошуватися

4. Погоджуватися
5. Працювати

➤ Рух

1. Дістатися
2. Надходити
3. Приходити
4. Пробитися
5. Протікати

➤ Стан

1. Блищати
2. Висіти
3. Горіти
4. Лежати
5. Майоріти
6. Рости
7. Сидіти
8. Сіріти

9. Цвісти

Екзистенційні дієслова із значенням виникнення чого-небудь, що виконують функцію предикатів II рангу

1. Бувати	12.Продовжуватися
2. Бути	13.Скоїтися
3. Вестися	14.Статися
4. Виникати	15.Статися
5. Випасти	16.Стрястися
6. Виходити	17.Творитися
7. Діятися	18.Трапитися
8. Збігатися	19.Тривати
9. Зчинитися	20.Тягнутися
10.Коїтися	
11.Повестися	

Дієслова із значенням кількісних змін

1. Більшати	10.Порідшати
2. Густішати	11.Поряснішати
3. Додатися	12.Потроїтися
4. Меншати	13.Прибавитися
5. Намножитися	14.Прибути
6. Побільшати	15.Рідшати
7. Погустішати	16.Розвестися
8. Подвоїтися	17.Убути
9. Поменшати	

Дієслова із словотвірним значенням кумулятивності

1. Висипати	16.Натекти
2. З'їхатися	17.Нашевкатися
3. Збитися	18.Поз'їжджатися
4. Збігтися	19.Понабиватися
5. Зібратися	20.Поназбігатися
6. Зійтися	21.Понаїхати
7. Набитися	22.Понаходити
8. Набратися	23.Посипатися
9. Нагромадитися	24.Прибути
10.Назбиратися	25.Сипнутися
11.Наїхати	26.Налипнути
12.Найти	27.Нав'язатися
13.Нападати	28.Надушитися
14.Наринути	29.Нарости
15.Насунути	30.Наспіти

Дієслова на позначення зміни стану просторових реалій

➤ **За наповненням**

1. Безлюдніти
2. Кишіти
3. Люднішати
4. Повнитися
5. Попросторішати,
6. Порожніти,
7. Поширшати,
8. Пустіти,
9. Роїтися
- 10.Рябіти
- 11.Тіснішати
- 12.Ширшати

➤ **За освітленням**

1. Світлішати
2. Світліти
3. Темніти
4. Темнішати
5. Посвітлішати
6. Потемнішати
7. Проясніти

8. Заясніти

➤ **За кольором**

1. Блакитніти
2. Жовтіти
3. Забіліти
4. Зажовтіти
5. Зазеленіти
6. Зарожевіти
7. Зачорніти
8. Зеленіти
9. Побагряніти
- 10.Побіліти
- 11.Пожовтіти
- 12.Посіріти
- 13.Почорніти
- 14.Чорніти

➤ *За настроєм*

1. Повеселіти
2. Повеселішати
3. Посумніти

4. Посумнішати
5. Похмурніти

6. Похмурнішати

*ЛСГ звучання**Звучання природного середовища*

1. Булькотіти
2. Дзюркотіти
3. Жебоніти
4. Загоготіти
5. Загриміти
6. Загримотати
7. Загупотіти
8. Загуркотіти
9. Загусти
10. Задеренчати
11. Задзвеніти
12. Задзюркотати
13. Заляцати
14. Зарипіти
15. Зарокотати
16. Засичати
17. Заторохтіти
18. Затріщати
19. Зашарудіти
20. Зашипіти
21. Зашкварчати
22. Зашкрябати
23. Зашуміти
24. Зашурхотіти
25. Клекотати
26. Плюскотати
27. Поскрипувати
28. Тріскотіти
29. Тріщати
30. Хлюпнути
31. Хлющати
32. Хляпати
33. Хруснути
34. Чавкати
35. Чавкотіти
36. Чвакати
37. Цяпотіти
38. Шарахнути

39. Шарудіти
40. Шеберхнути
41. Шелеснути
42. Шкваркнути
43. Шкварчати
44. Шубовскати
45. Шуміти
46. Шумувати
47. Шурхати
48. Шурхнути

Звучання — наслідок руху

1. Загупати
2. Загупотіти
3. Задріботіти
4. Залопотіти
5. Зарипіти
6. Затупотіти
7. Потупотіти
8. Почовгати
9. Прогриміти
10. Прогудіти
11. Просвистіти
12. Проскрипіти
13. Простугоніти
14. Прохурчати
15. Прошуміти
16. Човгати
17. Шаркати
18. Шугнути

Звучання - наслідок механічної дії

1. Бабахнути
2. Бевкнути
3. Бемкнути
4. Гепнути
5. Гуркнути

6. Гупнути
7. Заляскати
8. Пробити
9. Пробемкати
10. Пробевкати
11. Продзвеніти
12. Прокувати
13. Скребти
14. Трахкати
15. Цьвохкати
16. Цьвохкотіти
- 17. Цьвохнути**

Звучання тварин

1. Бекати
2. Вити
3. Висвистувати
4. Вищати
5. Загавкати
6. Закукурікати
7. Замуркотати
8. Занявчати
9. Заревти
10. Заскрекотати
11. Іржати
12. Кудкудакати
13. Мекати
14. Мукати
15. Підпадьомкнути
16. Хрюкати
17. Цявкати
18. Ячати

Звукові вияви людей

1. Заахкати
2. Занокати
3. Запхикати
4. Зареготати
5. Заскиглити
6. Кашляти
7. Нити
8. Плакати

9. Пхенькати
10. Скімліти
11. Сопіти
12. Співати
13. Стогнати
14. Тужити

ЛСГ мовлення

1. Галакати
2. Гоготіти
3. Гомоніти
4. Заверещати
5. Загомоніти
6. Зашамотіти
7. Крикнути
8. Пробелькотати
9. Пробубоніти
10. Пробурчати
11. Промимрити
12. Промурчати
13. Проскімліти
14. Прошепотіти
15. Телесуватися
16. Шкабарчати

Рух звучання

1. Віддаватися
2. Загубитися
3. Залунати
4. Озватися
5. Перекотитися
6. Піти
7. Покотитися

Припинення звучання

1. Завмерти
2. Замовкнути
3. Затихнути
4. Притихнути
5. Стихати
6. Стишуватися

7. Тихішати

8. Ущухнути

ЛСГ природних процесів

1. Блискати
2. Блисконути
3. Вродити
4. Вияснюватися
5. Диміти
6. Загриміти
7. Задощити
8. Задубіти
9. Зайнятися
10. Зазеленіти
11. Закаламутитися
12. Закушпелити
13. Запульсувати
14. Засихати
15. Застигнути
16. Зацвісти
17. Капати
18. Клювати
19. Мокріти
20. Насупитися
21. Палахкотіти
22. Пекти
23. Підмерзати
24. Підсихати
25. Побризкати
26. Поблискати
27. Погриміти
28. Позаростати
29. Позацвітати
30. Покрапати
31. Помутніти

32. Помутнішати
33. Посвіжішати
34. Потепліти
35. Примерзати
36. Припарювати
37. Припікати
38. Просихати
39. Протанути
40. Протряхнути
41. Прохолонути
42. Прояснюватися
43. Пульсувати
44. Розвертатися
45. Розпускатися
46. Світліти
47. Спалахувати
48. Студеніти
49. Стухати
50. Танути
51. Туманіти
52. Утихати
53. Хляпати
54. Хлющити
55. Хмарніти
56. Хмарнішати
57. Хмуритися
58. Холодити
59. Холодіти
60. Хурделити
61. Штормити
62. Шумувати

63. Ясніти

64. Яснішати

На рівні переносного значення

1. Баламутити
2. Будувати(ся)
3. Вивершувати(ся)
4. Імпровізувати
5. Прибирати(ся)
6. Розходжуватися
7. Шаленіти

ДОДАТОК Б
УЗАГАЛЬНЮВАЛЬНІ ТАБЛИЦІ СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНИХ ПАРАМЕТРІВ
БЕЗОСОБОВОГО ВЖИВАННЯ ОСОБОВИХ ДІЄСЛІВ

Таблиця №1. Кількісне співвідношення особових дієслів, що можуть вживатися як безособові

Різновиди дієслів за валентним потенціалом	Кількість дієслів	Семантичні різновиди дієслів	Кількість дієслів	Спосіб вираження суб'єкта в безособовому реченні
Одновалентні	371	ЛСГ природних процесів	70	Імпліцитне вираження; Ор. в. (рідко)
		ЛСГ звучання	146	Імпліцитне вираження
		ЛСГ породження запаху	10	Ор. в.; імпліцитне вираження (рідко)
		ЛСГ кількісних змін та дієслова із кумулятивним значенням	45	Род. в.
		Дієслова із значенням зміни стану просторових реалій (за наповненням, освітленням, настроєм і кольором)	40	Місц. в.
		Дієслова із значенням загальної зміни фізичного та психологічного стану істот	10	Дав. в.
		ЛСГ фізичного стану істот	20	Місц. в.
		Вторинні предикати фізичного та психологічного стану істот	50	Місц. в.;
Двовалентні	245	Дієслова із значенням руху фізичних субстанцій	50	Ор. в.; імпліцитне вираження
		Екзистенційні дієслова (із значенням виникнення чогось)	20	Імпліцитне вираження
		Екзистенційні та невласне-екзистенційні дієслова	60	Род. в.
		ЛСГ конкретної фізичної дії, спрямованої на зміну об'єкта	80	Ор. в.
		Вторинні предикати фізичного та психологічного стану істот	35	Зн.в.
Тривалентні	162	ЛСГ конкретної фізичної дії за допомогою інструмента чи засобу	60	Ор. в.
		ЛСГ переміщення об'єкта	77	Імпліцитне вираження; Ор. в.
		Вторинні предикати фізичного та психологічного стану істот	25	Зн.в

Таблиця №2. Характеристика семантичного суб'єкта в безособових реченнях, породжених особовими дієсловами

Непрямо-відмінкова форма вираження суб'єкта	Лексичне наповнення непрямого суб'єкта	Характер непрямого суб'єкта	Гомогенність/ синкретизм суб'єктного значення	Кількість дієслів, що утворюють безособові речення з таким суб'єктом	Позиція непрямого суб'єкта відносно предиката	Метафоричність безособової конструкції
Ор.в.	Назви конкретних предметів, приміщень, ландшафтних об'єктів;	Пасивний суб'єкт стану	— ; D _{comp/sub}	200 (+77+7)	Вільна	—
	фізичних речовин;	Мимовільний, суб'єкт дії	—			
	конкретних рухомих предметів, фізичних речовин, стихійних природних сил;	Предметний або стихійний каузатор дії	S/Instr; Instr/S; S/Med; Med/S			
	дій та процесів	Стихійний каузатор дії	D _{caus/sub}			
Род.в.	Назви істот, конкретних предметів, абстрактних понять, опредметнених ознак, дій і процесів (з відтінком узагальненості)	Пасивний суб'єкт буття	—; S _{exist/Obj} ; S _{quant/Obj} ; S _{exist/Squant} ; S _{exist/Squant/Obj} ; S _{act/Squant}	105	Здебільшого правобічна	—
Дав.в.	Назви істот	Пасивний суб'єкт стану	—	10	Здебільшого лівобічна	+
Зн.в.	Назви істот	Пасивний суб'єкт стану	—	60	Здебільшого лівобічна	+
Місц.в.	Назви частин людського організму із просторовою протяжністю та назви просторових реалій	Пасивний суб'єкт стану	S/Loc; Loc/S	90	Здебільшого правобічна	+

Таблиця №3. Типи кількісно-якісних змін семантико-синтаксичного потенціалу особових дієслів у безособовому вжитку

Семантичні різновиди дієслів	Семантико-синтаксичний потенціал дієслів	Звуження семантико-синтаксичного потенціалу	Збереження кількісного складу семантико-синтаксичного потенціалу без змін або вирівнювання	Розширення семантико-синтаксичного потенціалу
ЛСГ породження запаху	S+P, S+P+D _{comp/sub} S+P+D _{comp/loc}	Редукція S і напівоблігаторних детермінантів + актуалізація D _{mod} (рідко)	Редукція S + збереження облігаторного детермінанта (D _{comp/sub} або D _{comp/loc}) + актуалізація напівоблігаторного детермінанта (D _{loc} /D _{sub/loc} /D _{sub(possessive)} .)	Зміна форми вираження S + актуалізація напівоблігаторного детермінанта (D _{loc} /D _{sub/loc} / D _{sub(perceiving)} .)
ЛСГ природних процесів	S+P		1) Редукція S + актуалізація напівоблігаторного детермінанта (D _{loc} /D _{temp} /D _{result} /D _{quant} /D _{mod}) 2) Зміна форми вираження S (рідко)	
ЛСГ звучання	S+P; рідко: S+P+Instr, S+P+Obj	Редукція єдиного S (рідко)	Редукція S + актуалізація напівоблігаторного детермінанта (D _{loc} /D _{temp} /D _{result} /D _{mod})	
ЛСГ фізичного стану істот	S+P+D _{sub}		Якісна модифікація S (S → Loc/S) + збереження облігаторного D _{sub(possessive)} (рідко)	Якісна модифікація S (S → Loc/S) + збереження облігаторного D _{sub(possessive)} + актуалізація D _{caus} або D _{mod}
Дієслова із значенням зміни фізичного та психологічного стану	S+P			Зміна форми вираження S + актуалізація детермінанта (D _{quant} /D _{loc} /D _{temp})
Екзистенційні дієслова із значенням виникнення чогось	S+P		Редукція S + актуалізація облігаторного D _{mod} (рідко)	Редукція S + актуалізація облігаторного D _{mod} + актуалізація напівоблігаторного детермінанта (D _{sub(concrete)} /D _{temp} /D _{obj})

Дієслова, що виконують функцію вторинних предикатів фізичного та психологічного стану істот	S+P			Редукція S + актуалізація облігаторних $D_{sub(possessive)}$, та D_{loc} + актуалізація факультативного D_{caus} або D_{mod}
ЛСГ кількісних змін та дієслова із кумулятивним значенням	S+P S+P+Loc		Зміна форми вираження S + збереження Loc	Зміна форми вираження S + актуалізація напівоблігаторного детермінанта ($D_{loc}/D_{sub(possessive)}/D_{temp}$)
Дієслова із значенням зміни стану просторових реалій за наповненням, освітленням, кольором, настороєм	S+P			Якісна модифікація S ($S \rightarrow S/Loc$) + актуалізація детермінанта ($D_{caus}/D_{quant}/D_{temp}$)
Екзистенційні та невластиві екзистенційні дієслова	S+P+Loc S+P	Зміна форми вираження S + редукція Loc (<i>дуже рідко</i>)	1) Зміна форми вираження S + збереження Loc; 2) Зміна форми вираження S + редукція Loc + актуалізація детермінанта ($D_{sub(perceiving)}/D_{sub(possessive)}/(D_{sub(concrete)}/D_{(plural)}/D_{(adresse)}/D_{temp}$); 3) Зміна форми вираження S + актуалізація облігаторного D_{loc} , + актуалізація напівоблігаторних $D_{sub(possessive)}$ або D_{temp} ;	
ЛСГ руху фізичних субстанцій	S+P+Loc	Редукція S + збереження Loc	Зміна форми вираження S + збереження Loc	Зміна форми вираження S + актуалізація $D_{sub(possessive)}$ або $D_{sub/obj}$ (<i>рідко</i>)
ЛСГ конкретної фізичної дії	S+P+Obj	Редукція S і Obj (<i>дуже рідко</i>)	1) Зміна форми вираження S ($S \rightarrow S/Instr;$ $D_{caus/sub}$) + збереження Obj; 2) Редукція S + збереження Obj + актуалізація детермінанта ($D_{loc}, D_{temp}, D_{result}, D_{caus}, D_{quant}, D_{mod}, D_{sub}$)	

Дієслова, що виконують функцію вторинних предикатів фізичного та психологічного стану істот	S+P+Obj		Формування S на базі Obj + актуалізація детермінанта ($D_{caus}/D_{quant}/D_{loc}/D_{temp}$)	
ЛСГ конкретної фізичної дії за допомогою певного інструмента	S+P+Obj+Instr	<ol style="list-style-type: none"> 1) Контамінація S та Instr + збереження Obj; 2) Редукція S та Instr + збереження Obj + актуалізація D_{result} 		
ЛСГ конкретної фізичної дії за допомогою певного засобу	S+P+Obj+Med	<ol style="list-style-type: none"> 1) Контамінація S та Med+збереження Obj; 2) Редукція S та Med + збереження Obj + актуалізація D_{quant}; 3) Редукція S, Obj, Med + актуалізація D_{quant} <i>підк</i> 		
ЛСГ переміщення об'єкта	S+P+Obj+Loc	<ol style="list-style-type: none"> 1) Редукція S + збереження Obj і Loc; 2) Редукція S і Loc + актуалізація детермінант ($D_{temp}/D_{result}/D_{mod}$); 3) Редукція S і Loc + якісна видозміна Obj (Obj → Obj/Med) 	Якісна видозміна S ($S \rightarrow S/Instr$) + збереження Obj і Loc	

Дієслова, що виконують функцію вторинних предикатів фізичного та психічного стану істот	S+P+Obj+Instr	1) Формування S на базі Obj + редуція Instr + актуалізація детермінанта (D_{quant} або D_{loc}); 2) Формування S на базі Obj + збереження Instr		
---	---------------	--	--	--